

HUSZONNEGYEDIK ÉVFOLYAM

1980/6

1981 FEB 16

magyar filozófiai szemle

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
FILOZÓFIAI
BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐSÉG MUNKATÁRSAI:

BALOGH ISTVÁN (szerkesztő),
GUT ZSÓKA (technikai szerkesztő),
KÉRI ELEMÉR (felelős szerkesztő),
KOLTAI IRÉN (szerk. titkár),
NYÍRI KRISTÓF (szerkesztő),
SIPOS JÁNOS (szerkesztő)

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

ÁGOSTON LÁSZLÓ, ALMÁSI MIKLÓS, ANCSEL ÉVA,
BALOGH ISTVÁN, FÖLDESI TAMÁS,
HERMANN ISTVÁN (ELNÖK)
KÉRI ELEMÉR, KISS ARTÚR, LUKÁCS JÓZSEF,
POÓR JÓZSEF, RUZSA IMRE, SZIGETI GYÖRGYNÉ,
TÓKEI FERENC, VERECZKEI LAJOS,
VÉSZI BÉLA, ZOLTAI DÉNES

1980/6

TARTALOM

SZIGETI JÓZSEF: A gondolkodás formai folyamata és a termelés	819
FÖLDESI TAMÁS: Akkor és most ... Az „akaratszabadság”-ról 20 év után. Második rész	862
LADÁNYINÉ BOLDOG ERZSÉBET: A magyar kultúra „afilozofikusságáról” a XIX. század második felében	889

MŰHELY

DÉNES IVÁN ZOLTÁN: A hatalom humanizálása	914
FRANK TIBOR: A revíziós politika „elméleti alapvetése”: az angol nyelvű <i>Magyar Történet</i> terve	931

VITA

KATONA PÉTER—SZILÁRD JÁNOS—TEMESVÁRY BEÁTA: A pszichiátriai betegség mint filozófiai probléma	944
VERECZKEI LAJOS: Egy egyoldalú elmélet egyoldalú bírálatáról	969

SZEMLE

BALOGH TIBOR: Szintéziskísérlet a „tevékenység” jegyében	977
FÖLDESI TAMÁS: A „Rawls jelenség”	980
KÁLMÁN LÁSZLÓ: A Piaget—Chomsky vita	987

A szerkesztőség címe:

1014 Budapest I., Őri u. 53. Telefon: 160—160/269-es v. 138-as mellék

Szerkesztőségi napok: kedd és péntek

A kiadóhivatal címe:

Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

A GONDOLKODÁS FORMAI FOLYAMATA ÉS A TERMELEÉS*

SZIGETI JÓZSEF

AZ EGYES, KÜLÖNÖS, ÁLTALÁNOS (E, K, Á) KATEGORIÁLIS FORMÁK DIALEKTIKÁJÁHOZ

Elemzésünk olyan összefüggéseket tárt fel, amelyek lehetővé teszik, hogy a munkaforma három kiemelkedő mozzanatának, a munkatárgynak, munkaeszköznek és célképzetnek egymáshoz való viszonyát végső filozófiai, kategoriális összefüggéseiben tisztázzuk, nem feledkezve meg arról, hogy e három mozzanatot az egész termelőtevékenység kezdeményezője, mozgatója és végcélja, a termelőerők legfontosabbika, az ember fogja össze. Ez közelebb visz bennünket a gondolkodásfolyamat, a világnézeti ellentét keletkezése szempontjából is fontossá váló formai oldalának mélyebb megértéséhez, az anyagi termelési folyamattal való kölcsönhatásához.

Kategoriális összefüggésen a valóság olyan – a szubjektív tudatban fogalmilag csak visszatükröződő – anyagi meghatározásait és nem kevésbé anyagi viszonymozzanatait értem, Marxszal szólva „létezésformákat” és „egzisztenciameghatározásokat”, amelyek átfogóbb jellegű és mélyebben rejlő törvények, mint a részrendszerekben érvényesülő, a szaktudományok által feltárt törvények. Végeredményben a világegész törvényei. (És nem a kozmoszsal egyértelmű egész világ, az univerzum törvényei.) A filozófia specifikus tárgya ez. Közelebről és elsősorban az objektív dialektikáé, vagy a materialista lételméleté („ontológia”).¹ Minden részrendszer magában hordozza specifikált formákban és konfigurációkban, tárgyspecifikus módon a világegész kategoriális meghatározásait és összefüggéseit. Ugyanakkor minden részrendszer rendelkezik sajátos kategoriális meghatározásokkal, amelyeket a szaktudományok, a mikrofizika és a politikai gazdaságtan, a biológia és esztétika fejzenek ki elméletileg. Ezért hadd szögezzem le, eleve eloszlatandó a félreértéseket, kategoriális meghatározáson a következőkben mindig a filozófiai általánosági fokot értem, ha csak *expressis verbis* nem mondom meg, hogy valamely részterület kategoriáiról, kategoriális összefüggéseiről van szó.

*Részlet a „Dialektikus materializmus, rendszer és módszer” c. készülő munkám első kötetéből: *A tudományos gondolkodás forradalmából*. Az előző fejezetekből „Filozófia, szaktudomány, társadalom” címmel jelent meg egy rész az *MFSz*, 1979./1–2. számában.

¹ „Objektív dialektikán a valóság általános oldalainak és összefüggéseinek totalitását (szovokupnoszty) értjük, egyetemes törvényeket, amelyeket abból a nézőpontból tekintünk, ahogyan a külső világban működnek; ilyen a mennyiségi változások átmenete a minőségi különbségekbe és megfordítva, az ellentétek egysége és harca, a tagadás tagadása, az okság, a szükségszerűség és véletlen egysége, az egyedi és az általános, a lényeg és a jelenség, forma és tartalom... A szubjektív dialektikát azon törvények alkotják, amelyek a szellemi területen hatnak és feltételezik a tudat működését és fejlődését... Ezek a törvények a külső világ általános törvényeinek a visszatükröződései, azaz az objektív dialektika törvényei” – írja A. P. Septulin az *Ocserki po dialekticseszkonu materializm* (Otjetsztvenijij redaktor: I. D. Andreev. Nauka, Moszkva 1977) c. kötetben, 96. o.

Láttuk, hogy Feuerbach ama felfogása, amely az eszmeiben ipso facto általánost lát, az egyediben viszont anyagit, nem felel meg a valóságnak. Ám a nagy materialista nominalisztikus egyoldalúságát bírálva is megjegyeztük, hogy az általános és az egyes, amelyet a nominalizmus tévesen azonosít a szellemivel és anyagival (tévesen mivel az egyes mellett az anyagiban is ott az általános, az általános mellett pedig a szellemiben is ott az egyedi), nem egyforma jelleggel, különböző eloszlásban szerepelnek a két oldalon.

Ez a nem egyforma jelleg abban fixálható, hogy közvetlenül véve, további elemzés, az egyes, különös, általános: E, K, Á meghatározásainak mélyebben rejlő kategoriális sajátosságai felfejtése nélkül a szelleminél az általános az előtérbe álló, a domináns kategoriális jelleg, míg az anyagi esetében az egyedi. Az eszmei ló, a ló eszméje, nem valóságos ló, csak a ló általános fogalma. És megfordítva: a ló anyagi valósága, a valóságos ló nem általános, hanem kézzelfogható egyedi létező.

A materialista nominalizmus ezt a valóságmozzanatot helyesen látja, de tévesen abszolutizálja. Hiszen ha az egyes és általános eloszlása a nominalista koncepciónak megfelelően létezne, akkor – hogy a számos gyakorlati és elméleti nehézség közül csak ezt emeljük ki – egy csapásra kettős lehetetlenség támadna. Lehetetlen volna egyfelől, hogy az egyedi lovak egyediségükben közös vonásokat, általános meghatározottságokat, a ló generikus tulajdonságait, nem szerinti általánosát hordozzák. S ha a lét merő egyediségének gondolata mellett tartunk ki, akkor a lóegyediséget is felbonthatnánk elemibb alkotórészekre, végső soron az atomokra, amelyeket persze szintén tovább kellene bontanunk, egy megfoghatatlan *általános egyediségig*. Másfelől éppúgy lehetetlenné válna, hogy a gondolkodás mint merőben általános meghatározásokban végbemenő folyamat eljusson a ló általános elvont fogalmától egy meghatározott egyedi ló fogalmáig, hiszen az egyes nem szerepelhet gondolati kategóriaként. S ha a szellemi merő általánosságának koncepciója mellett tartunk ki, akkor észre kell vennünk, hogy a ló általános elvont fogalma még mindig egyedi az élőlényéhez képest, az utóbbi a létezőéhez képest stb., tehát egyik sem igazi fogalom, mert szemléleti-érzéki elem tapad hozzá, ez pedig egyedi. Nominalista felfogásunk alapján így végül is a semmibe absztrahálhatnánk, ebben találva meg – mint a buddhizmus a nirvánában – az *egyedüli általánost*. Ebben az esetben azonban mindkét oldal, az anyagi és a szellemi közvetlenül ellentmondanak önmaguknak, mivel az egyedi az általánosnak bizonyul („általános egyediség”), az általános pedig egyedinek („egyedüli általánosság”). És nemcsak önmagának, de egymásnak is ellentmond mind a kettő, hiszen mindegyik az ellentéte annak, ami eredetileg volt, fejtetőre állítva kerül szembe a másikkal. E közvetlen antinomikus ellentmondások útvesztőjéből csak úgy jutunk ki, hogy az egyes és általános viszonyait mozgó eleven ellentmondásoknak tekintjük, olyanoknak, amelyek adott belső és külső feltételek mellett kifejlesztik az önmaguk ellentétes mozzanatát, amelyet kifejeletlenül kezdettől fogva magukon is viseltek.

A dialektikus materializmus ezért nem áll az antinómiává merevedő ellentmondások hamis alternatívái előtt. Lenin után – jobban mint valaha – tisztában van azzal, hogy nemcsak általános nincs egyes nélkül, de az egyes sem lehet egyes általános meghatározás nélkül. Ugyanakkor nem téveszti össze a valóság objektív dialektikáját az ezt visszatükröző, de sajátos formákban – fogalmakban, ítéletekben és következtetésekben – visszatükröző és a tévedés lehetőségét is tartalmazó fogalmi dialektikával. Az egyed, nem és faj objektív és szubjektív dialektikája plasztikusan mutatja meg ezt az összefüggést.

A valóságos ló a dialektikus materializmus számára nemcsak hic et nunc egyediség, E, hanem generikus, nem szerinti általánossággal, Á-val meghatározott létező: ló és nem számár. Sőt, muraközi vagy lipicai, tehát az igásállat vagy versenyló különös, K tulajdonságaival is rendelkezik. Valóságos létének struktúrájában e három meghatározottság, amelyet diszkurzív gondolkodásunk élesen tagol szét, artikuláltan fonódik egybe, az egyediség domináló érzékileg megragadható formájában. De meghatározott természeti vagy társadalmi életfeltételek között már nem az egyedi, hanem különös tulajdonságai kerülnek az előtérbe, az, hogy gyorslábú-e vagy kitartó és fáradtságot tűrő, „melegvérű” vagy „hidegvérű”. A természet vagy az ember eszerint válogat közöttük, sajátos életteret, illetve szerepkört osztva ki rájuk. Ismét más feltételek általános meghatározásukat teszik dominánssá. Azt, hogy füvet legelő lovak és nem a köves vidékek kóroin is megélő szamarak. Az E, K, Á meghatározások olyan anyagi viszonyrendszert alkotnak, amelyeknél hol az egyik, hol a másik meghatározás kerül az előtérbe és válik döntővé a kölcsönös implikáción belül.

Ugyanígy a gondolkodási folyamatban, jóllehet a nemdialektikus gondolkodásban az E, K, Á külsőként és egymástól idegenként látszólag teljesen szét is eshetnek. Sőt, e szétesettségük adott esetben, elméleti vonatkozásokban még előnyös oldaláról is felhasználható, – közelebről meghatározható kereteken, teszem a formális logika érvényességi körén belül. A gyakorlati tudatot ezek a problémák – láttuk – nem foglalkoztatják. A hármát spontánul veszi egységesnek és vonatkoztatja egymásra a gondolati tartalom mozgásában, anélkül, hogy e tartalom formai oldalával tisztában lenne. Ahogyan a természeti kiválasztás a különös tulajdonságok variábilis, képlékeny mozzanatánál fogva ragadja meg a létezőt és indít meg egy átalakulási folyamatot, úgy tesz a cselekvő ember is a mesterséges kiválasztás tervezett folyamatában. Ám a K-ra koncentrálna feltételezi az Á-t, hiszen a ló gyorslábúságában érdekelt és nem a számáréban. S mert végül is meghatározott típusú egyedi lóra, vagy ló egyedekre, minél többre, kíván szert tenni, gondolkodásában ott szerepel majd az egyediség is. Ismétlem, akkor is, ha nem tud róla, hiszen a gondolattartalmak foglalkoztatják és semmit sem törődik kategoriális formájukkal. Ha közölnék vele, hogy az Á, K, E kategóriáit használja, feltehetőleg éppoly örömet érezne, mint Molière M. Jourdainé, amikor megtudja, hogy egész életében prózában beszélt. S még jogosabban örülhet, mert ez a tudás nem olyan triviális, mint a prózára vonatkozó. Különböző szinteken még sokszor foglalkoztat majd bennünket, a materialista lételméletben éppen úgy, mint a logikában és ismeretelméletben. Az elsőben minőségi, mennyiségi és lényegi kategóriaként áll előttünk, amely a fejlődési folyamatokban játszik koncentrált szerepet, a másik kettőben az objektív meghatározások sajátos gondolati reprodukciójaként, mint a valóság gondolati megragadásának eszköze.

MUNKATÁRGY – MUNKAESZKÖZ – CÉLKÉPZET, MINT AZ E–K–Á KATEGORIÁLIS KÖZVETÍTÉSI FORMÁK HORDOZÓJA

Ha most már a munkatárgy, munkaeszköz, célképzet kategoriális meghatározásait keressük, „vertikálisan”: tagonként és „horizontálisan”: a tagok kölcsönös függésében, úgy világos, hogy itt nem abban az értelemben egységes létezővel van dolgunk, mint a ló esetében. Egységük nem dologi, hanem viszony jellegű. Mint ilyen még sokkal egyértel-

műben ki kell hogy domborítsa általános meghatározottságait, hiszen minden viszony dolgok közti viszony, s így ha a viszony áll is az előtérben, mindegyik mozzanatát dologi jellegűnek foghatjuk fel; igaz, hogy az egyik szellemi „dolog”. Reális egymásraveztetőjük az emberi tevékenység, a tevékeny ember. Az ő tevékenységének tárgyi és alanyi mozzanatairól van szó. Az alanyi mozzanat a célképzet, akár a naiv hiposztázis jellegével vesszük, akár nem, mint akaratának meghatározója szükségképpen rendelkezik egy bizonyos eszmei tárgyiassággal, mivel tárgyi tartalmát mint gondolattartalmat szükségképpen a valóságtartalomra vonatkoztatja. Vehetjük *adott esetben* a célt félig vagy egészen megvalósuló célként, termékként. Meghatározó szerepe van a folyamatban a tárgyi instanciáknak is. Az emberi tevékenység – fölösleges lenne egyelőre ebben jobban elmélyedni – nemcsak meghatározza, szubjektíválja tárgyát, ez esetben ugyanis soha nem emelkedett volna az állati szint tárgyfelemészti jellege fölé, de tárgyilag meghatározott tevékenység. Az ember a dolgok mértéke szerint alkot és ezáltal ember (Marx). Ha a gondolatformák és a termelés összefüggését kívánjuk megragadni, akkor ezt az oldalt kell az előtérbe állítani, kiindulva a munkafolyamat egyszerű elemeiből, amelyben a folyamat meghatározó alanya, mint meghatározott, szerepel maga is. Problémánk szempontjából legalábbis célszerűtlen lenne a célképzet helyébe írni az egész, a célképzetet realizáló szubjektumot, bár kétségtelen, hogy ő a folyamat valóságos szubsztanciája. Ez lehetetlenné tenné például, hogy a közvetítési folyamat elemeit működésükben vizsgáljuk, melyben a célképzet fokozatosan objektíválódik az anyagi világban.

A munkatevékenység egybekapcsolta három mozzanat kategoriális meghatározottságában közvetlenül véve ugyanúgy az anyagi egyedisége és a szellemi általánossága áll az előtérben, mint bárhol másutt. Ennek felel meg a munkatárgy egyes, E, a célképzet általános, Á meghatározottsága. S minthogy korábbi elemzésünk értelmében tartalmi szempontból a munkaeszköz potencializált vagy sokszorozott társadalmi objektivitással rendelkezett, azért nem nehéz rájönni arra, hogy a munkatárgy egyedisége felől nézve, a munkaeszköz mint tárgyát az eszmei célképzet jegyében formáló társadalmi hatalom kategoriális formája szerint általános, Á, – viszont a célképzet általánossága felől nézve mint a természeti összefüggések részét képező természeti vagy társadalmilag megformált természeti tárgyat alakító anyagi erő egyes, E meghatározottságú.

Ha a tartalomtól eltekintünk, akkor az is kiderül a mondottakból, hogy ez a kettős, „vegyes” meghatározás, vagyis az a kategoriális forma, amely Á és E, illetve E és Á is lehet egyszerre, nem más, mint a *különös* kategoriális formája. A különös kívülről, az általános felől nézve egyes és az egyes felől nézve általános; belülről nézve E és Á szintézise, mivel K egysége erre a két meghatározásra tagolható szét. A különös jellegét rövidítve úgy is kifejezhetjük, hogy $K = E + \text{Á}$, vagy $K = \text{Á} + E$, ha a „+”-szal a két mozzanat lazább vagy szorosabb szintézisét és nem matematikai összegzését jelöljük. Így hát a különös kategoriális szempontból is *közvetítő* tag, közép az egyeshez és általánoshoz, a *szélsőségekhez*, extrémításokhoz képest. Mindkét szélső tag természetében részesedik, az egyesében és az általánosában is. Következésképpen úgy tűnik – bizonyos feltételek mellett – fel is oldódhat bennük, szerepe nem oly fundamentális, mint a szélső pólusoké. E, K, Á elsődlegesen nem mennyiségi, hanem minőségi-lényegi jellegű. E meghatározottsága így semmiképpen sem az, hogy egy tárgyhalmazból *egyet, egynéhányat*, vagy az *összes* egyest jelöli-e.

A régi – Kant előtti, a formális és a dialektikus mozzanatokot még békésen egyesítő, ebben az értelemben tehát nem-formális – logika a fogalmakkal foglalkozva megkülönböztette egymástól az eredeti, tárgyteremtő jegyeket, „notae constitutivae” és a levezetett, másodlagos jegyeket, „notae consecutivae”. Ez utóbbiak csak minősítik a tárgyat, de nem lényegmeghatározóak. Nos, talán nem helytelen ebben az értelemben, nem mint pusztá fogalmakat, hanem elsősorban mint létmeghatározásokat, az egyest és általánost konstitutívna, a különöst konzekutívna tekinteni. S még mindig – bár intencióitól eltérő céllal – a régi logikát követve, amely a következményjellegű fogalmakon belül *communia*-t és *propriat* különböztetett meg, a különösök között különbséget teszünk: amennyiben nem neutrális középjellegűek, *communianak* vagy *propriának* tekintjük őket, aszerint, hogy az általános vagy az egyedi mozzanata teng-e túl bennük. Mindez valóban azt jelenti, hogy a közvetítő közép, legalábbis egyoldalú formában (e formát felhasználó, és egyben korlátait bíráló Marxszal szólva), „mixtum compositum”, feloldódhat a fundamentálisabb szélső meghatározásokban.

Az E, K, Á viszonyát szívesen ábrázolták geometriailag, úgy mint egy egyenesszakasz végpontjait, illetve közepét. Ha már diagramm kell, inkább a kör segítségével ábrázolhatni a hármas viszonyt – már amennyire nem szemléletes, csak gondolatilag megragadható létmeghatározásokat a külső szemlélet formájában egyáltalán ábrázolni lehet. A közép-pont, a generáló alakzat az általános, a kör kerülete mint folytonos ponthalmaz egyes, a különös pedig a sugár, amely az egész kör, a konkrét általános jellegét – azt, hogy kicsi, nagy vagy „végtelen” (Cusanus) – kiterjedésével szabályozza.

A munkatárgy, munkaeszköz és célképzet hármas viszonyának tagjai, relatív önállóságukban véve éppúgy rendelkeznek a másik két létmeghatározással, mint bármely más dolog. Tehát a munkatárgy kategóriális alkatában E mellett Á és K is ott van, a munkaeszközben K mellett E és Á, a célképzetben Á mellett K és E. Ha nem ez lenne a helyzet, ugyanazon nehézségek térnének vissza, amelyeket korábbi megfontolásainkban már megmutattuk. Ennek megfelelően hangsúlyoztuk, hogy csak meghatározott feltételek mellett kerül előtérbe az E, K, vagy Á meghatározás az adott tartalmakon. Ezt a viszonyt, mint térben és időben lefutó reális folyamatot nevezük a *közvetítés formai* folyamatának. *Közvetítési* folyamatnak, mivel a szélső tagok a közép közvetítésével kerülnek kölcsönhatásba egymással. A *közvetítés formai* folyamatának, mivel a tárgyalt kategóriális meghatározások a legelvontabb formai oldalt emelik csak ki egy a valóságban ennél mindig bonyolultabb, tartalmasabb közvetítési folyamatból, egy mélyebb és szélesebb *tartalmi közvetítési folyamat* csomópontjainak kiemelkedő meghatározásaiként. Ezt a mélyebb tartalmi meghatározottságot esetünkben abban látni, hogy a munkaeszköz–munkatárgy–célképzet közvetítési viszonya tagjait a cselekvő ember (embercsoport) vonatkoztatja egymásra. Tevékenysége korántsem mindig jelenvaló a közvetlen emberi cselekedet formájában, többek között azért, mert a munkaeszköz, ha egyszer beprogramozták, önvezérléssel is dolgozhat. Minthogy a folyamat, mint folyamat válik fontossá, iktassunk ezért ennek jelölésére a meghatározások közé kötőjelet: E–K–Á. Ez a közvetítés formai folyamatának – amely mindig szélsőtagok között középtag(ok) révén megy végbe – rövidített kifejezése; ha tetszik szimbolikus formulája. Képlete, de *nem* matematikai algoritmusa.

AZ ALULRÓL FELFELÉ FUTÓ (I. Á–K–E) ÉS A FELÜLRŐL LEFELÉ FUTÓ (II. E–K–Á)
DETERMINÁCIÓS VISZONY DIALEKTIKÁJÁHOZ

Abból a tényből, hogy a munkatárgy–munkaeszköz–célképzet közvetítési folyamatának minden tagja tartalmazza az E, K, Á meghatározásokat, az következik, hogy különböző feltételek mellett munkatárgy–munkaeszköz–célképzet hármassága más, a most feltárttól eltérő, sőt azzal ellentétes kategoriális alkattal is rendelkezhet. Sőt már rendelkezett is. A most feltárt kategoriális közvetítés: E–K–Á. Egy korábbi elemzésünkben azonban, amelyben a munkafolyamat tárgyi feltételeinek célmeghatározó szerepét mutattuk meg, ugyanezen tartalmi hármasság ugyanezen sorrendjének más minősítését adtuk, az előzővel homlokegyenesen ellentétes Á–K–E-t. „Ebben az összefüggésben – mondtuk – a természeti feltétel, amelynek egy-egy darabja válik munkatárggyá, játssza az általános, a munkaeszköz a különös, a célkitűzés pedig az ezen nyugvó egyedi mozzanat szerepét.” Mivel itt objektív folyamatok reális egymást meghatározó mozzanatairól van szó, azért tekintsük az utóbbi összefüggést, amelynek képlete legyen I. Á–K–E, alulról felfelé futó determinációnak, az előzőt pedig, legyen képlete II. E–K–Á, felülről lefelé futó determinációnak.

A két különböző összefüggés egymással is a legszorosabban összefügg. Elemzésünk külső ellentétként tárta fel őket. Ellentétek, mert egyazon tárgy ellentétes meghatározásait adják. Külső ellentétek, mert az ellentétes meghatározások két különböző vonatkozásban lépnek fel. Nem kétséges azonban, hogy *egyazon vonatkozásban*, belső ellentétként is szükségképpen fel kell lépniük. S a belső ellentét már nem más, mint a *dialektikus ellentmondás*. Nincs ezen az ellentmondáson semmi megütközni való, annál több rajta a megérteni való.

Az I. típus a munka társadalmilag körülírt anyagi tárgyi feltételeinek meghatározó hatását mutatta a célképzetre, a munkatárgyon kezdve a munkaeszközön át vezetett a célíg. A II. típus a munka célkitűzésen alapuló meghatározó hatását mutatta a tevékenység tárgyi feltételeire. Ennek alapján úgy látszik, hogy joggal azonosíthatnánk az alulról felfelé futó és a felülről lefelé futó determinációs típusokat a kauzális, illetve teleologikus determinációval. A munkatárgy–munkaeszköz–célképzet esetében, tehát elemzésünk vezérmotívuma esetében, valóban ez is a helyzet. Legalábbis akkor, ha a teleologikus determinációt nem fantasztikus, idealista formájában vesszük, azaz nem a tevékenység külső és belső anyagi feltételeitől elszakított „szabad” eszmei determinációként, hanem eddigi elemzésünknek megfelelően az I. sz. determinációs folyamat eredményét látjuk benne, – *hatást, amely visszahat az őt létrehozó feltételekre*. Így kapcsolódik bele maga is – Spinozával szólva – ható-okként az okok mozgásába, átformálva és saját szükségletei szolgálatába állítva e mozgás folyamatát. Ebből a szempontból pedig már nem az látszik problematikusnak, hogy a két determinációs típus egyazon vonatkozásban lépjen fel, hanem ennek az ellentéte, az, hogy különböző vonatkozásokban lépjenek fel, egyoldalú módon. Hiszen II. egyáltalán nem lehetséges I. nélkül, mivel I. fundálja a II-t, másfelől I-ben is szerepet játszik már E-ként az eszmei mozzanat; a fundált maga is beletartozik a fundálóba. Így ami kezdetben problematikusnak tűnt, a két folyamat ellentmondást involváló egysége, az most az ellentmondást kiküszöbölő apodiktikus bizonyossággá kezd válni. És megfordítva: a kezdetben apodiktikus bizonyosságnak tűnő különböző vonatkozások, I. és II. egyoldalú, tiszta formái válnak problematikusná, önmagukat lerontó

ellentmondással. Se szeri, se száma e probléma különböző megfogalmazásainak és megoldásainak a tudományos gondolkodás fejlődéstörténetében. De abban az uralkodó álláspontok megegyeznek, a marxizmus létrejöttéig, hogy vagy az egységet játsszák ki a kettősséggel (sokasággal) szemben, vagy a kettősséget (sokaságot) játsszák ki az egységgel szemben. A nagy idealista dialektikusok viszont Platónról és Arisztotelésztől Hegelig, bár az ellentétes mozzanatok összefogják, nem szabadulnak meg a teleologizmus metafizikai koloncától. S ez korántsem csupán jó vagy rossz szándékukon múlik.

A kauzális és teleologikus meghatározás fogalma – az utóbbit racionális formájában véve – valójában egyáltalán nem fejezi ki az alulról felfelé és a felülről lefelé futó determinációs típusok lényegét, akár egyoldalú meghatározottságukban, akár teljes meghatározottságuk kettős egységében vesszük is ezeket. Először azért, mert I. és II. létezik bármiféle tudati mozzanat nélkül is. Nem az I. és II. determinációs típus az alete a kauzális, illetve teleologikus determinációs típusnak, hanem megfordítva az utóbbi az előbbinek. Bár éppen tartalmi, világnézeti fontossága miatt legjelentősebb, szélső határeset; ez a magyarázata annak, hogy a kettőt összetévesztik egymással az utóbbi javára. Másodsor: az I. és II. determinációs típusok – ismét csak a tudattól függetlenül is – léteznek a maguk egyoldalúságában éppúgy, mint nem-egyoldalú, teljes formájukban, csak helyesen kell felfogni őket.

Az általános földi életfeltételek (Á) által meghatározott növényvilág (K), amely a fotoszintézis következtében előfeltétele az állatvilág (E) létezésének éppúgy reprezentálja ebben az egyoldalú formában a I. determinációs típust, mint ahogyan inverz meghatározásokkal (E–K–Á) reprezentálja a II.-t is, a természettörténet átfogó nagy folyamataiban és részfolyamataiban egyaránt; esetünkben a V. I. Vernadskij-féle bioszférában éppen úgy, mint az egyes biotópokban. Amikor a hegyvidékek (E) növényzetét (K) a kecskék (Á) lelelelik, akkor a II. teng túl. Eredményként megváltozik a szerves természet arculata. S ez ismét előtérbe állítja az utóbbi folyamatainak általánosságát és meghatározó szerepét, új növény és a nekik megfelelő állatfajok választódnak ki, az I. determinációs típus jegyében, egészen addig, amíg ki nem alakul az új biocönótikus egység. Láthatjuk: az I. alapján létrejövő II. meghatározóvá válik, majd túlsúlyával más formában ismét érvényre juttatja az I. folyamatot, s új minőségi állapotként kezdődik a *körfolyamat* elől. Legalábbis akkor, ha a folyamatot immanens formájában tekintjük, kizárva belőle a kívülről betörő katasztrofális változásokat, amelyek erőszakosan állítják valamelyik determinációs típust a másikkal szemben előtérbe. Megváltoztatva a megváltoztatandókat – kikapcsolva például a természetes szelekció mozzanatát, amely a társadalmi folyamatok naturalista felfogásához vezet – ugyanez a dialektika érvényesül a társadalmi folyamatokban is, teszem a fejlett kapitalizmusban, amelyben az áruforgalmat lebonyolító kereskedelemnek (K) a termelés (Á) által meghatározott bonyolult mozgása létrehozza a pénztőke (E) forgalmát és piacát. Az utóbbi visszahat saját alapjaira. Így itt is életbe lép a II. determináció, elősegíti a prosperitást, majd a túltermelést és válságot, amely ismét visszavezeti a folyamatot az I. típus egyoldalú meghatározásaira. Minthogy a gazdasági alanyok – a határhaszon elmélet óta oly szorgalmas és hasztalan munkával kiperarált „homo oeconomicus” – tudata igen szűk felszíni összefüggésekre korlátozódik, beleértve a fetiszisztikusan gondolkodó polgári ökonómusokat is, azért nehéz volna azt állítani, hogy mindebben a társadalmi tudatnak döntő szerepe lenne. Az uralkodó osztály létét megrázkódtató válságokat bizonyára nem szándékosan hozták létre. S ha az ökonómiai csodadoktorok szívesen is vállalják az elismerést a

fellendülésért és prosperitásért, élénken tiltakoznak, ha elméleteiket teszik felelőssé a válságért, vagy akár egy szelídebb recesszióért is.

Kétségtelen, hogy I. és II. viszonyában I. az *erősebb*, a fundáló összefüggés. II. a *gyengébb* az I. által fundált összefüggés. Ha nem létezne az I., nem jönne létre a II. De ha csak ennyit mondanánk, keveset mondanánk. Hozzá kell tenni II. jellemzéséhez, hogy *differenciáltabb* az I-nél. Differenciáltabb, mivel külső és – megszüntetve-megőrzött formában – belső feltételként is magában hordozza alapját új vonásokkal gyarapítva. Konkrét formáiban differenciáló erőként lép fel maga is. Mint ahogyan a kifejlődő élővilág megváltoztatja a Föld ösléglkörét, további kedvező feltételt teremtve saját kibontakozása számára. Vagy ahogyan a társadalmi termelőerők spontán fejlődése kezdi differenciálni az Anyatermészetet, olyan új változatos tulajdonságú gabonafajtákat teremtve, amelyek kiszorítják a tenyésztés eredeti alapjául szolgáló kisszámú primitív fajtát. Napjainkban a termelőerők tudományos technikai fejlődése mesterséges anyagokat ad a természetesekhez, mesterséges kémiai elemekkel szaporítja a természetesek számát, és új, mesterséges kisbolygókat küld szét a Naprendszerbe a természetes kisbolygók mellé. Az I. és II. összefüggés, amely a valóságos folyamatok konkrétumaiban érvényesül, úgy viszonylik egymáshoz, mint a tartalom és a forma. A tartalom teremti és tartja fenn a formát. A forma differenciálja és fejleszti ki teljes gazdagságában a tartalmat, valamennyi szunnyadó lehetőségét kibontakoztatva.

Az utóbbi megjegyzés arra is rávilágíthat már, hogy miért nem lehet elméletileg maradéktalanul feloldani a két determinációs típust és egymáshoz való viszonyát az okság és a kölcsönhatás fogalmaiban sem. A természeti és társadalmi folyamatokban egyaránt egy sor kategóriális feltétele van annak, hogy az anyagi mozgás különböző formái oksági vagy kölcsönhatási viszonyba lépjenek önmagukkal vagy egymással, nemcsak a saját specifikus alkatuk. Pontosabban: saját specifikus természetükben is érvényesülnek az anyagság azon felépítő és meghatározó kategóriái, az ellentmondástól a szubsztancialitási viszonyon és modális kategóriákon át az okságig és kölcsönhatásig, amelyek egytől egyig beletartoznak a materialista dialektika értelmében vett determinációs viszonyba. Lenin gondolata értelmében semmiképpen sem szűkíthetjük le a determináció fogalmát az oksági, következésképpen a kölcsönhatási viszonyra, az úgynevezett relációs kategóriákra. A két determinációs típus valódi dialektikus egységét csak az a gazdag szisztematikusan kifejtett tartalom adja meg, a külsőséges *mechanikus determinizmus* ellentétes *dialektikus determinizmus* gazdag tartalma, amelynek horizontján megjelenik majd a mechanikus viszony is a maga érvényességi körére korlátozva.

Mielőtt továbblépnénk problémánk teljesebb – ebben az összefüggésben egyébként teljesen elégséges – megoldása felé, vonjuk le előbb a két egyoldalú determinációs forma elemzéséből adódó azon eredményt, hogy egyikük sem vegytiszta forma a maga egyoldalúságában sem. Mindegyikben ott van az uralkodó meghatározás mögött az ellentétes meghatározás is. Látszólagos kivétel csupán az önálló középtagként szereplő K, amelyről a „teljes” forma elemzésénél adunk számot. Látjuk majd, hogy nem kivétel ez sem, amint nem kivétel és nem is véletlen az sem, hogy a szélső tagokban nem szerepeltetjük expliciten az alábbi jelölésekben K-t. Tekintsük az egyoldalú determinációs formák pontosabb jelölésénél – egy a genetikából kölcsönzött szóhasználattal – az uralkodó, nagybetűvel kifejezett meghatározást dominánsnak, az ellentétes, kisbetűvel jelölt meghatározást recesszívnek. Így lesz az I. Á–K–E-ből

$$I.* \begin{pmatrix} \text{Á} \\ e \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} \text{K} \\ k \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} \text{E} \\ \text{á} \end{pmatrix}$$

S a II. E–K–Á-ból, amelyben az előző közvetítés recesszív meghatározásai dominánsá, domináns meghatározásai recesszívvá válnak, a következő:

$$II.* \begin{pmatrix} \text{E} \\ \text{á} \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} \text{K} \\ k \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} \text{Á} \\ e \end{pmatrix}$$

E formulák világosan fejezik ki a két determinációs típus valódi általános kategoriális szerkezetét, tagonkénti „vertikális” kölcsönhatásukat és a tagok egymás közti „horizontális” függési viszonyát. Mindaz, amit I.-ről és II.-ről elmondtunk, átöröklődik I.*-re és II.*-re.

Nem állapodhatunk meg azonban az egyoldalú formáknál, hiszen látjuk, hogy az egyoldalú formák sem teljesen egyoldalúak, továbbá, hogy át is mennek egymásba, I.* a II.*-be és viszont. Ha másképp nem, legalább az egymásba való átmenetük során létrejön az az állapot, amelyben a két oldal kiegyenlítődik egyazon folyamat kettős egységében. Ilyenkor a két determinációs típus egyenlő súllyal lép fel, az erő és a differenciáltság kiegyenlítik egymást. Valójában ez a teljes forma nem átmenet a két tiszta forma között, vagy ha igen, akkor az egyoldalú formák éppúgy átmenetek a teljes forma felé, mint a teljes forma az egyoldalúak felé. Voltaképpen találkoztunk is már konkrét létevel: az élettelen feltételek – növényvilág–állatvilág – közvetítési folyamatát elemezve a biocönotikus egység fogalmába rejtve. A modern biológia a fejlődési folyamatok eme szakaszát az evolúciós stabilitás állapotának tekintik, amelyet a külső és belső mozzanatok dinamikus egyensúlya, az „evolutionary buffer”, az evolúciós ütköző jellemez. Ha lehántjuk az elméletről azt a mechanikus felfogást, amellyel a jól megrajzolt összefüggést többnyire jellemzik, akkor sokkal inkább az azonos szinten történő – csak mennyiségi változásokat hozó – önreprodukciónak fejlődési szakaszának nevezhetjük.

A mechanikus állványzatot azonban mindenképpen le kell bontani. Mert egy dolog dialektikus tényállásokat és összefüggéseket mechanikus kategóriákkal leírni, ami végső soron mindig a valódi tények és összefüggések eltorzítására vezet, és egészen más dolog még a mechanikus mozgás mögött is – mint Engels tette – felfedezni a benne rejlő dialektikát, ami rendszerint új összefüggések feltárása felé nyit utat. Márpedig itt a tények és valóságos összefüggések tekintetében nagyon is világos dialektika van, – maga a kétlábon járó *ellentmondás*, amelyet a mechanikus-metafizikus felfogás közömbösít és eltüntet.

Az önreproduktív állapot a maga objektív anyagi valóságában nem a mechanikus egyensúly nyugalma, amelyet az elméletben utólag gondolatilag kell dinamizálni, a mozgást mintegy kívülről vive bele a jelenség leírásába, hanem a – hosszabb-rövidebb időre – „harmonikus” mozgásba oldódó *ellentmondás*. Mozgását éppen az *ellentmondás* szakadatlan tételezésével, feloldásával és újratételezésével tartja fenn. Az egymást kizáró és kölcsönösen feltételező mozzanatok mozgásba oldódva nem megszüntetik az *ellentmondást*, hanem formát adnak mozgásának, valamely specifikus, az *ellentmondás* természetétől függő mozgási formát. „Például *ellentmondás* – írja Marx a *Tőké*ben –, hogy egy test állandóan egy másikba esik és éppoly állandóan távolodik tőle. Az ellipszis egyike

azoknak a mozgási formáknak, amelyekben ez az ellentmondás meg is valósul és éppúgy meg is oldódik.”² Marx mintája a Nap és bolygóinak viszonya, a bolygók elliptikus pályája, az ellipszis egyik, kis excentricitású gyújtópontjában a Nappal. De mindez elvonatkoztatva a tárgyspecifikus erőktől és a Naprendszer keletkezési feltételeitől.

Vonatkoztassuk el mi is az említett tárgyspecifikus formától az evolutionary buffertól, írjuk az I. és II. determinációkat egymás alá, gondolatban tagonként egyesítve őket:

$$\begin{array}{l} \text{I.} \begin{pmatrix} \text{Á} \\ \text{E} \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} \text{K} \\ \text{K} \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} \text{E} \\ \text{Á} \end{pmatrix} \\ \text{II.} \end{array}$$

Világosan látszik a tagonkénti és a tagok közti ellentmondás, a közvetítő középtag kivételével. Ennek problémája visszavonatkoztatva a formai folyamat eredeti tartalmi bázisára a munkatárgy – munkaeszköz – célképzet közvetítési folyamatára jókora lépéssel visz majd előbbre az objektív közvetítési folyamat és a szubjektív gondolkodási folyamat összefüggésének megértéséhez.

AZ ELLENTMONDÁS ÉS NEUTRALIZÁLT FORMÁJA A MUNKA VÉGZÉS KÖZVETÍTÉSI FOLYAMATÁNAK KATEGORIÁLIS SZERKEZETÉBEN

A dialektikus ellentmondás két pólusa nem feltétlenül E és Á, de minden E és Á dialektikus ellentmondás pólusa, – hacsak nem külsőeséges önmaguktól elidegenedett formában lépnek fel. Dialektikus mivoltukban kölcsönösen kizárják és fel is tételezik egymást. Ellentmondásuk eleven, sokoldalú mozgásba oldódik fel. Így a munkatárgy – munkaeszköz – cél kettős meghatározottságának ellentmondásai „vertikális” és „horizontális” mozgásba oldódnak, amely valójában egységes folyamat. De csak abban az esetben, ha az ellentétes meghatározások összeillenek. Ha a) a felülről jövő determináció eleget tesz az alulról jövő belső követelményeinek, és b) az alulról jövő alkalmas arra, hogy a felülről jövő formameghatározásokat felvegye, illetve ezek kiindulópontját megteremtse. Ha e feltételek nem teljesülnek, akkor a folyamat nem jöhet létre, mint ahogyan nem is jött létre az ember csapkodószárnyú repülési kísérleteinél. Tökéletlen megfelelésnél viszont egyoldalú, hiányos és akadozó módon megvalósul, ami a termelés technika új elemeinek kifejlődésénél vagy kifejlesztésénél mindennapos jelenség.

Pedig előző formulánk alapján paradox módon úgy tűnik, mintha éppen a munkaeszköz vonatkozásában semmiféle diszcrepancia nem jöhetne létre, mivel a különös mozzanata, K az I.-ben és II.-ben ugyanaz.

Valójában egyáltalán nem ez a helyzet. Azt a korábban már elemzett körülményt, hogy $K = E + \text{Á}$, vagy $K = \text{Á} + E$ annak az összefüggésnek kifejezéseként fogjuk fel, hogy a különös kategória kettős természetének vagy az egyik vagy a másik oldala teng túl. Tehát korábbi terminusainkban kifejezve a különös vagy proprium, vagy commune. Proprium, ha az egyenlőség jobb oldalán E áll elől, commune ha Á. Így K-ra nézve $E + \text{Á} \neq \text{Á} + E$, nem felcserélhetők. Legyen I. K-jának, azaz K_I -nek domináns mozzanata az E, mivel a munkaeszköznek a munkatárgy általános tulajdonságaival adekvát egyediségnek kell lennie ahhoz, hogy egyáltalán megdolgozhassa. Így $K_I = E + \text{Á}$. II.-ben, ahol

² Marx: A tőke I, MEM 23, Kossuth, Budapest 1967, 103. o.

a determináció az eszmei általánosból indul ki s a munkaeszköz az eszmét közvetíti a munkatárgyhoz, fordított a helyzet, az előbbiben alárendelt \hat{A} -ból lesz domináns \hat{A} . Így $K_{II} = \hat{A} + E$. Tartalmi érvelésünknek az a formai összefüggés felel meg, hogy K domináns elemét a közvetítési folyamat egésze (az $\hat{A}-K-E$ vagy $E-K-\hat{A}$) első tagjának adott értékéből kiindulva kell meghatározni. Ez az első tag I.-ben \hat{A} , II.-ben E volt. A tartalmi és formai meg gondolás egyező eredménye abból a mélyebb elvből következik, hogy a formát a tartalom formájának fogjuk fel.

Ezért kell egyeznie az empirikus tényekkel is, amelyekből nem formális, dialektikus felfogásban absztraháltuk az elveket. A technikánál maradvá: legyen a munkaeszköz gépi szállítóeszköz, mondjuk helikopter. Erre is éppúgy mint az űrrakétákra érvényes az, amit Marx a szállítóeszközről, közelebről a vasútról mond a *Tőkében* (a gazdasági értékformától elvonatkoztatva): „Az előidézett hasznos hatás elválaszthatatlanul össze van kötve a szállítási folyamattal, azaz a szállítóipar termelési folyamatával. Emberek és áruk a szállítóeszközzel utaznak, s ennek utazása, helyváltoztatása, – ez éppen a szállítóeszköz által véghezvitt termelési folyamat. A hasznos hatást csak a termelési folyamat alatt lehet elfogyasztani . . . nem ettől a folyamattól különböző használati dologként létezik.”³ Termelés nem létezik munkafolyamat nélkül, akkor sem, ha a munkafolyamat automatizált. A munka tárgya az adott természeti közegben mért távolság. Ezt kell a munkaeszköznek – a kéziszerszámtól oly végtelen messze került – az ember irányítása vagy ellenőrzése alatt álló, különböző fokon automatizált géprendszernek, a szállítóeszköznek ledolgoznia. A cél és realizált termék az előírt jellegű helyzetváltoztató mozgás. A $K_I = E + \hat{A}$ -nak eleget tesz a helikopter a motor által egyirányban forgatott emelőszárny alapján. Az emelőszárny biztosítja a vertikális mozgást, a földi gravitáció leküzdésének addig technikailag ismeretlen módját valósítja meg. Az általános természeti feltételek (\hat{A}) oldaláról nézve ez a mozgás csak korlátozott egyedi megoldás, E . A cél, a vertikális felemelkedés E -jének megvalósítása szempontjából nézve ugyanez a megoldás \hat{A} , mivel elvi jelentőségű és a már megvalósult sárkányrepülés alapján a horizontális mozgás különben is csak másodrendű probléma. Az általános természeti erők uralma és az első megoldás esendősége, vagyis K_I -ben az E domináns, s az \hat{A} alárendelt jellege megmutatkozik abban, hogy a hatás – ellenhatás mechanikai törvénye következtében a gép törzse az emelőszárny forgásával ellentétes irányban fordul el. A rendeltetésszerű mozgás biztosítására ezért a farokra rotort szerelnek, hogy ennek tolóereje megakadályozza a géptörzs elfordulását. Ezzel a K_I átmege K_{II} -be, de oly módon, hogy szintézisük kiegyenlíti egymást. $K = K_I + K_{II}$. Mivel e kettős egység egyik mozzanata sincs meg a másik nélkül, azaz mindegyik magán viseli a saját mását, azért K belső mozzanatai most felcserélhetők: $K = K_I + K_{II} = K_{II} + K_I = K$. Ez (példánknál maradvá) nem azt fejezi ki gyakorlatilag, hogy a rotort most már az emelőszárny helyére szerelhetjük és megfordítva, hanem azt, hogy kölcsönösen meghatározzák egymás mozgását a megfelelő szintre normálva működésüket.

A természeti feltételek – bizonyos határokon belül – egyre specializáltabb egyediségekre szorulnak vissza, a cél viszont egyre általánosabb lesz. Teljesíthetőségét újabb és újabb technikai tökéletesítések biztosítják, így többek között az, hogy a törzs stabilitását az első emelőszárny forgási irányával ellentétes forgású második emelőszárny is megoldja.

³ Marx: A tőke II, MEM 24, Kossuth, Budapest 1968, 54. o.

Eltűnt a paradox látszat a munkaeszköz formai meghatározásának teljes egységéről. Összetett forma ez, amelyben a kétoldalú kiegyenlítődés létrejöttéig nemcsak a diszkrepancia lehetősége, hanem a tényleges diszkrepancia is fennáll, bár ennek mértéke egyáltalán nem közömbös, s a működésképtelenségtől a gyenge hatásfokú működésképeségig terjed.

A különös két egyoldalú változata mellé a kiegyenlített formában egy harmadik változat sorakozik fel: a *commune* és *proprium* mellett ott áll a *specificum*, a sajátos. Minthogy mindkét oldala magán viseli ellentétét, a szintézis itt nem egyoldalú, hanem teljes, az előző kettő „keverék” jellegével a „mixtum compositummal” szemben ez jelenti a „vegyületet”. Ennek a formának van legtöbb esélye arra, hogy – hosszabb-rövidebb időre – állandósuljon, hogy *konzekutívumból konstitutívummá* váljon, egy új *nem* alapjává, amelyből sajátos fajták fejlődnek ki, mint ahogyan ez történik a technikai fejlődés sikerült megoldásai esetében.

K elemzése alapján teljesebbé tehetjük korábbi formulánkat. Ha a két teljesebb formulát egymás alá írjuk, nem feledkezve meg arról, hogy a tartalom sorrendje mindkettőben ugyanaz: munkatárgy – munkaeszköz – cél, akkor világosan áll előttünk a végigvonuló, a középtagban is meglévő ellentmondás:

$$\begin{aligned} \text{I. } & \dot{A} - (E + \dot{A}) - E \\ \text{II. } & E - (\dot{A} + E) - \dot{A} \end{aligned}$$

Fogalmazzuk meg a két ellentmondó közvetítési forma ellentmondó tartalmát is, a következő két egymást kizáró: I.' és II.' ítéletben:

- I.' A munkatárgy (\dot{A}) a munkaeszközön (K) át a célképzetet (E) meghatározza.
 II.' A munkatárgyat (E) a munkaeszközön (K) át a célképzet (\dot{A}) határozza meg.

A két ítélet izoláltan véve nem fejezi ki azt, amit elemzésünk alapján már tudunk, hogy az ítélet tárgyát képező folyamatokban kölcsönös meghatározásról van szó, és I. és II. mint a balról jobbra és a jobbról balra haladó fogaskerék fogazata kapcsolódik egymáshoz. Zavartalan illeszkedésük így egységes folyamatként áll előttünk. Tartalmilag tisztában lévén a fundáló és fundált valóságos viszonyával, a különböző feltételek által körvonalazott egyenrangúságával, szenteljünk figyelmet a formai oldalnak.

Tételezzük fel, hogy a folyamat bármiféle funkciózavar nélkül folyik le. Ez azt jelenti, hogy az ellentétes irányú és meghatározottságú közvetítési folyamatok, I. és II. egysége annyira az előtérbe kerül, hogy az ellentét mozzanatai látszólag tökéletesen ki is hunynak. Formailag úgy fejezhetjük ezt ki, hogy I.-et és II.-et tagonként összefogjuk, oly módon, hogy az egymás alá írt sorok megfelelő tagjait oszlopokba visszük át:

$$\begin{array}{l} \text{I. } \left(\begin{array}{c} \dot{A} \\ E \end{array} \right) - \left(\begin{array}{c} E + \dot{A} \\ \dot{A} + E \end{array} \right) - \left(\begin{array}{c} E \\ \dot{A} \end{array} \right) \\ \text{II. } \left(\begin{array}{c} \dot{A} \\ E \end{array} \right) - \left(\begin{array}{c} E + \dot{A} \\ \dot{A} + E \end{array} \right) - \left(\begin{array}{c} E \\ \dot{A} \end{array} \right) \end{array}$$

Az oszlopokban szereplő meghatározásokat szintetizálva – amit ismét „+” jellel fejezhetünk ki, lazább vagy szorosabb szintézis kifejezéséeként, – az első oszlop $\dot{A} + E$, az

utolsó E + Á, tehát mindkettő K. Nemcsak K tagolódik szét analitikusan E-re és Á-ra, hanem E és Á is összeolvad szintetikusán K-vá. A sorrendnek ezúttal nincs jelentősége, minthogy a két oldal egyenértékűségéből indultunk ki. Szintézisük lehetősége tette fölöslegessé, hogy a K-t korábbi formuláinkban expliciten kiírjuk. Ugyanez a helyzet a középtag, a különös két mozzanatával, a $K_I = E + \dot{A}$ és a $K_{II} = \dot{A} + E$ -vel. Szintézisül egyformán K-t ad, sőt szigorúan véve 2K-t. De mivel nem matematikai összegzés, hanem minőségi összefoglalás ez, azért nincs jelentősége a számszerűségnek. A két K, vagy bármennyi K egyetlen K-vá zsugorodik össze. Éppen úgy, ahogyan a matematikai logikában egyetlen p-re redukálható tesztem a „ $p \vee p \vee \dots \vee p$ ”.

Az I. és II. összefoglalása így látszólag teljesen üres formulát ad, amely elszigetelten véve semmit sem mond el önmagáról. A marxi értelemben véve „irracionális”, mint a tőkének az a meghatározása, hogy pénzt fakasztó pénz. Az „irracionális” forma így fest:

(I. + II.) K–K–K

Valójában korántsem olyan irracionális ez sem, mint első pillantásra vélnénk. Csak tekintetbe kell vennünk, hogyan jött létre. Ha létrejötteinek körülményeit nem ismerjük, úgy elemzés segítségével kell szétszakítanunk a közömbösség leplét, hogy a belső összefüggéseket megpillantsuk. S ez szükségképpen átvezet külső viszonyaikhoz is.

Először is. Bár a közvetítési folyamat mindhárom tagjának kategoriális arculata K, ezúttal gondolnunk sem lehet arra, hogy a hármat egyetlen K-ra redukáljuk. Hiszen *strukturális* különbségeik kihunytaival is megőrzik még azt a *funkcionális* különbséget, hogy *egy* közvetítési folyamat tagjai: kettő szélső tag, egy középtag. A szélső és közép pedig ellentmondanak egymásnak. Így a teljes azonosságban is megjelenik az azonosságot tagoló ellentmondás. Ezúttal mérsékelve a formai azonosság által, pusztá különbségként. A három K teljes formaazonossága éppen tételezett összefüggésében, abban, hogy *egy* közvetítési folyamat tagjai formai jellegében is magán viseli a különbség mozzanatát. Konkrét azonosság, amely a különbséggel terhes. S ha mindenáron *egy* különösre akarjuk redukálni a hármat, akkor ezt csak úgy mondhatjuk ki, hogy – nolens-volens – kitűnik K többszörös előfordulásának szükségszerűsége és jogosultsága. A különös e különös formája ugyanis nem más, mint az, hogy K önmagát önmagával közvetítő folyamat.

Szembeötlő azonban e formulának, (I. + II.)-nek a korábbival, I. és II.-vel szemben meglevő ama hátránya, hogy amennyiben nem tudjuk mit keresünk, nem tudjuk azt, hogy az azonosságban is a különbséget kell fellelni, tagoltságában véve is megengedi a formális felfogást. Neutrális formának látszik, innen és túl az ellentmondáson. Holott nem neutrális forma csak neutralizálódó, nem mozgás nélküli eredmény, hanem mozgó, azonos szintű önreproduktív folyamat. A teljes neutralitást csak a megismerő szubjektum elvont és egyoldalú nézőpontja vetíti belé, azonos meghatározások külsőséges, közelebről csak mennyiségileg meghatározható kapcsolatát látva benne, 3 azonos elem kapcsolatát. S e felületen maradó formális felfogás visszahat a tartalom felfogására is, amennyiben csak külső erőttől létrehozott mechanikus kapcsolatot és mozgást lát a tartalmi elemek között. A munkatárgy – munkaeszköz – cél közvetítési viszonyát úgy fogja fel, mintha a tevékeny szubjektum kívülről mozgatná csak, mintha ő maga csak mozgató lenne ebben a mozgásban és nem egyszersmind mozgatott is; arról már nem is szólva, hogy a munkatárgy – munkaeszköz – cél viszonyában az egymást átható mozzanatokat végképp nem

érti. A dolgok felületén megtapadó formális felfogás, a gondolkodás ama módja, amely a tudományos gondolkodás fejlődésének bizonyos korszakában uralkodó gondolkodási módszerre is válik, a *metafizikus módszer*, ellentétben a gondolkodás dialektikus módjával, illetve elméletileg tudatosított módszerével, a *dialektikus módszerrel*.

Másodszor. Ha K–K–K-ban a formameghatározások különbségei ki is hunytak, azért az azonos kategoriális szintre jutott tartalmak tartalmi különbségei megmaradtak. Munkatárgy – munkaeszköz – célképzet közvetítési folyamata áll előttünk az azonos formameghatározások álarcában. Ha tehát nem formálisan nézzük a dolgot, és nem képzeljük azt, hogy az azonos formák üres tautológiák, tökéletesen érintetlenek a felvett tartalomtól, hanem számba vesszük, hogy forma nemcsak nincs tartalom nélkül, de így vagy úgy a tartalom által formált forma, akkor a funkcionális különbség mellett a lényegi tartalom reflexét, visszfényét is felfedezhetjük az azonos formákon. Jelöljük ezt K indexelésével, K_1, K_2, K_3 .

Harmadszor. E konkrét összefüggésekből új, nagyon is jelentős mozzanat következik: az, hogy a forma szélső tagjai felcserélhetők a középtaggal. Sorra-rendre elfoglalhatják egymás helyét. Vagyis: $K_1-K_2-K_3$ átmegegy $K_2-K_1-K_3$ -ba, ez utóbbi $K_1-K_3-K_2$ -be vagy ezek inverzeibe ($K_2-K_3-K_1$ stb.), sőt átmegegy az önmaga inverzébe is. Formai szempontból felesleges ezt bizonyítani, mivel az előző két pontban tárgyalt nehézség lényege éppen az volt, hogy a megkülönböztethetetlen formákat megkülönböztessük egymástól. Ez megtörtént. Kiderült, hogy azonosságukban is, annak alárendelve magukon viselik a formai különbségeket. Mégpedig kettősen: mint funkcionális különbséget és mint a tartalmi különbségek reflexét. A formai felcserélhetőség így nem lehet üres, tartalmatlan kombináció.

Am ha masszív tartalmi különbségeiben tekintjük az adott összefüggést, mint a munkatárgy – munkaeszköz – célképzet közvetítési folyamatát, ha tehát végeredményben az azonos kategoriális szintre érkezett különböző konkrét tartalmi elemek felcserélhetőségét vizsgáljuk a formai felcserélhetőség lehetősége nyomán, akkor komoly súllyal merül fel az a kérdés: fennáll-e még a szélső tagok középtaggá, és az egymást követő középtagok szélsővé válásának lehetősége?

Ugy tűnik igen. A munkaeszköz megőrzi kitüntetett szerepét abban a tágabb társadalmi összefüggésben, amelyben elemeztük. Ebből az is következik, hogy az a közvetítési forma, amelyben a középtag szerepét tölti be – legalábbis az elemzés ezen kereteiből nézve – alapformája marad a közvetlen munkafolyamatnak. Alapformája a K–K–K közvetítési folyamatnak, de nem egyedüli formája. Nem monopolizálhatja a középhelyzetet.

Az (I. + II.) formai összefüggés tartalmát fogalmazzuk meg most már adekvátabb módon a következő (I.' + II.') ítéletben, amely feloldja az I.' és II.' ítélet közvetítetlen, nyersen otthagyt ellentmondását.

Tudjuk, abból kell kiindulni, hogy K–K–K zavartalan funkcionálásában eltűnik a két determináció merev különbsége, s az egységes folyamatban szélső tagok között lefolyó, egy harmadik tag által közvetített kölcsönhatás kerül az előtérbe. Ezt fejezi ki a következő ítélet:

(I.' + II.') A munkatárgy a munkaeszközön keresztül a célképzettel kölcsönhatásban áll.

Ez az ítélet tükrözi vissza az objektív közvetési folyamat alapformáját. Amint azonban az objektív közvetítés valamely szélső tagja nem működik megfelelő módon, funkciózavar támad, s a folyamat elakad, határozott kifejeződéseként annak, hogy ez is közvetítő szerepet játszik a másik két tag között. Átmenetileg ez kerül középpontba közvetítő tagként, mivel a folyamat nem mehet tovább a szélsők között, míg vagy az új, momentán középtagot nem állítják vissza az előírt szintre, vagy szélső tagjait nem alkalmazzák a megváltozott középhez. Ebből a két következő ítéletben kifejezhető összefüggés adódik:

(I.' + II.>') A munkaeszköz a munkatárgyon keresztül
a célképzettel kölcsönhatásban áll.

(I.' + II.>')² A munkaeszköz a célképzeten keresztül
a munkatárggyal kölcsönhatásban áll.

Mint ahogy mindegyik szélső tag szerepelt már középtagként, azért ezzel a lehetőségeket már ki is merítettük, legfeljebb a szélső tagok sorrendjét lehet még felcserélni egymás között.

A három ítélet alapján egyben az is elméletileg kifejezett tényvé válik, hogy az objektív folyamat tartalmi elemei nemcsak tagolt, egy harmadik tag által közvetített kölcsönhatásban állnak egymással, hanem mindegyik közvetlen kölcsönhatásban is áll a másik kettővel. Az (I.' + II.>')-ben még csak közvetett kölcsönhatásban álló célképzet és munkatárgy már (I.' + II.>')²-ben közvetlen kölcsönhatásba kerülnek egymással, (I.' + II.>')³-ben pedig a célképzet mindkét szélsőjével egyszerre kerül kölcsönhatásba.

Az előzőkhöz képest új, szélesebb társadalmi nézőpontunkból eredő meg gondolás az, hogy a feltárt összefüggések nemcsak az anyagi termelés munkafolyamataira érvényesek, hanem az *anyagi termelés által kondicionált* – nem feltétlenül a szellemi és fizikai munka társadalmi ellentéte értelmében vett – *szellemi munkára is*. Ha nem a szellemi, ideológiai termelés egészét nézzük, hanem a szellemi munka közvetlen folyamatát, akkor nem nehéz felismerni, milyen nagy szerepet játszik ebben is a tárgy–eszköz–cél közvetítési folyamata, amely keresztül-kasul áthatja a tárgyra koncentrált s nem a képzelgésekbe szétfolyó, még kevésbé a tudatáram széles folyamatában alámerülő gondolkodást. Ebben a tárgy: az a valóságból merített gondolattartalom, amelyről gondolkodnak; az eszköz: a szokásszerűen vagy szokatlan módon operáló gondolatformák; a cél: az a gyakorlati vagy elméleti feladat, amely az egész gondolati irányultságot megszabja. Az emberi nem társadalmi „törzsfelődése”, filogeneze során a termelés munkafolyamataiban kialakult gondolkodásformákat és folyamatokat már igen korán a közvetlen társas érintkezésben adják át, az egyének társadalmiasulása, ontogeneze során. Tradálásuk nincs kötve a közvetlen munkafolyamathoz, bármily nagy is a kollektíven végzett fizikai munka nevelési jelentősége, akár a társadalom legmagasabb fejlettségi fokán is, amint ezt a politéchnikai képzés, a szocialista munkaiskola problematikája mutatja.

Ha most már a (munka)tárgyat – (munka)eszközt – célt (célképzetet) kötőjelezve és T–E–C betűkkel rövidítve az áttekinthetőség kedvéért többször egymás után leírjuk, akkor a társadalmi munka folyamatában gyakorlatilag végtelen sokszor ismétlődő közvetlen kölcsönhatások képét kapjuk:

I. T–E–C–T–E–C–T–E–C–

Ezt olvassuk úgy, hogy a sor utolsó betűje visszavezet az elsőhöz. S olvassuk annak tudatában, hogy a végtelen folyamat képe immár mindenfajta anyagi és szellemi T–E–C közvetítési folyamatot reprezentálhat, nemcsak a termelési munkáét.

A közvetlen kölcsönhatások nem szüntetik meg a közbülső tag által közvetített kölcsönhatásokat. Végtelen sorunkat azért az előző három ítéletnek megfelelően háromféleképpen tagolhatjuk kiindulva ismét az alapvető szerepet játszó, ám korántsem egyedi T–E–C-ből:

$$\begin{aligned} &|. T-E-C / T-E-C / T-E-C / \\ &|.' T-E / C-T-E / C-T-E / C- \\ &|.' T / E-C-T / E-C-T / E-C- \end{aligned}$$

Mivel a kölcsönhatás ebben a tagoltságban sem egy, hanem kétirányú, azért nemcsak balról jobbra, de jobbról balra is le kell olvasni a sorokat, /.'-ben és /.'-ben oly módon, hogy a bal oldali első csonka ütemmel kezdjük, amelynek folytatása a jobb szélen található. A fenti sorok mindegyike megfelel így valamelyik olvasatban a $K_1-K_2-K_3$ valamelyik változatának, beleértve az inverz változatokat is.

Ha az egymás alatti sorokat oszlopként is leolvassuk, akkor eltérő ütemeikkel a közvetített kölcsönhatások egyazon folyamatban, a munkafolyamatban érvényesülő képét adják. A térben szétváló s csak időben egybeeső folyamatokét éppen úgy, mint a térben és időben egybeeső közvetlenül egységes munkafolyamatét. Legalábbis ha feltételezzük, hogy /. az alapforma, /.' és /.' a járulékos formák, amelyek feltételezik az alapformát. Tartsuk szem előtt az olvasásnál valamelyik középső, nem csonka ütemekből képződő ferdén lefelé menő oszlopot. S vonatkoztassuk ezt a társadalomban egyidejűleg végbemenő, de térben és minőségben elváló munkafolyamatokra. /. T–E–C-je nem szorul magyarázatra. Ez átmege /.' jobbról balra olvasandó C–T–E-jébe, tehát direkt olvasatban E–T–C-be, tartalmilag minden olyan esetben, amikor az /.-ben tett tapasztalatok alapján a fixált célt és meglevő eszközt új tárggyal kívánják közvetíteni; mindegy, hogy a ruhaiparban műanyaggal, vagy a szellemi képzésben egy új tantárggyal. Végül az /.' átmege a balról jobbra olvasott /.'-be az E–C–T viszonyba, amelynél ismét közömbös, hogy az analízis eszközei és tárgya viszonyát, vagy a fatönk és a vasbalta viszonyát közvetítjük új célkitűzéssel, amely eszközt és tárgyat egyaránt maga alá rendel. E közvetítő szerepet elméletileg csak az tüntetheti el, hogy ha elvonatkoztatnak – a formalisztikus gondolkodási szokásoknak megfelelően – a meglevő alapzatoktól.

Korlátozottabb módon, de együttesen lép fel a hármas tagoltság /. alapformaként való megőrzésének bázisán egyazon – térben és időben egységes – munkafolyamatban is, nem a folyamatot elakasztó funkciózavarként, hanem a folyamaton belüli eltérésként az előírt értékektől. *A folyamat normális menete a valóságban mindig egy átlagszintet tartó kiegyenlítő mozgásban valósul meg.* S ahogyan a költészetben a szabályos és szabálytalan verslábak váltakozása adja meg a vers belső ritmusát, érvényben tartva annak meghatározó metrumát, mondjuk az ötödféles jambust, a shakespearei blank verse-t, úgy hatnak a munkafolyamatban is a másodlagosan érvényesülő formák az alapforma vonatkozásában.

Más a helyzet, ha valódi funkciózavarra kerül sor. A funkciózavar nemcsak a munkafolyamatot, hanem a K–K–K neutralitásának látszatát is megszünteti, lángra lobbantva az ellentét hamu alatt izzó parazsát. Egyrészt láthatóvá teszi a közvetítési folyamat tagjai közötti ellentmondásokat, másrészt a tagok belső ellentmondásaiban adott konfliktus

lehetőségeket. Borelli és Ciolkovszkij esetét tanulmányozva már láttunk ilyen tényeket. Mindez – minthogy E, K, Á ismét valódi természetükben, K-tól leplezetlenül állnak előttünk – azt a kérdést is felteszi, hogy vajon nem áll-e fenn az E–K–Á-val kapcsolatban is a szélső tagok középtaggá válásának lehetősége. Ennek eldöntése végeredményben annak a kérdése, hogy a közvetítési folyamat tagjainak kategoriális meghatározottsága minek a függvénye. Az elemek *funkcionális* helye a közvetítési folyamatban meghatározza-e kategoriális struktúrájukat, vagy ellenkezőleg: *kategoriális struktúrájuk mélyebb-ről determinált adottság*, amely különböző funkciók betöltését is megengedi a közvetítés formai folyamatában. Az E, K, Á eloszlását tárgyi hordozói között így még behatóbb vizsgálat tárgyává kell tennünk.

A termelés közvetítési folyamatainak funkciózavarait az egyesült termelők és az egyes termelő is felülvizsgálja, nagyon különböző történelmi szinten. Látjuk majd, hogy az objektív közvetítési formák dialektikája, mint logikai következtetési forma, veri bele magát a konfliktus-szituációkban az emberek fejébe, illetve viszonylag konfliktustalan, felülvizsgálást nem igénylő folyamataiban – amelyek mégsem teljesen simák, tehát mégis gondolkodásra kényszerítők – a logikus gondolkodás pályáit szilárdítja meg és építi tovább.

Az alulról felfelé haladó és a felülről lefelé haladó determinációs folyamat tagonkénti teljes felülvizsgálására és a két ellentétes irányú folyamat egysége valódi természetének teljes megértésére csak a tudomány képes, – és az sem mindig. Hogy esetenként mikor és mennyire, az nemcsak fejlettsége fokától, érettségétől függ, hanem „külső” társadalmi meghatározóitól is, osztálytársadalmakban osztálymeghatározásától, kivált a társadalomtudományok és a filozófia vonatkozásában.

AZ E, K, Á ELOSZLÁSA EGY RELATÍV TOTALITÁSBAN

Közvetítési folyamatok a valóság tudatunktól és akaratunktól teljesen független mozgásaiban és fejlődési formáiban is végtelen számban mennek végbe. Nem szerepel bennük szükségképpen, mint szerepelt az előbb elemzettekben semmiféle eszmei mozzanat. S eredendően formájuk tekintetében sem az E, K, Á kategoriális meghatározásaiban lépnek fel, hanem tárgyspecifikus alakban, abban a köntösükben, amelyben saját otthonukban, az adott természeti vagy társadalmi mozgásformában léteznek. Így lépett elénk az elemzett körfolyamat. Így, ebben a tárgyspecifikus formában lépett elénk a munkatárgy–munkaeszköz–célképzet közvetítési folyamata is. Ez vezetett át kategoriális meghatározásaik feltárására és a közvetítési folyamat vizsgálatára. Ez az elvontnak látszó kutatás azzal a közvetlen haszonnal járt, hogy kiderült, nem egyszeres, hanem sokszoros közvetítési folyamattal van dolgunk, ami további elmélyültebb tartalmi vizsgálatra vezet. A közvetítési folyamat ontológiai összefüggésének ismerete, mint minden ontológiai kategoriáé, ismeretelméleti, módszertani szempontból azért jelentős, mert a megismerés és a tudatos gyakorlat fontos módszertani eszközeit juttatja kezünkbe. Végtelen számú, azonos kategoriális alkatú folyamat specifikus vonásainak feltárásában nyújtanak segítséget.

Ha a konkrét valóságfolyamatokban két önálló létező, amely egymástól független, egy harmadik ugyancsak független létező révén egyesül, vagy helyet cserél egymással, akkor az egyesülés vagy csere ágense játssza azt a közvetítő szerepet, amely a folyamat eredményét

létrehozza. Minthogy minden önállóság csak relatív, az önállóság kritériuma az, hogy mindegyik entitás reális egyediség legyen, akkor is, ha határai térben és időben elmosottak. Az anyag „negyedik halmazállapotában”, a plazma állapotában sokmillió K hőmérsékleten a proton és elektron szabadon egzisztál. A hőmérséklet csökkenésével, meghatározott termikus sávban a két entitás egy harmadikká, hidrogénatomná egyesül. A folyamat ágense a hő, illetve konkrét, a sávban meghatározott foka. A külső hő valamit magán kell hogy viseljen a két elemi rész belső tulajdonságaiból is ahhoz, hogy asszociációjuk ágenseként szerepelhessen. A társadalmi termelés folyamatában sem csupán a munka elemei között megy végbe a közvetítés formai folyamata. Ilyen közvetítési folyamat az egyszerű áru-termelés forgalmi folyamata, amelyben a különmemű áruk között a pénz játssza a közvetítő szerepét. Az egyszerű árucseré marx formulája:

$$\begin{array}{c} \text{áru—pé—pénz—áru} \\ \text{Á — P — Á} \end{array}$$

azt fejezi ki, hogy vétel céljából adnak el, eladnak, hogy vásárolhassanak.

Bár mi sem mindennaposabb annál a folyamatnál, amelyben két önálló létező között egy harmadik közvetítő tag lazább vagy szorosabb kapcsolatot hoz létre, adott esetben mi sem nehezebb, mint magát ezt a közvetítési folyamatot, amely specifikus formában jelenik meg, kategóriális alkata szempontjából meghatározni. Abból a szempontból, hogy tagjai között melyiket illeti meg az E,K,Á forma, illetve tagonként melyik az előtérben álló meghatározás.

Ha tudjuk azt, hogy az áru—pénz—áru helycseréjénél a pénz a közvetítő, vagy a proton—hő—elektron asszociációjában a hő a közép, akkor könnyű arra a gondolatra jutni, hogy ezt tekintsük K-nak. Ebben az esetben is probléma még, hogy az Á és E hogyan oszlik meg a szélső tagok között. Másrészt előző elemzésünk, amely a K—K—K formulából indult ki megmutatta, hogy legalábbis az azonos kategóriális szintre jutott elemek tartalmi szempontból is felcserélhetők egymással, mindegyik lehet közép. S lehetségesnek kell tekintenünk ennek alapján azt is, hogy ugyanez a helyzet a meglévő kategóriális formakülönbségek, E—K—Á variánsai meg inverzei esetében is. Ha tehát a közvetítésben a közép csak *funkcionális hely és nem strukturális meghatározottság*, ha T—E—C valamely szélső tagja, T vagy C középtaggá válva E vagy Á kategóriális meghatározását megőrzi és nem válik automatikusan K-vá, akkor az eloszlás más feltételek függvénye. Az elvont kategóriális természetükben meghatározott közvetítési formák viszont specifikus közvetítési viszonyok jellemzői a maguk tartalmilag korlátatlan általánosságában is.

Marx az Á—P—Á forgalmi folyamat tagjait K, Á, E kategóriális meghatározásának tekintette. Ez azt jelenti, hogy az Á—P—Á forgalmi folyamat tárgyspecifikus formájából kibontva, általános közvetítési formulaként: K—Á—E.

Az Á—P—Á formula a kifejtett, a pénzformát már megteremtett egyszerű áru-termelés közvetítési folyamatainak, a forgalmi folyamatnak elméleti kifejezése. A pénz itt az általános áru, a csereérték önállósult kifejezése, ezért meghatározottsága: Á. A forgalmi folyamat közvetítő eszközeként azonban funkcionális helye a közvetítő középé. Forgalmi eszköz szerepe kategóriális alapmeghatározásának, Á-nak megtartásával teszi a cserefolyamat két szélső eleme helycseréjében közvetítővé. Másfelől a két áru kategóriális meghatá-

rozását szintén a kisárutermelés forgalmi totalitása szabja meg. A pénzhez mint általános áruhoz képest mindkettő különös áru, amely a csereérték relatív általánosságát képviseli, azaz K-t, a pénz Á-jához képest. Középfokú általánosságukba belejátszik árutestük, használati értékük is. Szükségképpen különböznek egymástól, hiszen senki nem cserélne el két ugyanolyan minőségű, méretű és viseltségű kalapot. Árutestük egyedisége szabja meg, hogy az eladott áru nem jelent használati értéket tulajdonosa, termelője az eladó, használati értéket jelent nem-tulajdonosa, a vevő számára. Az eladó forgalomba bocsátott árúja az árutulajdonos oldaláról nézve ezért különös áruként (K) viszonylik a pénzhez. Az az áru viszont, amellyel szemben az eladó, immár az eladásból származó pénz birtokában vevőként lép fel, számára éppen használati értékét domborítja ki, megvétele a forgalomból való kivonását jelenti. Így a második áru teljes egyedi E meghatározottságában érvényesül; a fogyasztás tárgya lesz. Láthatjuk: az $\text{Á}-\text{K}-\text{E}$ kategoriális meghatározásokat az egyszerű árutermelés forgalmi folyamatának tartalmi egésze, *egy relatív totalitás osztja el* az árucere társadalmi viszonyokat hordozó tárgyi elemei között. Ugyanezek az elemek egy más relatív egészben, a tőkés árutermelés forgalmi folyamatában ($\text{P}-\text{Á}-\text{P}$) némileg más meghatározást mutatnak. Ami ismét csak a tartalom uralmára és a megismerés szempontjából vett megkerülhetetlenségére vall. A struktúra elemeinek kategoriális meghatározása így nem esik egybe szükségképpen a közvetítési folyamatban betöltött funkcionális helyével. Á és E éppúgy lehet közép, mint K, sőt szükségszerűen válik azzá.

A relatív totalitásoknak ugyanez a tartalmukból következő kategoriális viszonyító szerepe a meghatározások elosztásában mutatkozik meg a természeti közvetítési folyamatokban is. Kezdeti példánknál a lehülés melletti hidrogénatom képződésének folyamatánál maradva, a folyamat egészében a hő mint általános meghatározó Á; a különösség a protont mint nukleont illeti meg, ezért K és az elektron E. Ez az összefüggés azonban azonnal átmegy egy másikba, amint megfelelő termikus feltételek mellett a hőfok külső és nem a folyamat belső feltételeként szerepel.

A most leírt közvetítési folyamat egyébként formailag teljesen azonos az áru–pénz–áruéval. Mindkettő $\text{K}-\text{Á}-\text{E}$. Ez azonban semmiféle tartalmi analogizálást nem tesz lehetővé, jöllehet a természet- és társadalomfilozófia polgári irányzatai felhasználták az elvont strukturális egyezéseket tartalmilag nemlétező egyezések „kimutatására”. A $\text{K}-\text{Á}-\text{E}$ többszörös előfordulása csak arról vall, hogy jöllehet a közvetítési forma meghatározott tárgyi összefüggés specifikumára utal, sohasem helyettesíti azt, mivel általánossága tökéletesen idegen területek közvetítési folyamatait is átfogja. Azt mindenestre megállapíthatjuk: *a közvetítési folyamat elemeinek kategoriális meghatározása azon relatív totalitások természetétől függ, amelyeknek mélyebb konstituenciái vagy felszínibb konzekutívái.*

A polgári filozófiai gondolkodás hanyatlási szakaszában nem sokat törődik a relatív totalitásokkal és még kevesebbet ezen totalitások egymáshoz való viszonyában kialakuló átfogóbb totalitásokkal. Így az itt tárgyalt problematika egyszerűen nem létezik számára. Még azt is elfelejti, hogy valaha létezett. Ma lényegében csak az egymással elvont, külsőséges viszonyban álló elemek foglalkoztatják. Belső viszonyaik helyett külső viszonyaik. S ha átmegy a belső kutatásába egy-egy elem vonatkozásában, akkor ezt újabb elemekre tördelve szét, ismét csak a köztük levő elvont külsőséges viszonyok kötik le figyelmét. Amennyiben pedig e *mechanikus felfogás visszája* és komplementumaként átcsap egy *organisztikus* felfogásba, a különböző „Ganzheitslehre”-kben, „hol-

izmus”-okban és egyéb „totalitárius” irányzataiban, annyiban nem törődik az egészek tagolt belső struktúrájával, artikulált teltségével és teljességével. Közvetítetlen egészként fogja fel őket, kiirtva belőlük még a formai közvetítési folyamatokat is, még inkább a tartalmaikat. Éppen ez jellemzi a totalitáriánus felfogást, mint a szélső reakció filozófiai, ideológiai fegyverét. A szellemnek ebben a totalitárius éjszakájában minden fényforrást gondosan elrekesznek, amely a relatív egészek belső alkatára, ellentéteire világosságot deríthetne. A burzsoázia filozófiai szemhatárába így a probléma csak visszajáról tör be, csak negatív, zavartkeltő oldalával. Ahelyett, hogy szembenéznének vele és megpróbálnák meghaladni, önkényes kikötésekkel igyekeznek eliminálni a zavar forrását, vagy a totalitárizmus vonalán tudatosan is még nagyobb zavar keltésére használják fel.

Nem így a szaktudományok, amelyeket a természet objektív közvetítési folyamatai rákényszerítenek arra, hogy a relatív totalitások problémáit is számba vegyék. Ám empirikus szinten tárgyalják a kérdéseket, filozófiailag tisztázatlan alapon, és ezért olyan elvont módszertani vezérelvek kimondásáig jutnak csak el, mint a szintek gondolata vagy a komplementaritás elve. Az így támadt űrt próbálják betölteni napjainkban azok a „keresztmetszettudományoknak” nevezett kvantifikáló szaktudományok (kibernetika, rendszerelmélet, szemiotika), amelyek ma már tényleges eredményeket mutatnak fel, ha a velük kapcsolatos utópisztikus várakozásoknak nem is tesznek és tehetnek eleget, különösen ha filozófiaként, vagy antifilozófiaként – mindkét verzió szerepelt már! – pertraktálják őket.

PROBLÉMÁK ÉS PROBLÉMAKÖRÖK ÖSSZEFÜGGÉSE, S A FILOZÓFIA BELSŐ TAGOLTSÁGA

1859-ben *A politikai gazdaságtan bírálatához* c. művében Karl Marx az $\bar{A}-P-\bar{A}$ forgalmi folyamattal kapcsolatban azt a rövid, de tömörségében is felbecsülhetetlen értékű megjegyzést teszi: „Itt még csak annyit jegyezzünk meg, hogy az $\bar{A}-P-\bar{A}$ -ban a két \bar{A} végpont nem egyazon formai vonatkozásban áll P -vel. Az első \bar{A} különös áruként viszonyul a pénzhez mint az általános áruhoz, míg a pénz mint az általános áru a második \bar{A} -hoz mint egyes áruhoz viszonyul. Az $\bar{A}-P-\bar{A}$ ezért elvont logikai szempontból a $K-\bar{A}-E$ következtetési formára vezethető vissza, amelyben a különösség az első végpontot, az általánosság az összekapcsoló középet és az egyediség az utolsó végpontot alkotja.”⁴

Láthatjuk: Marx az egyszerű árucseré forgalmi formuláját, melynek objektív alapját, a forgalmi folyamatot mi *közvetítési formaként* tárgyaltuk, visszavezethetőnek tekinti az egyik hegeli *következtetési* formára. Bármily meglepő is ez a tény. A mai napig tartó meglepetés, e problematika idegenségének egyik indexe lehet az a megjegyzés, amit a

⁴MEM 13, Kossuth, Budapest 1967, 68. o. Azon marxisták közül, akik foglalkoznak az egyszerű áruterelés $\bar{A}-P-\bar{A}$ marxi formulája és a logikai alakzatok összefüggésével, leginkább a kimagasló szovjet-grúz gondolkodó, Sz. B. Cereteli megjegyzései megvilágítók (*Dialekticsezkaja Logika*, Mecenereba, Tbiliszi 1971, eredeti grúz nyelvű kiadása 1965). Cereteli nem tesz különbséget módszeresen az objektív közvetítési formák és eszmei határesetük, a következtetési formák között. Ennek szükségessége azonban egyértelműen következik a visszatükrözés elméletéből és fontos mozzanat a lét és tudat kategoriális összefüggései bonyolult dialektikájának feltárásában.

MEM lelkiismeretes kiadói, akik jegyzeteikben értékes utalásokkal és kommentárokkal látják el Marx és Engels szövegeit, az idézett részhez fűznek: „K-Á-E következtetési forma – a különösből az általánoson át az egyesre való következtetés; vö. Hegel 'Logika' III. könyv I. szakasz III. feje., ahol Hegel éppen ezt a következtetési formát nem ismeri.”⁵

A megjegyzés faktikusan igaz. Hegel korszakalkotó művében *A Logika Tudományában* („Nagy Logika”) a hivatkozott részben csak az E-Á-K következtetési forma szerepel, megfordítása a K-Á-E nem. Szerepel azonban a K-Á-E, az E-Á-K következtetés inverz formája a *Filozófiai Tudományok Enciklopédiájának* I. kötetében (a „Kis Logiká”-ban), mégpedig az E-Á-K helyén. Amiből az következik, hogy az inverz formának nincs (mindig) lényeges tartalmi jelentősége. Valóban: megfordítható még a bizonyos értelemben kitüntetett szerepet játszó E-K-Á következtetési forma is, amelynek inverze az Á-K-E. Nincs lényeges különbség aközött, hogy az E-K-Á formában azt következtetem: „Az ember, mint értelmes lény, képes a nevetésre,” vagy az Á-K-E-ben azt: „A nevetés képessége, lévén értelmes lény tulajdonsága, emberi tulajdonság.” Mindkét következtetés fogalmainak kategoriális meghatározása ugyanaz, sorrendjük nyelvi kifejezés kérdésének látszik. Erről az oldalról tekintve a dolgot, mindenesetre megmutatkozik, hogy Marx mennyire szuverénül ismeri, gondolja végig és alkalmazza *teljesen új módon* Hegel logikájának szűkebb értelemben vett – a fogalom ítélet és következtetés elméletével azonos – logikai összefüggéseit is. Amiben persze nincs semmi meglepő.

A meglepetés mélyebb forrása mégiscsak az, hogy Marx a társadalmi mozgás egy objektív szükségszerű, sajátos formáját szoros kapcsolatba hozza egy logikai következtetési alakzattal, s ebben bizonyára hegelizáló nyelvhasználatot láttak csupán. Valójában a helyzet más, csak szálakra kell szedni szövevényét.

Marx egy objektív közvetítési folyamatot tárgyal. Az anyagi-gazdasági folyamat belső törvényszerűsége tükröződik vissza elméletileg az Á-P-Á formulában. S ez a formula vezethető vissza a K-Á-E következtetési formára. Azaz Marx nem objektív dialektikai szempontból rögzíti az összefüggést, nem a „valóság álláspontjáról” (Engels),⁶ hanem a szubjektív dialektika szempontjából logikailag, a fogalmat a fogalom álláspontjáról szemlélve.

Még csak arról sincs szó ezúttal, hogy Marx a hegeli kifejezési móddal kacérkodna, amit más összefüggésben – mint erre *A tőkében* előre figyelmeztet is – megtesz. Így amikor arról beszél, hogy egy jelenség adott esetben megfelel fogalmának, holott azt mondhatná, hogy a jelenség megfelel lényegének. A két kifejezés közötti különbség a marxi-lenini értelemben vett szubjektív és objektív dialektika különbsége. Az első esetben elméleti fogalmunk és a jelenségforma megfelekezéséről van szó. Arról, hogy a valóság egy darabja mennyiben felel meg fogalmának. A második eset tökéletesen független attól, hogy elméleti megfontolásaikban ez a jelenség fogalmilag kifejeződött-e, mivel itt a nem fogalmi természetű, mindenféle fogalmi megragadásától független lényeg és jelenség közötti megfelelekezésről van szó.

⁵Uo. 611. o.

⁶„Azok az ellenvetések, amelyeket Ön az értéktörvénnyel szemben felhoz, *minden* fogalomra érvényesek, ha a valóság álláspontjáról szemléljük őket” – írja Engels Konrad Schmidthez 1895 március 12-én, *MEM* 39, Kossuth, Budapest 1979, 426. o.

Marx azonban nem azért kacérkodott „az értékelméletről szóló fejezetben imitt-amott még Hegel sajátos kifejezési módjával is”, mert mint ellenfelei állították és állítják, túl közel maradt a hegeli dialektikához. Ellenkezőleg: azért kacérkodhatott nyugodtan, mert Hegelt kritikailag meghaladva, megteremtve és alkalmazva a maga új, *materialista dialektikáját*, amelyet a logikai részletkérdésekig átgondolt, oly szuverénül állott az idealista dialektika fölött, hogy ott is a materialista tartalom szolgálatába állítja ennek nyelvezetét, ahol a gyakorlatlan fül számára – az igazi meg az álbottfűlű ellenfelek légiójáról nem kívánunk itt szólni – talán idealisztikusan cseng. A szavak színes fátyla ilyenkor sokkal inkább feltár, mint elleplez. Abban a kifejezésben például, hogy a jelenség megfelel fogalmának, Marx egyaránt érezteti egy materialista gondolatmenet csattanójaként, hogy egyfelől azért felelhet meg fogalmának, mert megfelelt lényegének, s másfelől, hogy fogalmi gondolkodásunk azért ismeri fel e megfelelképzést, mert önmagát a lényegét megjelenítő valósággal és ily módon a valóságos – nem az anyagi objektivitáson kívül és fölülálló – lényeggel hasonlítja össze. Senki nem érti meg Marx dialektikáját, aki nem teszi magává Engels értékelését: „A politikai gazdaságtan marxi bírálatának alapjául szolgáló módszer kidolgozását olyan eredménynek tartjuk, amelynek jelentősége aligha marad el a (történelmi – Sz. J.) materialista alapfelfogástól.”⁷

A következtetési formára való utalás ellenben nem kacérkodás a hegeli kifejezési móddal, hanem egy az ökonomiai elméletben fogalmilag fixált összefüggés elvont logikai szerkezetének felmutatása. Egyben ezen keresztül annak megvilágítása egy szemvillanásnyi időre, hogy a logikai következtetési formák végső soron az objektív valóság mozgási és fejlődési folyamataiban nagy szerepet betöltő közvetítési formáknak és forma-rendszereknek sajátos logikai reprodukciói, éppen úgy, ahogyan – ez már ismertebb tény – a jelenségek lényegi meghatározottságának logikai reprodukciója a meghatározott, konkrét fogalom.

Hogy az itt levő egymásbaskatulyázott problematikát világosan lássuk, kapcsolódjunk Engels említett gondolatához, ahhoz, hogy a „fogalmat a valóság álláspontjáról” („vom Standpunkte der Wirklichkeit aus”) is lehet szemlélni. Ez implikálja azt, hogy a valóságot is lehet a fogalom álláspontjáról tekinteni. Úgy tűnik, mintha az első lenne a materialista, a második az idealista álláspont. Ez azonban kissé elcsúszott következtetés volna. Megteszi a második utat minden atomkutató, amikor az elemi részek ütközésének fényképét tanulmányozva a nyomvonalak hajlásszögéből következtet arra, hogy milyen részecskékkel vagy sugárzással van dolga, amit a jelenség fogalmának és paramétereinek ismeretében állapít meg.

Ha az anyagi valóságot V-vel, a fogalmat F-fel jelöljük, akkor azt mondhatjuk, hogy F-től halad a V felé. De csak akkor teheti ezt joggal, ha korábban már V-től haladt az F felé, a valóságot adekváтан tükröző fogalmat alakítva ki a jelenségről. Ahhoz azonban, hogy ilyen fogalomra szert tegyen, a valóságnak a valósághoz, azaz a valóság egy darabjának egy másik darabjához való viszonyát kellett előzetesen megvizsgálnia. Jelöljük ezt a viszonyt VV-vel. Végül ismernie kellett a fogalom természetét is, ami azt jelenti, hogy a fogalmat a fogalom szempontjából is számba kell venni. Jelöljük ezt FF-fel.

A filozófiai kutatás is haladhat 1. a valóságtól a valóság felé, VV; 2. a valóságtól a fogalom felé, VF; 3. a fogalomtól a fogalom felé, FF; és végül 4. a fogalomtól a valóság

⁷ MEM 13, 466 o., MEW 13, Dietz, Berlin 1961. 474. o.

felé, FV, egyiket a másik álláspontjáról vizsgálva. Matematikailag számba véve: két elem V, F másodrendű variációja $2^2 = 4$ változatot ad:

- VV 1.
- VF 2.
- FF 3.
- FV 4.

Az ilyen és ehhez hasonló összefüggések matematikai, itt kombinatorikai számbavétele csak azzal az előnnyel jár, hogy az összes lehetőséget feltünteti. De nem garanciája annak, hogy filozófiai szempontból valamennyi lehetőség reális is. Ami pusztán matematikailag szükségszerű, az a valóság álláspontjáról tekintve csak lehetséges. Ha a lehetőségek sora, mint esetünkben, egybeesik a valósággal, akkor sem mond semmit egymagában a változatok jelentőségéről, egymáshoz való súlyviszonyáról. Ami minden esetben tartalmi elemzés kérdése. Már abban az egyszerű tényben, hogy másodrendű variációt választottunk és nem harmadrendűt, a tartalmi nézőpont uralma mutatkozik meg a formai felett. Végeredményben az, mint ezt korábban állítottuk is, hogy a matematika munkaeszközként való alkalmazása a filozófiában előfeltételezi már a tartalom mozgásából kinövő filozófiai módszert. Itt beérhetjük két a továbbiakban hasznosítható tartalmi megjegyzéssel.

Minden filozófia mind a négy összefüggést számba veszi, akár idealista, akár materialista, akár metafizikus, akár dialektikus, akár öntudatlanul, akár módszertanilag tudatosan teszi is ezt. A tudatosság kisebb vagy nagyobb fokából nagyobb vagy kisebb torzulás következik csupán. De a materializmus és az idealizmus ellentéte másból következik, és másban mutatkozik meg. Nevezetesen. A materialista filozófiában az alapvető összefüggés 1. és 2. Ebből kiindulva fogja fel a 3. és 4.-et. Az anyagi világot az anyagi világból érti meg (VV), ennek fejlődéseként ragadja meg a fogalmat (egyáltalán az eszméit) mint a valóság sajátos tükröződését (VF), ami kulcsot ad a fogalom fogalom viszony, a fogalom relatív önmozgása megértéséhez (FF), és fogalmi ismereteink gyakorlati felhasználásához (FV). Az utóbbi mozzanat visszavezet a kezdetekhez, minthogy az anyagi valóságban realizált fogalom ismét az eredeti meghatározó összefüggésbe (VV) kerül. A visszatérés a kezdethez az egész folyamat magasabb síkú újakezdése.

Az idealista filozófia alapösszefüggése a 3. és 4. Ebből kiindulva interpretálja át azt, amit nem fog föl a maga anyagi valóságában, az 1. és 2. összefüggést. A fogalomból értelmezi a fogalmat (egyáltalán az eszméből az eszmét) abszolutizálva relatív önmozgását (FF), hogy ebből vezesse le a valóságot (FV), amelynek önmozgása (VV) is relatívvá válik, lényegileg a fogalom (FF) mozzanatává, amelybe (VF) vissza is tér. Nehéz volna azt állítani, hogy magasabb síkon. Mert a magasabb sík feltételezi azt, aminek csak haladó korszakaiban tesz felemásan eleget, hogy „hörpintsen valódi világot, habzó éggel a tetején” (József Attila).

A második ide kívánczó megjegyzés. Az 1. és 4. összefüggés implicite magában foglalja a filozófia alapjainak azon problémaköreit és ezek racionális tagolódását, amelyet a polgári fejlődés metafizikus diszciplináris tagoltsággá merevített, s amelyet csak a Lenin utáni marxista filozófia tett ismét forradalmi tartalmának megfelelően dialektikus egységgé. Egységgé, amely megszüntetve-megőrizve magába foglalja a különbségeket. Ezért a belső tagoltságot, a totalitás tagjainak összefüggését a marxista-leninista filozófia által kidolgozott racionális formájában fogalmazzuk meg. Az *objektív dialektika*, vagy materia-

lista lételmélet uralkodó nézőpontja a VV, de szerepel benne a fontosság csökkenő sorrendjében, minőségi súlyában és mennyiségi részarányában: VF, FF, FV is. A szubjektív dialektika vagy dialektikus logika, mint a fogalom, ítélet és a következtetés elmélete az objektív dialektika ellenpólusa, ami – minthogy bázisa az előző sor – ebben az összefüggésben nem jelent természetesen idealizmust: FF, FV, VV, VF. Végül az objektív és szubjektív dialektikának az objektivitás jegyében létrejövő egysége, az objektum-szubjektum egysége (szemben ennek hegeli fejtetőre állításával, a szubjektum-objektum egységével) a valóság dialektikus elsajátításának összefolyamata a materialista ismeretelmélet és módszertan: VF, FV, VV, FF.

Ha egymás alá írjuk a sorokat, akkor tagonkénti összehasonlításuk megmutatja külsőséges kombinatorikus jellegük ellenére, hogy az objektív dialektika konkrét tagadásaként lép fel a szubjektív dialektika, a logika és a tagadás tagadásaként az ismeretelmélet. Az egyes területeket jelölő sorokat elnevezésük rövidítéseiként: O, L, I betűkkel látjuk el:

VV, VF, FF, FV	O
FF, FV, VV, VF	L
VF, FV, VV, FF	I

A három egymásraépült terület kifejezhető egyetlen sorból is, az elsőből így:

VV, VF, FF, FV
1. 2. 3. 4.
O: 1.–2.–3.–4.; L: 3.–4.–1.–2.; I: 2.–4.–1.–3.

Amikor Marx az Á–P–Á forgalmi folyamatot, mint a formai közvetítés tárgyspecifikus folyamatának elméleti formuláját „elvont logikai” szempontból a K–Á–E következtetési formára redukálja, akkor FF aktusát végzi el. De nem azért, hogy FF-nél elidőzzön, hanem mert az érdeklő – mint ezt *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalaiból* látni –, hogy a logikai alakzat hogyan használható fel a termelési viszonyok kiemelkedő formai mozzanatainak megragadása révén a valóságtartalmak mélyebb feltárására. Nem az a probléma foglalkoztatja, ami bennünket, hogy a valóság formai közvetítési folyamatai, mint eminensen összefoglaló folyamatok, hogyan alakítják ki a képzettartalmakon keresztül a logikai gondolkodás formáját, hogy a VV viszony hogyan megy át VF-be, majd FF-be, hanem az, hogy FF hogyan megy át az FV-be, majd VV-be. Minthogy azonban az utóbbi viszony feltételezi már az előbbit, azért Marx utalását joggal visszük vissza a logikai ismeretelméleti szintről az objektív dialektikaira.

A KÖVETKEZTETÉS PROBLÉMÁJÁNAK MEGKÖZELÍTÉSI MÓDJA MARXNÁL ÉS LENINNÉL

Marx módszertani nézőpontja a következtetési forma kérdésében leginkább említett műve Bevezetésének 2. „A termelés általános viszonya az elosztáshoz, cseréhez, fogyasztáshoz” c. pontjából rekonstruálható. A politikai gazdaságtan kategóriáiról, törzsfogalmairól szól, úgy, ahogyan ezeket az elmélet polgári képviselői felfogták. Megmutatja – amit a

polgári ökonómusok nem tudtak, de mégis ebben a gondolkodási formában gondoltak el –, hogy „termelés, elosztás, csere (fogalmi! mert a tárgyias nyelv ellenére a kontextus szerint az objektív valóság eszmei visszatükrözéséről van szó – Sz. J.) . . . szabályszerű következtetést alkotnak; a termelés az általánosság, az elosztás és csere a különösség, a fogyasztás az egység, amelyben az egész összezárul.”

Marx már előzőleg kiemelte a középként szereplő különösség kettős természetét. Terminológiánkban szólva azt, hogy a különösség egyfelől – az „elosztás” fogalmában – commune, másfelől – a „csere” fogalmában – proprium: „az elosztás és csere közép, amely maga is kettős, amennyiben az elosztás, mint a társadalomból, a csere, mint az egyénekből kiinduló mozzanat van meghatározva”. Sőt, megvan nála a specifikum is, ezt nevezi meg később a „forgalom” fogalmában, amely a két egyoldalú mozzanat szintézise; ezért szerepel majd ez a fogalom *A tőke* II. kötetének címében: „A tőke forgalmi folyamata.” Ily módon Marxnál megjelenik anélkül, hogy közvetlenül vonatkoztatná a teljes következtetés szélső tagjaira, *en miniature* K–n belül, az Á, K, E teljes dialektikája.

A kérdés ugrópontja azonban az, hogy a következtetést emlegető első idézett részhez azt a megjegyzést fűzi: „Ez csakugyan összefüggés, de lapos.” Mivel a valóságnak e fogalmak által megcélzott eleven összefüggése aligha „lapos”, így Marx megjegyzése csak a gondolati közvetítésre vonatkozhat. Kritikáját alighanem éppúgy vonatkoztatták a következtetési formára, mint annak polgárián korlátolt fogalmi tartalmára, amelyet Marx folytatónak bírál. S így nem is keltett érdeklődést. A formát illető kritika azonban Marxnál nem érintette a következtetés tartalmas dialektikus formáját, hanem csak a következtetés módjának ama formállogikai abszolutizálását, amely éppúgy elősegítette, mint kifejezte az elemeiben helyesen fixált tartalom polgári módon korlátolt felfogását, laposságát.

Az vonatkozik erre a „laposságra” is, amit Marx megelőző fejtegetéseiben más tartalmakkal kapcsolatban kimutat, hogy amennyiben „ezeket a trivialitásokat visszavezetjük valóságos tartalmukra, *többet kimondanak, mint amennyit prédikálóik tudnak. A nyersség és fogalomnélküliség* éppen abban rejlik, hogy a szervesen összetartozót *véletlenszerűen vonatkoztatják egymásra, pusztá reflexiók összefüggésbe hozzák*”. (Saját kiemelésem – Sz. J.) Az örökölt laposság, a nyers empirizmus és ebből eredő fogalomnélküliség leküzdésének első – de nem végső – módszertani lépése az nála, hogy egy immár nem hegeli értelemben vett háromszoros következtetésben e fogalmak belső, lényegi és szükségyszerű összefüggéseit keresi meg. Olyan következtetésekben, amelyeknek eredeti szélső tagjai válnak a másodikban, illetve harmadikban középpé, mégpedig oly módon, hogy filozófiai kategoriális meghatározásaik változatlanok maradnak. Csakhogy Marx e következtetéseket, legalábbis a rendelkezésünkre álló anyagban, nem írta ki. Kimutatható azonban – és a fogalmi gondolkodás dialektikájának tárgyalásában ki is mutatjuk –, hogy a bevezetés 2. pontjának a_1 alpontja egy olyan következtetés zárótételét használja fel a valóság elemzésében, amely azt állítja, hogy „A fogyasztás termelés” és megfordítva: „A termelés fogyasztás.”⁸ A b_1 alpont annak a ki nem mondott előtételű zárótételnek alkalmazása a valóság elemzésében, hogy „Az elosztás (csere) termelés” és megfordítva. A harmadikban, a c_1 -ben kevésbé explikálva szerepel azon szillogizmus zárótétele, hogy

⁸Az idézetek sorjában MEM 46/1, 16., 15., 15. o. „A fogyasztás termelés” és a következő idézőjelbe tett zárótételek az én megfogalmazásaim, nem Marx-idézetek.

„Az (elosztás) csere fogyasztás” és megfordítva. Az utóbbi c_1 alponiban szereplő, ugyancsak kifejtetlen előzményű zárótétel: „A csere forgalom” és megfordítva, már nem az előző következtetési sorhoz tartozik, de a korábbi elemzés tartalmi mozzanatait felhasználva K három fogalmát fejleszti ki, mintegy a K-ban ismét csak *en miniature* végbemenő következtetéssé.

Marx nem azért használja e következtetéseket, mert à la Hegel az objektivitás lényegét abban látná, hogy minden dolog háromszoros következtetés, nem ebben látja még az elméleti objektivitását – az adekvát fogalmi visszatükröződést – sem, hanem azért, hogy a következtetés által levezetett szükségszerű és lényegi összefüggéseket e vezérfonal birtokában mélyebb tartalmi elemzésnek vesse alá. Szélsőszerű és lényegi összefüggéseinek a termelésben gyökerező, a hegeli állásponttól *nemcsak elérhetetlen, de egyenesen elgondolhatatlan* konkrétságú fogalmi megragadását adva. Ilyen értelemben a tudatosan átértékelt dialektikus következtetési formát heurisztikus módszerként alkalmazza a kutatás céljaira. Mindez tökéletesen megfelel annak az Engels által adott értékelésnek, hogy még a formális logika is – amellet, hogy a logikus gondolkodás spontánul érvényesített módja – elméletileg tisztázott formájában mindenekelőtt a kutatás módszere, organonja volt. Marx gondolatmenete mármost azt mutatja meg, hogy mennyivel inkább a kutatás organonjaként fogták fel a dialektikus logikát, amelyet napjainkban oly könnyű lélekkel tagadnak meg és vetnek el azok, akik hivatkoznak ugyan a marxizmus klasszikusaira, de valójában logikai kérdésekben – mint a gyertyaláng körül keringő éjjeli lepke – a neopozitivizmus alig pislákoló fényének büvkörében élnek. S hogy itt a szó szoros értelmében vett logikáról van szó, fogalom, ítélet és következtetés materialista dialektikus elméletéről, nem pedig egy általános kategóriaelméletéről, azt már csak azért is nehéz volna tagadni, mert a szóban forgó logikai alakzatok a következtetési formák.

A reális lehetőségek körébe tartozik az is, hogy a kérdés teljesebb terjedelemben is napfényre kerül Marx írásaiból. S benne a bennünket foglalkoztató összefüggés is. Lehetséges, hogy a hegelivel kokettáló nyelvezeten vagy e nyelvezettől, de nem a hegeli gondolatok racionális magvától elszakadva, Marx a *közvetítési* folyamatnak mint ilyennek és a következtetési folyamatnak mint a közvetítés formai folyamata mentális mozgásának is figyelmet szentel, vagyis a VV és a VF összefüggésnek. Annak az összefüggésnek, amelynek gondolatát a következtetéssel kapcsolatban V. I. Lenin fogalmazta meg, fontos kutatási programként a marxista filozófia számára. Egyike ez azon zseniális gondolatainak, amelyek világosan feltárják, milyen mélyen foglalkoztatták őt az objektív dialektika és az objektív dialektika törvényszerű összefüggései tudati reprodukálásának nagy problémái. Mennyire ellentétben áll itt is Lenin igazi gondolatvilága azokkal a leszűkítő tendenciákkal, amelyek – a munkásmozgalom történetéből egyébként jól ismert – gnoszeologizmus és metodologizmus sémáiba kívánják beleerőszakolni objektív dialektikáját. Az adott kérdésben a lenini és a marxi közelítés egymás komplementumai, ahol – ezúttal – a lenini nézőpont jelenti a probléma filozófiaiag primér oldalát.

Ha hajlamosak vagyunk annak feltételezésére, hogy ez a primér oldal Marx publikálatlan írásaiban feltűnhet, ez nemcsak abból következik, hogy – mint mondtuk – implícite benne van a módszertani közelítésben is, hanem abból is, hogy objektív tartalmában leginkább, bár nem kizárólag, *A tőke* II. kötetének problematikájához kapcsolódik. Marx és Engels életműve kritikai kiadásának, az új *MEGA*-nak előmunkálatai ismertté tették már azt a tényt, hogy *A tőke* II. kötetéből viszonylag bőven állnak még rendelkezésünkre

publikálatlan szövegvariánsok, amelyek Marxnál rendszerint a problémák és megoldások új oldalát ugratják ki. Vonatkozhat ez esetleg az általános filozófiai problémákra is, amelyek közvetlen filozófiai jellegükben Marx számára nem jelentettek feltétlenül szükség és kívánatos materiát a közgazdasági mű anyagában. E tekintetben az jellemzi felfogását, amit a *Grundrisse* egyik elemzésében ír le, mintegy emlékeztetőként az önmaga számára franciául, a kettőtétellezés, „Doppelt–Setzen” filozófiai fogalmával kapcsolatban: „Nous reviendrons plus tard sur ce point qui, quoique d’un caractère plus logique qu’économiste, y a une néanmoins d’une grande importance dans le progrès de notre recherche.”⁹

Az összefoglaló, autorizált politikai gazdaságtani művekben ott szerepelnek Marxnál általános filozófiai megmondások a tiszta formáiban is gyakrabban jelentkező történelmi materializmus mellett, ahol ez kifejezetten szükséges a szaktudományos haladás szempontjából, – ami nem kizárja, ellenkezőleg, megerősíti annak a lenini, a szovjet filozófiában először érvényesült felismerésnek igazságát, amely oly mélységesen megkülönböztette a kommunisták foglalkozását Marx *Tőkéjével* a szociáldemokratákétól, hogy *A tőke* mint politikai gazdaságtani mű is felbecsülhetetlen értékű filozófiai tartalommal rendelkezik. Az autorizált művekben az általános filozófiai-módszertani háromszögelési helyekből jó ideig csak a tengerszint fölé emelkedő, a gondolat csodálatos fényében szikrázó csúcsokat láttuk. Ma *A tőke* előmunkálatai jó részének ismeretében sok mindent, ha nem is mindent látunk és ismerünk már a mélyben rejlő kiterjedtebb részből is. Sürgető kötelességünk ezt feldolgozni és hasznosítani.

⁹ „Később még visszatérünk erre a pontra, amely inkább logikai, mint ökonómiai jellegű, mégis nagy jelentőségűvé válik kutatásunk előrehaladása során.” K. Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. (Rohentwurf) 1857–1858. Dietz, Berlin 1953. Marx még *A politikai gazdaságtan bírálatához* 1859 c. művében is takarékosan bánik általános filozófiai-módszertani nézőpontjainak közvetlen kifejtésével a politikai gazdaságtani kérdésekről írva. Pedig ennek előszavában adja filozófiai-tudományos forradalma lényegének, magvának páratlan tömör vázlatát. Az ökonómiai anyag tárgyspecifikus dialektikájával kívánt meggyőzni. Az Á–P–Á folyamat téves felfogásáról például ezt írja: „Ha valaki abból, hogy az áruk forgalmi folyamata kihuny az Á–Á-ban és ezért csupán pénz által közvetített cserekereskedelemnek látszik, vagy hogy egyáltalában az Á–P–Á nemcsak szétesik két elszigetelt folyamatra, hanem egyszersmind ezek mozgásban levő egységét is kifejezi, arra akar következtetni, hogy vétel és eladás között csak az egység létezik, de az elválás nem, ez olyan gondolkodásmód, melynek bírálata a logika és nem a gazdaságtan dolga.” Nem kívánja logikailag cáfolni azt a dialektikátlan felfogást, amely az egységet elválás nélkül és viszont, az elválást egység nélkül látja. Eleendőnek tekinti, ha az ökonómiai tárgyi tartalom dialektikájának felmutatásával cáfolja meg az ökonómusok hamis, metafizikus elgondolását. „Ahogy vételnek és eladásnak a cserefolyamatban történő elválása – így hangzik a cáfolat – szétbontja a társadalmi anyagcsereének helyi-természetada, törzökösen jámbor, kedélyesen bárgyú korlátait, ugyanúgy ez az elválás egyúttal a társadalmi anyagcsere összetartozó mozzanatai szétszakadásának és egymással szembeni megrögzítésének általános formája, egyszóval a kereskedelmi válságok általános lehetősége, de csak azért, mert az áru és a pénz ellentéte a polgári munkában foglalt valamennyi ellentétnek elvont és általános formája. Pénzforgalom ezért végbemehet válságok nélkül, de válságok nem mehetnek végre pénzforgalom nélkül.” (MEM 13, 69–70. o.) Ugyanakkor a befejező fordulatok („de csak azért” stb.) arról tanúskodnak, hogy Marxnál a tárgyspecifikus dialektika mindig az általános dialektika reflektorfényében jelenik meg. Csak nem kívülről oktrojálja rá az általános kategóriákat a különökre, eltüntetve és széttörve különösségüket, hanem belülről világítja át őket, úgy, hogy különösségük a bennerejlő általánossal való kölcsönviszonyában bontakozik ki.

A közvetítés formai folyamatából eredő logikai visszatükrözési forma, a *következtetési* forma, végső soron egyik határesetre csupán a közvetítési formának. Mintegy az objektív közvetítési forma szélesebb, mélyebb és szerteágazó tárgyi mozgásának lerövidített és minőségileg új, eszmei jelleget öltött képe a tudat világában.

Hogy külső eszközökkel is szembeötlővé tegyük a kettő közti formai egyezést, tegyük először teljessé formailag a Marx által használt formulákat, majd a teljes sort tördeljük szét oszlopba. Ábrázolásunk arra a ma már elfelejtett tényre is éles fényt vet, hogy a szillogizmus-állványzat körülményes formája nem idegen, csak a közvetítési formára való visszavonatkoztatás híján elidegenedett külső formája a következtetésnek. De mint minden olyan külső forma, amely a többlépcsős absztrakciós folyamat „alacsonyabb” fokain áll, magán viseli még eredetének nyomait, ezáltal a közvetítés formai folyamatának anyajegyeit. Így nemcsak formális logikai, de dialektikus logikai tartalmakat is hordozhat, tartalmaz formaként. Eredetének még a nyomai is eltűnnek a formális logika formalizált változatának, a kétértékű matematikai logikának elegáns szimbólumaiban és algoritmusában, hogy egy más – durván tartalmi – összefüggésben ez a logika is csak annál egyértelműbben tanúskodjon arról, hogy a logikai gondolkodást az anyagi világ összefüggései vezérlik algebraizált formájában is. A jelen keretben azonban nincs közünk hozzá.

Lássuk el először indexszel az $\dot{A}-P-\dot{A}$ formula \dot{A} -it. Részben mert ez világosabbá teszi külső felépítésüket, részben mert így egyértelműen elválasztjuk a forgalmi formula árut jelentő \dot{A} -it a következtetési forma általánost jelentő \dot{A} -jától. Az $\dot{A}_1-P-\dot{A}_2$, az eladás a vétel végett két aktusból álló folyamat, amelynek első aktusában A_1-P eladnak, hogy pénzre tegyenek szert. A második aktusban $P-\dot{A}_2$ a pénz birtokában vásárolnak. A közép szerepét játszó P ily módon kétszer lép fel. Ezt a P megkettőzésével és a két P közé írt ponttal, $P.P$ fejezhetjük ki. A rövid formula, az $\dot{A}_1-P-\dot{A}_2$ teljesebbé téve így fest: $\dot{A}_1-P.P-\dot{A}_2$. Már csak a folyamat eredményének rögzítése hiányzik. Annak rögzítése, hogy – mindegy milyen megszakítással – végbement \dot{A}_1 és \dot{A}_2 helycseréje is: ezt $\dot{A}_1-\dot{A}_2$ jelöli. A folyamatot és eredményét egy sorba írva egymástól kettősponttal elválasztva a rövid és a teljes sor így fest:

$$\begin{array}{c} \dot{A}_1-P-\dot{A}_2 \\ \dot{A}_1-P.P-\dot{A}_2 : \dot{A}_1-\dot{A}_2 \end{array}$$

Tördeljük az utóbbit oszlopba a következőképpen:

$$\begin{array}{c} \dot{A}_1-P \\ P-\dot{A}_2 \\ \hline \dot{A}_1-\dot{A}_2 \end{array}$$

Ugyanígy járunk el a $K-\dot{A}-E$ következtetési formával. A közép – ponttal elválasztva – ismét kétszer szerepel: $\dot{A}.\dot{A}$. Nem azért, mert az itt tárgyalt formában a középfogalom egyszer állítmány, másszor alany, ez csak nyelvi formulázás kérdése. Hanem azért, mert az \dot{A} egyszer a K -t és másszor az E -t rendeli maga alá, s mint ezek lényege mutatkozik meg. A teljesebbé tett sor: $K-\dot{A}.\dot{A}-E$. Itt is rögzítsük az előbbi

módon a folyamat eredményét a szélső tagok összefogásával: K–E, s az eredményt kettősponttal válasszuk el a folyamattól. A rövid és teljes forma most:

$$\begin{array}{c} K - \dot{A} - E \\ K - \dot{A} . \dot{A} - E : K - E \end{array}$$

Ez utóbbi teljes sort kell már csak oszlopba tördelni, hogy előttünk álljon a szillogisztikus alakzat megszokott képe, mindenestre egy kissé szokatlan – hegeli – notációban:

$$\begin{array}{c} K - \dot{A} \\ \dot{A} - E \\ \hline K - E \end{array}$$

Ha ítéletekbe foglaljuk a két alakzat tartalmát, akkor az előtételek és következményük egyaránt kifejezik az egyszerű áruforgalomra jellemző közvetítési folyamatot és a lényegi szükségyszerűség szintjére jutott következtetési folyamatot.

$A_1 - P$	Az eladott áru csereértéke pénzben realizálódik	$K - \dot{A}$
$P - \dot{A}_2$	A pénz a megvett áru használati értékében ölt testet	$\dot{A} - E$
$\dot{A}_1 - \dot{A}_2$	Az eladott áru csereértéke a megvett áru használati értékében ölt testet	$K - E$

E formai-tartalmi strukturális egyezés ellenére mi sem volna tévesebb, mint Hegellel együtt összetéveszteni az objektív anyagi közvetítési folyamatot, akár tárgyspecifikus, akár kategoriális formájában ennek az objektivitásnak gondolati visszatükrözésével, a következtetési folyamattal. Az egyik esetben reális emberi lények sajátos társadalmi viszonyok által meghatározott, új tárgyiassági formát kapott dolgok által közvetített érintkezése megy végbe az egyszerű áruterelés alapján. Az érintkezés tárgyspecifikus ($\dot{A}_1 - P - \dot{A}_2$) és kategoriális ($K - \dot{A} - E$) formájának meghatározásai csak egyedi emberek, dolgok és helyzetek általános mozzanatainak törvényszerű ismétlődéseiben érvényesülnek, társadalmi anyagi viszonyként. E viszonyok mint átfogó viszonyok kialakulásuk során az emberek tudatába sem jutottak. Hosszas és hosszadalmas fennállásuk eredményeként is csak fetiszizáltan tükröződnek vissza a társadalmi tudatban, mindaddig, amíg a marxizmus szét nem tépi az árufetiszizmus leplét. A második esetben olyan ítéletek fogalmilag meghatározott viszonyáról, tisztán eszmei elméleti képződményről van szó, amely e fogalmakat, ítéleteket, a konkrét, lényegi általánosság szintjén közvetíti egymással. Ezért és így lehet a következtetési forma adekvát tükröződése számtalan objektív folyamatnak, illetve e folyamatok belső, lényegi és szükségyszerű meghatározásainak. Az objektív közvetítési folyamatok tárgyspecifikus formáikban és kategoriális meghatározásaikban egyaránt függetlenek a rájuk vonatkozó következtetési folyamatoktól. Abban az esetben is, ha a közvetítés és következtetés módjai strukturális szempontból teljesen megegyeznek egymással. A következtetési folyamatok azonban nem függetlenek az ilyen és ehhez hasonló közvetítési folyamatoktól létrejöttükben és végső soron fennállásukban sem, bár relatív önállósággal és zártsággal kétségtelenül rendelkeznek, mint ezt a logika kimutatja. Egyelőre azt nem kívánjuk eldönteni (és nem is kívánhatjuk, hiszen nem

tartunk még e problematika elméleti kifejtésében azon a szinten, ahol megkísérelhetnénk e kérdés megválaszolását), hogy a relatív totalitások formai közvetítési folyamatai kategoriális meghatározásaikban véve teljes terjedelmükben visszatükröződnek-e a következtetési formákban vagy sem.

Mi sem volna tévesebb és egyszerűbb, mint a fenti következtetési formát visszautasítani a formális logika ismert meg gondolásai alapján, teszem azzal, hogy nem konkluzív, mert a középfogalom disztribúátlanul szerepel benne. Elég volna a K helyét mondjuk a „skandináv népek”, Á-ét az „európai”, E-ét a „francia nép” fogalmával helyettesíteni, az altételben Á és E sorrendjét felcserélni, s az így keletkező ítéleteket terjedelmi meghatározásokkal ellátni, „kvantifikálni”, hogy világosan lássuk, a két előtételeből nem következik zárótétel. Ebben a formállogikai keretben csak akkor adna negatív zárótételt, ha valamilyen előtétele negatív volna.

De a legegyszerűbb út nem mindig a legcélravezetőbb. Aki ezen indul meg, könnyen keltheti azt a benyomást, amit az az ember kelt, aki a nem-euklideszi geometriák elméleti érvényességének és gyakorlati használhatóságának korszakában újból és újból azzal kívánja a tudomány látszatát kelteni, hogy bebizonyítja: a háromszög belső szögeinek összege $2R$, miért is lehetetlen, hogy $2R$ -nél kisebb, illetve nagyobb szögösszegű háromszögek is létezzenek Bolyai–Lobacsevszkij hiperbolikus, illetve Riemann elliptikus geometriájában. Nem tudja, hogy az elméletalkotás euklideszi szintjén ragadt meg. Fogalmainkban, ítéleteinkben annyi tartalom van, amennyit már érvényes módon beléjük tettünk, illetve amennyit a tudomány hosszú történeti fejlődési folyamatainak eredményeként érvényesített bennük. A lényegi általánosság és szükségszerűség szintjén álló fogalmaink esetében éppen ezért a szellemi közvetítés, a következtetés más összefüggései érvényesülnek, mint az elemi fogalmi tartalmak szintjén.

Bárki közvetlenül is beláthatja ezt. Az olyan, a konkrét lényegi általánosság és összetartozás szintjére emelt fogalmak esetében, mint aminők: ember (E), szerszámkészítő állat (K), céltudatos lény (Á), amelyeknél az E, K, Á meghatározások különbségei lényegi azonosságuk kifejeződésai, vagyis E, K, Á úgyszólván álrühás megjelenési módjai belső azonosságuknak, a belőlük alkotott következtetés egészen más elbírálás alá esik majd, mint a formális logika által szolgáltatott kritériumok. E más elbírálás kritériumát Arisztotelész, aki az Analitica prior-ban inkább a formális logika, az Analitica posterior-ban, csak malgré lui ugyan a dialektikus logika atyja, tehát mindenképpen a logika atyja, a középfogalom kauzális meghatározottságának elméletében így fogalmazta meg: amennyiben egy következtetés zárótételének alanya és állítmánya általános érvényűségének megváltoztatása nélkül felcserélhető egymással, annyiban az előtételek is konvertálhatóak.¹⁰

Legyen következtetésünk az Arisztotelész által elsőnek és „tökéletesnek” tekintett E–K–Á alakzatban a közvetlen gyakorlati tudat nyelvén kifejezve a következő: „Az ember (E), mint szerszámkészítő állat (K), céltudatos lény (A).” Oszlopha tördelve:

E – K	Az ember szerszámkészítő állat
K – Á	A szerszámkészítő állat céltudatos lény
E – Á	Az ember céltudatos lény

¹⁰ Aristoteles by W. D. Ross, Neuthuen 8. Co. Ltd., London 1923, Ch. II.

Az ember termelési eszközei, elsősorban munkaeszközei, szerszámai révén dolgozta ki magát az állatvilágból, így vált valóban céltudatos lényé. A zárótétel e történelmi folyamat eredményét fejezi ki. Az egész következtetés viszont szellemi abbreviatúrája, – lerövidített eszmei visszatükrözése a társadalmasodás ama hosszadalmas útjának, amelynek belső szükségszerűségei a történelmi fejlődés menetében érvényesülnek. Mégpedig az E–K–Á *formai* közvetítési folyamatának bonyolult tartalmi ellentmondások tételezése, feloldása és magasabb szintű újratételeződése által meghatározott menetében.

A következtetés zárótételében egyébként megszüntetve-megmarad a közvetítés mozzanata is, ha visszavonkozgatjuk a közvetítési folyamatra. Ha nem ismerjük az előtételt, csak a zárótételt ismerjük, akkor a zárótétel ítéletének lényegi szükségszerűségi összefüggésként felfogott alany-állítvány viszonyához megkeressük az *adekvát* középtagot (vagy az adekvátság körén belül maradó középtagokat). A most kifejtett összefüggésnek megfelelően az előbbi zárótételt így fogalmazhatjuk át, manifesztté téve a közvetítő középtagot: „Az ember – via: szerszámkészítő állat – céltudatos lény.” Ez – láthatjuk – visszavezet bennünket a közvetlen gyakorlati tudat nyelvén kifejezett következtetéshez, amelyből kiindultunk: „Az ember, mint szerszámkészítő állat, céltudatos lény.”

A közvetlen gyakorlati tudat, ha nincs is tisztában a gondolkodási folyamatban érvényesülő logikai formákkal és operációkkal, azért mégis ezek teremtője és kifejlesztője, s e formák tudós teoretikusai végeredményben azt tanulmányozzák és tudatosítják, amit a nép gondolkodásának spontán dialektikája – az eszmei naiv hiposztázálásának tendenciáit újból és újból áttörve – már megteremtett, létrehozott. Ebből az alapból kiindulva és folyamatosan erre is, de nem csak erre támaszkodva, fejlesztik tovább a teoretikusok új, bonyolultabb és összehasonlíthatatlanul hatékonyabb, „paradox” formáig, amelyekből a közvetlen gyakorlati tudatnak is egyre többet kell elsajátítania. De bizonyos értelemben – tisztázzuk még majd, hogy milyen értelemben – azért erre a szűkebb összefüggésre, a spontán logikus gondolkodás és a logikai teória viszonyára is érvényes az, amit Petőfi egy sokkal tágabb és mélyebb osztályösszefüggésről mondott, s amiről a tudományos arisztokratizmus és az arisztokratikus tudomány *minden* vonatkozásban oly könnyen megfélemledik: „ámbról fölül a gálya, s alul a víznek árja, azért a víz az úr”.

Lévén az ember s egyedül csak az ember céltudatos lény, azért a következtetés alanyát és állítványát mint lényegi azonosságot kifejező fogalmakat nyugodtan megfordíthatjuk („A céltudatos lény ember”). A zárótétel ítéletének érvényessége nem változik. Eleget tesz az arisztotelészi kritériumnak. Ugyanezt tehetjük az előtétélekkel. S ugyanezt tehetjük a K–Á–E és a K–E–Á formákkal is, legfeljebb az alakzatok valóságot jellemző értéke változik e folyamatok de facto létező strukturális különbségeit emelve ki. Így fordította meg Marx kiíratlan előtétéleinek zárótétéleit a korábban említett esetben, hogy a direkt és inverz formák mélyebben rejlő tartalmi összefüggéseit hozza felszínre a lényegi szükségszerű összefüggések fixálása után.

Ezen a szinten nemcsak felesleges, de egyenesen félrevezető lenne a következtetést alkotó ítéletek terjedelmi meghatározása. Hiszen éppen a terjedelmi meghatározás válik meghaladottá egynéhány egyéb belőle származó mozzanattal együtt, ha az ítélet konvertálása elvégezhető – hogy a formális logika nyelvén szóljunk – egyszerű konverzió, *conversio simplex* útján. A terjedelmi meghatározás visszavetné a következtetést a Marx által elégtelennek tartott reflexiók meghatározásokra és összefüggésekre. Egy mennyiségileg meghatározott egyetemesen állító ítélet esetében a formális logika csak a terjedelem

szűkítésével, partikularizálásával járó konverziót (*conversio per limitationem*) enged meg helyesen. Így a „Minden ember céltudatos lény” konverziója a „Néhány céltudatos lény ember.” De a „Minden ember céltudatos lény” már teljesen más logikai szintre hozza vissza a szóban forgó lényegi ítéletet („Az ember céltudatos lény”), amelynek fogalmi az imént belső szükségszerűséggel kapcsolódtak egymáshoz. Nevezetesen az empirikus egységek és ezek kisebb-nagyobb összefoglalásainak, osztályainak közvetlen szintjére, amelyen az ítélet arra a kérdésre ad választ, hogy a céltudatosság mint empirikusan adott kifejtett jellegzetesség minden ember esetében fennáll-e. S hogy ebben az esetben is – Marxszal szólva – csak külsőséges, reflexiós összefüggésbe hozza egymással a zárótétel immár közvetített fogalmait is, éppen a terjedelmi viszonyok uralkodó nézőpontja miatt, ezt megmutatja a limitált konverzió, amely – ismétlem: ezen a szinten teljesen jogosan – mit sem tud az ítéletben szereplő fogalmaknak arról a lényegi összetartozásáról, ami a dialektikus logika számára kiküszöbölhetetlen tartalmi-formai mozzanat. Innen, hogy a formális logika szükségképpen a nyers empirizmussal kapcsolódik össze, s hogy együttesük nagyon jól rímel egy olyan idealista felfogással, amely hajlamos feltételezni, hogy az emberen kívül más céltudatos lények, ördögök és istenek is léteznek.

Mindez nem szól a formális logika mint olyan ellen, sem eredeti, sem „modernizált” változata ellen. A materialista dialektika segítségével mindkettő megtisztítható öröklött, meg újonnan szerzett idealista előfeltevéseitől anélkül, hogy formális apparátusa, azaz gondolati apparátusának formális jellege megváltozna. Egyértelműen szól viszont jogosulatlan, pontosan tisztázható és a fogalmi gondolkodás dialektikáját tárgyalva, pontosan tisztázandó értelemben vett *abszolutizálása ellen*. Az ellen a gondolkodási gyakorlat és elméleti tétel ellen, hogy a „modern logika” (ahol, ha képviselői valóban szabatos logikára és nem logisztikai propagandára törekednének, algebrai logikát kellene mondaniuk, hiszen a *genus proximumot* és nem a *genus remotumot* kellene emlegetniük) egyenlő az általában vett logikával, *a* logikával. Egyértelműen szól az ellen a tétel ellen, amelyet a szocialista világban többek között Georg Klaus képviselt jobb ügyszó méltó buzgalommal az elvi kérdésben helyes állásponton álló Fogarasi Bélával szemben. Ez az abszolutizálás ahelyett, hogy kritikailag felszámolná, csak megörökíti a saját végső előfeltevései és ebből eredő határai fel nem ismerése következtében a formális logikában benne rejlő idealizmust, és napjainkban a materialista dialektikával szembe fordított *antidialektika*, a metafizikus módszer fő támaszává és tartozékává teszi. Polgári szószólóinak egy része – tegyük hozzá: nem a tudományos szempontból jobbik része – ma egészen nyíltan így is értelmezi.

A logika két szférájának, formális és tartalmi dialektikus szintjének összetévesztése éppoly kevésbé engedhető meg, mint teszem a politikai gazdaságtanban az áru értékének és árának az összetévesztése, amely rendszerint oly módon történik, hogy az árban feloldják és megszüntetik az értéket. Amikor az érték és ár a kifejtett kapitalizmusban közvetlenül egybeesik, egybeesésük véletlen. És feloldhatatlanul véletlen is marad. Ugyanígy: ha alany és állítvány egy lényegi és szükségszerű következtetés zárótételében terjedelmileg koextenzív egymással, ez a koextenzitás és a belőle következő felcserélhetőség nem fejezi ki az alany és állítvány felcserélhetőségének valódi alapját, amely *par excellence* az intenzitásból, a nem-tautologikus lényegi azonosságból és nem az extenzitásból, a terjedelmi meghatározásból következik. Minden dialektikus tudja: intenzitás és extenzitás nem állanak merev, metafizikus ellentétben egymással. Az intenzitásnak is van extenzitása

és megfordítva, az extenzitásnak is van intenzív mozzanata. Visszatérve gazdasági analógiánkra, amely szociológiailag értékesítve, lévén a gazdaság, mint a polgári ökonómus, J. Schumpeter szellemesen mondja, kezdettől fogva „a logika táptalaja”, több is pusztán analógiánál. Az áru értéke meghatározza azt a szintet, amely körül a piaci áringadozások végbemennek. Más termelési feltételek ezt az értékmeghatározást helyezhetik alacsonyabb vagy magasabb szintre, ennek következményeként az értéktől eltérülő ársáv is alacsonyabban vagy magasabban lesz. Meghatározott, „azonos” átlagos feltételekkel körülhatárolt szakaszokon az áringadozások átlaga éppen az értékben egyenlítődik ki. Az értéktörténnel történő meghatározásból és a piaci körülményekből érthetővé válik az áralakulás. Az értékmeghatározástól elvonatkoztatott áralakulásból és annak átlagolásából – ahol már azt sem lehet meghatározni a kapitalista kizsákmányolás mechanizmusának ismerete nélkül, hogy milyen időbeli szakaszokat kell szem előtt tartani – tökéletesen érthetetlen a valóságos értékmeghatározás és ennek magassága. Ahhoz, hogy megértsék, át kell törni a merő forgalmi folyamaton, el kell jutni a termelésig, annak konkrét osztálymeghatározottságáig. Ehhez hasonlóan: a dialektikus logika tartalmaz, intenzív formáiból és ezek extenzív mozzanataiból érthetővé válik a formális (és ha tekintetbe vesszük a matematikai algoritmus sajátosságait, a formalizált) logika, a maga extenzionális jellegében, a benne rejlő, de külsősegesen felfogott minőségi-tartalmi mozzanatokkal együtt. A formális és formalizált logika extenzionális nézőpontjából azonban nem válik érthetővé a dialektikus logika. Ehhez egy új elv: a dialektikus módszer felismerése szükséges, amely a formális és formalizált logika határán megjelenő – a formalizált logikában az axiomatikus rendszer segítségével kiküszöbölni kívánt – logikai ellentmondások meghaladásának valódi eszköze. Ennek megfelelően, szisztematikailag nézve: nem a dialektikus logika a határeset a formális logikának, hanem megfordítva: a formális logika a határeset a dialektikus logikának. Akkor is így van ez, ha történelmileg a dialektikus logika támaszkodott a formális logika eredményeire, a gondolkodási formák és operációk formálogikái leírására. Mert a formális nézőpont történelmi elsőbbsége menten megszűnik, ha tekintetbe vesszük azt a tagadhatatlan tényt, hogy a formális logika fejlődése csak a dialektikus felfogás lényeges vonásainak kidolgozása után indulhatott és indult is meg. Mindezt persze csak a fogalmi gondolkodás logikájának tanulmányozása bizonyíthatja majd rendszeres lépésekben.

A MUNKAFOLYAMAT ÉS A KÖVETKEZTETÉSI FORMÁK

Mondottuk már, hogy V.I. Lenin jelölte ki zseniálisan a követendő utat a következtetési folyamat és formái eredetének, a munkafolyamattal kapcsolatos problémáinak megoldásához. Hegel *Logikájához* írt jegyzeteiben világos különbséget tesz a visszatükrözés elmélet szigorú alkalmazása alapján az ember gyakorlati tevékenysége, ennek közvetített folyamatjellege, valamint a következtetési formák, logikai alakzatok között. „Amikor Hegel arra törekszik, – sőt olykor: erőlködik és kínlódik –, hogy az ember célszerű tevékenységét a logika kategóriái alá sorolja, mondván, hogy ez a tevékenység 'következtetés' (Schluss), hogy a szubjektum (az ember) a 'következtetés logikai' 'alakzata' valamelyik 'tagjának' szerepét játssza stb. – ez nemcsak erőszakoltság, nemcsak játék. Ebben igen mély, tisztán materialisztikus tartalom van. Meg kell fordítani: az ember gyakorlati tevékenységének milliárd és milliárd esetben kellett az emberi tudatot a különböző logikai

alakzatok ismétlésére készítetnie, hogy ezeknek axióma jelentőségük lehessen. Ezt nota bene.”¹¹

Ahhoz, hogy az ember gyakorlati tevékenysége kialakíthassa a logikai alakzatokat, vagyis a szó szoros értelmében „beverje” az agyakra a gondolkodás fő formáját, a következtetést, szükségképpen kell valami közösnek lennie az emberi tevékenység folyamatában és ennek elvont visszatükrözésében. Ez a közös nem a logikum, amelyet merőben objektív idealizmus volna a világ lényegének tekinteni, hanem a valóság objektív törvényei, szükségszerű és lényeges viszonyai, meghatározottságai, amelyekben jelentős szerepet játszanak a formai közvetítési folyamatok. Maga a munkatevékenység ilyen – sokszoros – közvetítési folyamat, annak a tágabb közvetítési folyamatnak része, amely az ember természettel folytatott anyagcseréjében megy végbe. Minthogy a közvetítési folyamatok tartalmi-formai szempontból nézve egyaránt összehasonlíthatatlanul szélesebbek és mélyebbek, mint akár az egyszerű munkafolyamat, akár a természet és társadalom anyagcseréje, hiszen a társadalomtól és tudattól független természetben is végbemennek, azért felmerül a kérdés: miért nem ennek a szélesebb és mélyebb közvetítési folyamatnak meghatározó szerepét emeljük ki az emberi gondolkodással kapcsolatban?

Nos, a gondolkodás számára elsősorban az válik elementáris hatóerővé – elementárison egyaránt értve azt, ami az ellenállhatatlan szükségszerűség erejével hat, s ami egyben elemien egyszerű is –, ami saját léte a társadalmi emberi lét specifikus vonásait teljességgel áthatja, a külső és belső erőként is determinálja. Az alapokat tehát, a gondolkodás folyamat alapjait is az a tárgyi tevékenységforma teremti meg, amely az ember érdekeinek és érdekeltségének kifejeződése. S mint ilyen alkalmas arra, hogy az anyagi tárgyi világ többi folyamata is megerősítse és továbbfejlessze, differenciálja. Az esztétikában már a századfordulón kimutatták, a jelentős marxisták, Lafargue és még inkább Plehanov, meg a marxizmus befolyásolta polgári ökonómus, Karl Bücher, hogy a művészet egyik konstitúenciáját képező formai elem, a ritmus, az aktívan végzett munkából, a kollektív munkatevékenységből ered. Nevezetesen tér- és időbeli formájában a táncban, időbeli formájában a munkadalokban, költészetben és zenében, végül „megfagyott” tériesített formáiban a díszítőművészet, a szobrászat és építészet szimmetriáiban és dinamikus aszimmetriáiban is. Nem a természetben meglévő ritmusokból ered, nem a napok, évszakok a biológiai életritmust is befolyásoló váltakozásaiból, amelyek egyébként a munkaritmusra is kihatnak, még csak nem is a tenger hullámzásának, a forrás csobogásának passzív felvevéséből és utánzásából, bár közvetve mindez kétségtelenül belejátszik. Nem vizsgálták, vagy alig vizsgálták hasonló módon a gondolkodás formai – és nem szükségképpen formális – struktív elemét, a fogalmat, ítéletet egybefogó következtetést, amely a rejtett feltételként kifejtetlenül ott van már a benne összefoglalódó formák, ítélet és fogalom mögött is. Részben bizonyára a közvetítési és következtetési folyamatok elméleti megkülönböztetlensége miatt, ami az idealizmus veszélyét idézi fel. Részben az itt felmerülő tárgyi nehézségek miatt, amelyek a könnyebben megragadható tartalmi oldalt az előtérbe tolták e tartalmakban jelentkező formai elemek rovására. Így a tartalmakkal nyilvánvalóan összefüggő objektív kategoriális meghatározások vizsgálata, mint az okságé és kölcsönhatásé, hamarabb került az elméleti érdeklődés középpontjába.

¹¹ LÖM 29, Kossuth, Budapest 1972, 156. o.

A dialektikus logika, a fogalom ítélet és következtetés dialektikus materialista elméletének kifejtése szükségszerűen hozzájárul majd e problematika további konkretizálásához, mivel a kifejlett gondolkodás tartalmas formáiban és folyamatában is reprodukálódik a genesis számos lényegi mozzanata. Teljesen elegendő így számunkra, ha levonjuk eddigi vizsgálódásunk következményeit.

Lenin kiemeli *A logika tudománya* egyik fejtegetését, amelyben Hegel a szerszámot, a munkaeszközt külsőséges középfogalomnak tekinti, ama következtetésben, amely a cél megvalósítása. Ebben, valamint Hegel végkövetkeztetésében „szerszámaiban az embernek hatalma van a külsőleges természet felett, mégha céljai szerint alá van is vetve neki” a történelmi materializmus csíráját mutatja meg. De előbb idézett szavai a talpraállítás szükségességéről ide is vonatkoznak. Egyfelől megengedhetetlen a közvetítési folyamat azonosítása a következtetési folyamattal, a szubjektum-objektum azonosságának idealista szellemében. Másfelől: a logikában betöltött helyénél tágabb történetfilozófiai összefüggésben is meg kell ragadnunk miért, mihez képest külsőleges közép Hegelnél a munkaeszköz. Nyilván nem a munkafolyamatot vezető célképzethez képest, mert ennek Hegel szerint véges tartalma van és zseniálisan, a materializmushoz közeledve látja, hogy az izoláltan vett célnak fölötte áll az eszköz: „az eszköz magasabbrendű a külső célszerűség véges céljainál, – az eke tiszteletreméltóbb, mint közvetlenül az élvezetek, amelyeket az eke szerez és amelyek a célok. A szerszám fennmarad, míg a közvetlen élvezetek elmúlnak és feledésbe mennek”.¹² Az eszköz külsőleges középjellegét az magyarázza, hogy közelebb áll a magán és magáért való ésszerűséghez, az objektív szellemhez, mint a célképzet, ám az objektív ésszerűség *belső* teleologizmusát – még az ember és természet vonatkozásában is – csak külsőségesen reprezentálja. Ezért minél gyorsabban le kell vetnie anyagi ruháját, hogy szellemi köntösében, a világgésszel adekvát szellemi munkaeszköz formájában, spekulatív módszerként, dialektikus törzsfogalmak rendszereként álljon előttünk, lényegében éppen úgy, csak mélyebb dialektikával ábrázolva, mint Cartesiusnál és Baconnál, akik, mint láttuk, a módszerben vélték felfedezni az új világállapot garanciáját, és nem az új világállapotban a módszer szülőhelyét és műhelyét. Ha a világgész magánvalóságában tartalmazza már végső célját, a Hegelnél osztályszerűen soha nem konkretizált szabadságot, akkor ez az objektív világgész a történelem igazi általánossága és hatalma. Olyan hatalom, amelynek a véges emberi érdekek, célok és eszközök csupán cselvetései és fortélyos fogásai az önmaga megvalósításában, jöllehet önmagát Hegelnél, mint önmaga tiszta tudatát az egyedekben valósítja meg. Ezzel azonban a termelőmunka folyamata mint objektív anyagi közvetítési folyamat eltűnt előlünk, mielőtt elméletileg megragadták és következményeit levonták volna. Megszűnt a társadalmi-emberi tevékenységekben kibontakozó termelés viszonylag önálló folyamatjellege, amelyből változó osztálytartalmú történelmi formameghatározásai kinőnek. Egy misztikus célkitűző erőnek alávetve, kívülről megszabott törvényeknek engedelmessé válnak. Nem a benső, a tevékenységcserében létrejövő, emberek tetteit és akaratát feltételező, de annak tartalmától független anyagi társadalmi törvényeknek.

Az a közvetítési folyamat, amelyről mi beszélünk, nem ilyen. Az anyagi munkafolyamat mint egyszerű közvetítési forma számot tud adni számos elemi, de alapvető anyagi és

¹² G. W. Fr. Hegel: *A logika tudománya*, II, ford. Szemere Samu, Akadémiai, Budapest 1979, 346. o.

szellemi összefüggésről, köztük a gondolkodási műveletek alapjáról, a következtetésről. Számot ad azért, mert a tevékeny szubjektum, a sok ember együtt és külön a közvetítési folyamat elemeit és az elemek kapcsolódási módjait szakadatlanul kénytelen számba venni. Nemcsak a munkatárgyat, a munkaeszközt, azaz a termelés tárgyi instanciáit, de még a saját agyában hordozott eszmei cél szubjektív mozzanatát is kénytelen distanciálni önmagától, s önmagával szembeállítva mintegy kívülről megmérni, a tárgyi eszközökre vonatkoztatni, gondolkodása tárgyává, eszmei objektummá téve. Legalábbis minden új nem rutinszerűen végzett feladat esetén. A szubjektum a munkafolyamatban mint közvetítési folyamatban rákényszerül a következtetésre, mégpedig gyakran a célképzet naiv hiposztázálása szellemében, az E–K–Á formában:

E – K	A munkatárgyat meghatározza a munkaeszköz
K – Á	A munkaeszközt meghatározza a célképzet
E – Á	A munkatárgyat – via: munkaeszköz – a célképzet határozza meg

A következtetés tartalma természetesen nem ez. Konkrét meghatározott célokra és eszközökre vonatkozik.

E – K	A ház anyagát a szerszámok alakítják
K – Á	A szerszámok kiválasztását meghatározza a ház terve
E – Á	A felépült házban (a ház anyagában) – via: szerszámok – a tervezett ház valósul meg.

Ugyanez áll a szerszámkészítés esetére is, amikor a puhább anyagot, legyen az fa, csont vagy kő, a keményebb anyaggal dolgozza meg.

De bármilyen, a termeléssel kapcsolatos konkrét tartalmak foglalkoztassák is, s bármily öntudatlanul használja is ugyanazt az E–K–Á következtetési formát, ebből a formából a feltisztuló tudat előbb-utóbb kiemeli a tárgy–eszköz–cél viszonyt (T–E–C), amelyet gyakran fejtetőre állítva, egyoldalúan a célmeghatározásból kiindulva, a jelenségek megértésével kulcsként kezd alkalmazni.

A természeti tárgynak egy másik természeti tárggyal, a munkaeszkőzzel végbevitt átalakítása, a folyamatot közvetlenül meghatározó – közvetve azonban az anyagi szükséglet által meghatározott – célképzet jegyében, hozza létre és építi ki az emberi agyban az új és magasabbrendű pályát. Azt az új, *nem asszociatív*, nem pusztán a tér- és időbeli érintkezésen, az egymásmellettségen és egymásutániségon, nem is a merő hasonlóságon, hanem immár belső anyagi szükségszerűségen alapuló, azt visszatükröző, *logikai jellegű sztereotípiát*, következtetési formát, amelyben újból és újból a célképzet és az anyagi tárgy fogalma közé iktatja be a harmadik fogalmat, a munkaeszközt, mint a kettő viszonyát közvetítő *szükségszerű* mozzanatot. Szükségszerűségét a közvetlen anyagi gyakorlat hozza létre, mutatja meg és hitelesíti. Az anyagi valóság szükségszerű kapcsolatai alapozzák meg a logikai szükségszerűséget, és nem megfordítva. Akkor is, ha a tudatban ez a viszony fejtetőre állítva lép fel.

Munkatárgy, munkaeszköz és célképzet gondolati közvetítése a belülről nézett munkafolyamat, az egyed szembenállása, gyakorlati és eszmei számvetése munkája egzisztenciái-

val. De a munka egyszerű folyamata valójában kezdettől fogva kollektív munkafolyamat, termelés, az egyedi munkák összefonódása, együttes végzése, egy helyen és egyidőben, egyre határozottabb kooperációban. A tevékeny közösségek tagjai így nemcsak belülről látják a folyamatot, hanem kívülről is, az összes többi ember munkájában. Abban, hogy gondolati folyamatai közvetlenül a munkatárggyal és munkaeszkőzzel szembenállva formálódnak, az egymással való érintkezés szükségletében megalapozva és attól ösztönözve, csak az a tény tükröződik vissza, hogy a tárgyi feltételek nyers anyagisága elementárisabban hat, mint a kezdődő társadalmiasulás. Létének alapvető „társadalmiságát”, a természetadta hordaközösséget természetesnek és problémátlannak veszi, ellentétben a munkafolyamat problémát okozó egzisztenciáival. A társadalmiasulás azonban odavezet, hogy az eredeti „nézőpont” eltolódik. A nézőpontnak ez az eltolódása nem szubjektív véletlen és önkény, hanem a hordaközösség társadalmiasulásának, tehát fejlődésének elért eredménye. A közösség egyedeinek gondolkodása most már azt a közvetítési folyamatot állítja az előtérbe, amely jobban és mélyebben fejezi ki – Vergiliusszal szólva – a „labor improbus ac duris”-t, a „durva munka” hatalmát. A munka tárgyi feltételei a munkaeszköz és a munkatárgy az eddig elért eredmény, a termelési folyamat és a *folyamatos termelés* felől nézve együtt kezdik képviselni a kollektív cél általánosságával szembenálló egyediséget. Így középpé a közösség eleven munkája válik, s az ezt leképző következtetési forma megtelítődik azzal az általánosabb, társadalmiasultabb tartalommal, amely – racionális magyában – a társadalmi tudat ezen fejlettségi fokának megfelelően így fogalmazható meg:

E – K A termelési eszközöket a kollektív eleven munka mozgatja

K – Á Az eleven munkát a közös cél határozza meg

E – Á A termelési eszközökben – via: kollektív munka – a közös cél valósul meg.

Csak sporádkusan és következtetlenül merül fel, hogy a valódi általános hatalom nem a célkitűzés, hanem a társadalmi kollektíva, amelyet az osztálytársadalom keletkezése egymással szembenálló érdekű osztályokra hasít szét. Olyan osztályokra, amelyek történelmileg egyre élesebbé váló harcában, bizonyos határok között, az ellentétes gondolati tartalmak ellenére a gondolkodás elemi formái éppúgy közösek, mint általános érintkezésük eszköze, az osztályjegyek által csak másodlagos formákban módosított nyelv.

Minél jobban megszilárdul a következtetési forma mint olyan, s annak legegyszerűbb alakzata az E–K–Á, annál könnyebben képeznek más objektív közvetítési folyamatok kiemelkedő mozzanatai alapján következtetéseket, olyan természeti folyamatokkal kapcsolatban is, amelyek nem közvetlen tárgyai a termelőtevékenységnek, de mélyen befolyásolják azt. Mint az időjárás, az évszakok váltakozása, vagy a halak ívása . . .

Az E–K–Á következtetési formát, amelyet elméletileg Arisztotelész, a gondolkodási folyamat nagy „természettudósa”, morfológusa és fiziológusa tárt fel, két évezreden keresztül a tökéletes következtetési alakzatnak tekintették. Arisztotelész „tökéletes” alakzatát két „tökéletlennel” egészítette ki. Írjuk fel most már a szemléletesség kedvéért a későbbi formális logika módjára csak az alakzatok hegeli sorrendjét és notációját megtartva oszlopokba tördelve az első három alakzatot, az egy „tökéletest” és a két „tökéletlent”, amelyek visszavezethetők az elsőre.

$$\begin{array}{r} \text{I. } K - \dot{A} \\ E - K \\ \hline E - \dot{A} \end{array}$$

$$\begin{array}{r} \text{II. } E - \dot{A} \\ E - K \\ \hline K - \dot{A} \end{array}$$

$$\begin{array}{r} \text{III. } K - \dot{A} \\ E - \dot{A} \\ \hline E - K \end{array}$$

Világos mármost, hogy a második és harmadik forma visszavezethetősége az egyesre egyben ezen alakzatok levezethetőségét is jelenti az egyesből.

Mindhárom alakzatban más-más fogalom tölti be a középfogalom helyét, vagyis azét a fogalomét, amely nem fordul elő a konklúzióban, csak a premisszában. Azt is láttuk, hogy adott feltételek mellett ezen formák inverzei, így a marxi $K-\dot{A}-E$, tartalmas formát jelentenek. Kimutattuk, hogy a formák közvetlen alapja az anyagi munkafolyamat $T-E-C$ -je. S azt is, hogy ennek kategoriális formái általános meghatározásaitak nem a közvetítési folyamatban betöltött funkcionális helyükből, hanem mélyebb strukturális összefüggésekből nyerik. Így a $T-E-C$ -be és tartalmi változataiba az $E-T-C$ -be és az $E-C-T$ -be nyugodtan behelyettesíthetjük a három arisztotelészi alakzat rövid formuláját: az $E-K-\dot{A}$ -t, $K-E-\dot{A}$ -t és $E-\dot{A}-K$ -t. Ezzel az arisztotelészi következtetési formák az eredeti közvetítési folyamatra redukálódnak. Arra az anyagi folyamatra, amelyből eszmei folyamatként produkálódnak. Csak úgy különböznek tőlük, mint a tükrökép a tükrözött tárgytól.

Mindezt számba véve nem kétséges, hogy az emberi gondolkodásfolyamat logikai formáinak forrásánál állunk, amely forrás íme Lenin posztulátumának megfelelően erőszakosság nélkül bontakoztatható ki a termelőmunka folyamatának társadalmi gyakorlatából. Lenin a *Materializmus és empiriokriticizmus*ban „a zavarosfejű machisták” és utódaik „tájékoztatására” ezt írta: „Csemisevszkij szerint, mint minden materialista szerint (beleértve a dialektikus materialistát is – Sz. J.), a gondolkodás törvényeinek nemcsak szubjektív jelentőségük van, vagyis a gondolkodás törvényei a tárgyak tényleges létezésének formáit tükrözik vissza, teljesen egybevágóak ezekkel a formákkal, s nem különböznek tőlük.”¹³

A KÖVETKEZTETÉS GONDOLATI FOLYAMATA, MINT A FOLYAMATOS GONDOLKODÁS FORMÁJA ÉS A LOGIKAI GONDOLKODÁS FORRÁSVÍDÉKE

Számot kell még adnunk arról, hogy miért a következtetési folyamatból és nem e folyamatokban már asszimilált egyszerű elemekből, gondolati aktusokból, fogalmakból és ítéletekből próbáltuk kibontani a gondolatfolyamat döntő formai meghatározásait. Hiszen a logikai irodalomban, amennyiben nem formalizált logikáról, nem a matematikai logikáról, hanem formális vagy dialektikus logikáról van szó, bizonyára nem helytelenül az „egyszerűtől” haladnak az „összetett” felé, a fogalomtól az ítéleten át a következtetés felé.

Csakhogy éppen ez az egyszerűbb és összetettebb rejt magában problémát. Egy relatív totalitás keretein belül, ha csak nem elszigetelt egyediségek mechanikus halmaza ez a „totalitás”, az elemek magukon viselik a fejlettebb forma fontos jegeit. Ez teszi

¹³ LÖM 18, Kossuth, Budapest 1964, 338–339. o. (Kiemelés tőlem – Sz. J.)

egyáltalán lehetővé szerves kifejlődésüket a teljes formába. A következtetés nem három ítélet mechanikus vonatkozása, hanem a fogalmat és ítéletet szintetikus magába foglaló alakulat. S azért foglalhatja szervesen magába ezeket, mert a fogalmakban és ítéletekben már csirájában megvan a következtetés, mint magban a kifejlődő növény. J. G. Fichte jóval a hegeli logika – valóban a logikát, a fogalom, ítélet és következtetés elméletét tartalmazó részének – megjelenése előtt, 1812-ben „A logikának a filozófiához való viszonyáról, azaz a transzcendentális logikáról” írva pompásan fejtette ki – legalábbis, ha kiemeljük az idealista környezetből – azt a századvégi fichteizáló irodalom által ellaposított és meg nem értett gondolatát, amely ezt az összefüggést először világítja meg. „Minden valóságos gondolkodás ez a szintetikus egység s ezért szillogizmus. Nincsen fogalom ítélet és következtetés nélkül, mert a fogalom csak a felfogásban van („der Begriff ist nur im Begreifen”), ezért az ítéletben, ám minden ítélet egy törvény szerint folyik le és ezért következtetés a törvényből, ennek alkalmazása az előttünk álló esetre. Így megfordítva: ítélet sincs fogalom nélkül, mert az ítélet olyan felfogás, amely felfogásmódot éppen fogalomnak neveznek. Hogy ítélet nincs következtetés nélkül, ezt már az első tagnál kimondottuk . . . Tehát, hogy a három egyike mi, az csak úgy érthető meg, ha mindhármát megértjük ezek egységéből . . .”¹⁴ Ezt az egységet pedig a következtetés képviseli fejletlen és fejlett, „magánvaló” és „magáértvaló” formájában.

Nincs olyan fogalom vagy ítélet, amely legalábbis konkrét szituációkban ne lenne eredetileg következménye valamilyen előtételnek. Csakhogy ez az előtétel két gyökeresen különböző forma lehet: 1. explikált *gondolati* előfeltevés, amelyből a fogalom vagy ítélet következik, vagy 2. *reális extramentális* előfeltétel, amelynek a tapasztalatba jutó nem explikált, implicit elemei vezetnek el a fogalomig, vagy ítéletig.

Ha adott szituációban kimondják a fogalmat: „veszély” – ez a fogalom a szituáció megértését és közlését jelenti. Többet jelent bármely ösztönös, reflexes reagálásnál. A megértés egy factum brutum megértése, mondjuk egy riadt és riasztó kiáltásé. Ezt spontánul is alappal bírónak fogva fel, kifejlett formában így következtetnek:

E – K A hang riadt kiáltás.

K – Á A riadt kiáltás veszélyt jelez.

E – Á A hang veszélyt jelez. Vagy egyszerűen: veszély!

De ugyanez a következtetés lehet a cselekvés ősi szituációiban egyszerűen olyan ember és környezet között lefolyó közvetítési folyamat, amelynek „premisszái” a szituációban adott reális extramentális előfeltételek, s csupán a konklúzió, a fogalom vagy ítélet tudatos, jóllehet konklúzió jellege eltűnt, vagy pontosabban szólva: ki sem fejlődött még. Tehát: a) a factum brutum a kiáltás, b) ennek általános jellege a veszélyhelyzettel kapcsolt riadtság, amely relatív gyakorisága miatt már az állatok életében nagy szerepet játszik. Példa rá a vetési varjak „örsem” madarának vészjelző rikoltása, amely közvetlen válaszreakciót vált ki, a varjak szétrebbenését. Az emberben sem kapnak e mozzanatok feltétlenül artikulált kifejezést. Reagálhat rájuk állati módon, ösztönös válaszreakcióval.

¹⁴ J. G. Fichte Werke, herausgegeben von Fritz Medicus VI. 346. F. Meiner, Lipsce 1912.

És reagálhat másképpen is. Az állatvilágból örökölt pszichikai folyamatban intuitív közvetlenséggel ragadja meg a riktoltás jellegét. De a veszély-fogalom már magasabbrendű, gondolatilag rögzített, nyelvilleg megformált képződmény, ami állati eleivel ellentétes viselkedési módot vált ki. Nem közvetlen válaszreakciót, hanem figyelemkoncentrációt, *a fogalmilag rögzített szituáció felülvizsgálását*. A gondolati aktus végeredményét rögzítő elementáris absztrakció-folyamathoz a körülményes szillogizmus szerkezet nélkül lefolyó gyakorlati gondolkodás forma az E–K–Á még igen közel áll: „A hang, lévén riadt kiáltás, veszélyt jelez.”

Ugyanez a helyzet a munkaeszközzel, egy készentalált természeti tárggyal; a tárgy védelemre-támadásra alkalmas letört faág: „ez az ág dorong, alkalmas fegyver”, ami a közvetlen következtetés primitív formája. Az egyedi tárgy képe a tárgy különös használhatóságánál fogva felidézi azt, ami általában ebből következik. Használat és használhatóság így rendeli az egyedi tárgyat egy általános cél alá, illetve – fejletlenebb fokon – teremti meg maga ezt az általános célt.

E következtetési forma, mint mondtuk, ráépül az állatoknál meglévő, idegi folyamatokban közvetlen módon megvalósuló pszichikai mechanizmusokra. De nem dialektikus ellentmondás és mélyreható konfliktusok nélkül!

A bottal megvert kutya fél a bottól, mert a feltétlen reflex, a veszély-szituáció kerülése, kialakította benne feltételes reflexként a bot kerülését. Más szituáció persze a bottal kapcsolatban is más feltételes reflexet alakít ki. A kettő együtt is megőrizhető oly módon, hogy nem a bot, hanem a vele tett gesztus válik meghatározóvá. A gazdája botját szájában cipelő kutya a botot nyilván kellemes oldaláról fogja fel. Az így kialakult bonyolult reflex láncolatok azonban sohasem következtetések, mivel a reflex ívekre épülő idegi sztereotípiák merevek és korlátoltak, nem óvják meg az állatokat váratlan veszélyektől. Ezt eléggé tanúsíthatják házi állataink alkalmazkodási nehézségei a nagyvárosi közlekedés felgyorsult ütemében. Vagy az olyan esetek, mint a „vakmerő” kaukázusi sasé, amely a hangsebességgel szálló repülőgépet is bátran megtámadja, az inadekvát alkalmazkodás iskolapéldájaként.

A társadalommal és a hordaegyedek társadalmiasodásával létrejövő gondolkodási aktus viszont olyan közvetítési folyamat, amely éppen a bejárt és megszokott eredeti asszociációs pályákat szakítja szét, hogy mélyebb-szélesebb és reálisabb kapcsolatokat teremtsen meg az ember és a tárgyi világ között, a szituációk adekvát megoldásaként. A sas szeme sokkal messzebbre ellát, mint az emberé, de az ember szeme sokkal többet meglát a dolgokon és helyzeteken, mint a sasé (Engels). Ahogyan a munkaeszköz az ember és természet eredeti spontán kapcsolatát, a természetes egységet kettészakítja s a szembeállítottak egységét csak magasabb színvonalon teremti újjá, úgy szakítja ketté és állítja szembe egymással a társadalmi fejlődés objektív folyamatában az emberi gondolkodás megszokott beidegzett sémákká vált képzetkapcsolatokat és teremti meg ezekkel szemben a saját relatíve önálló mozgását, hogy magasabb síkon, a tárgyilag rendezett fogalmilag leképzett világ – nem pedig a pusztá önfenntartásra irányuló szűk képzetek segítségével – maga alá rendelje, hatalmába ejtse, ha tetszik elsajátítsa az objektív valóságot, benne a saját szubjektív természetét is.

Ez azonban nem a képzetasszociációnak, vagy a gondolkodás elszigetelt fogalmainak, ítéleteinek formájában történik, hanem a gondolkodás folyamatos formájában, a következtetés kifejelett, vagy ki nem fejelett formájában, amely kifejeletlen forma lényegében

egybeesik az absztrakció dialektikus materialista módon felfogott menetével, az Engels emlegette „elvonatkoztató és következtető képességgel”.¹⁵

Ismeretes filozófiatörténeti tény, hogy a logika, jelesül a formális logika polgári elméletei többségükben egyoldalú figyelmet szenteltek az ítéletnek. A gondolkodás forrásvidékeit kutatva, ítéletcentrikus álláspontjuknak megfelelően az olyan alany nélküli állításokat kutatták elsősorban, amelyek adott esetben ítéletek, jóllehet alanyukat a külső tárgyi feltételekben hordozzák. Ilyen alany nélküli kijelentés az „esik”; a külső körülmények mutatják meg, hogy mi is esik voltaképpen, hó-e vagy eső.

Bizonyára jobban és mélyebben bevezet bennünket a gondolkodás és nyelv keletkezésének forrásvidékébe az olyan szavak problémája, amelyek egyszerre lehetnek főnevek is meg igék is, következésképpen alany- és állítmány nélküli mondatok, kijelentések. Minél mélyebben hatolnánk a nyelv történetébe, annál több, a nyelvtudomány által feltárt, elméletileg rendszerint helyesen értékelt, csak éppen a logikai folyamatok szempontjából át nem világított ténynek a birtokába jutnánk, amelyek azt tanúsítják, hogy a mai differenciált nyelvekben kifejlett beszéd különböző részei sem tartalmilag, sem formailag nem különültek még el világosan egymástól, s a közvetlenül adott szituációk általános feltételei alapján mutatnak szintaktikai, morfológiai és szemantikai különbségek irányába. Főnév és ige, szó és mondat dialektikus ősegyesége a nomen-verbum. A magyar „fagy” szó éppoly plasztikus kifejezése ennek, mint a „tér” szó. A nomen-verbumok olyannyira uralkodtak a nyelv fejlődésének kezdetein, hogy számos nyelvben ma sem haladták túl, vagy nem haladták radikálisan túl ezt a formát, sőt egyes nyelvészek állítása szerint a voltaképpeni túlfeljődés csak az indogermán és szemita nyelvekben történt meg, ami kétséges. De még ezek is, s ez kétségtelen, megőrizték a cseppfolyós átmeneteket a főnévi és igei mondatok között.¹⁶ Ha ez így van – márpedig így van –, akkor a differenciálatlan

¹⁵ MEM 20, Kossuth, Budapest 1963, 452. o.

¹⁶ E. Cassirer: Philosophie der symbolischen Formen. Erster Teil: *Die Sprachen*. B. Cassirer, Berlin 1923, 233. o. A magyar nyelv nomen-verbumainak problémájához lásd Benkő Loránd: Zur Frage der uralischen Nomenwerke im Lichte der ungarischen Sprachgeschichte. *Symposion über Syntax der uralischen Sprachen*, herausgegeben von Wolfgang Schbächter. 36–45. Von den Hoeck, und Ruprecht in Göttingen. A nyelvtudósok jelentős része ma kétértékű (ambivalens) gyökérmorfémát lát a nomen-verbumokban, s a dialektika nem ismeretében, a kétértékű matematikai logika hatására *vagy* a nomen, *vagy* a verbum mozzanatot látja egyértelműen meghatározónak olyannyira, hogy az eredeti értelemben vett ambivalencia *kétértelműsége* is eltűnik formállogikai azonosságban. A kettő dialektikus egységét, amely – Marxszal szólva – közvetlen kettősség is, vagy nem kevésbé dialektikus kettősségét, amely közvetlen egység is, nem ismerik fel és el. Benkő történelmi felfogása alapján mélyebbre megy, mikor kifejti: „A 'nomen-verbum' megjelölés az egyes urali nyelvekben, különösen a mai magyar nyelvben némileg anakronisztikus. Ha az egyes nyelvek, különösen a jelenkor nyelvrendszereit vesszük tekintetbe, akkor ennek eredménye az, hogy az egyazon formában egyaránt megjelenő szópárok lényegében kétértékű (ambivalens) gyökérmorfémák, amelyek a szófajok kialakulásánál szintaktikailag és morfológiailag, sőt részben még szemantikailag is differenciálódtak. Nyelvtörténetileg azonban más a helyzet. Amikor a nyelvtörténet menetét követjük nyomon, egyre erőteljesebben csökken a különbség a szó és mondat, a szófajok és mondatrészek között, végül úgy szólván már nincs is meg; ebből a nézőpontból kiindulva tehát a kétértékű gyökérmorfémák egyre inkább egy egységes nyelvi kategória jegyeit veszik fel. A nomen-verbum műszót ily módon – a magyar nyelv vonatkozásában is – ebben az értelemben, nyelvtörténeti aspektusában kell felfognunk.” 37. o. Az egységes nyelvi kategória közvetlen dialektikus kettősségéről gondoskodik Benkőnél a kettős megnevezés: nomen-verbum, és megfordítva a kettősség közvetlen egységéről az, hogy egységes nyelvkategóriaként mutatta be.

nyelvi formák, amelyek a ma továbbélő ősi nyelvekben egy tökéletesen differenciált gondolkodás hordozói, indirekte mégiscsak elősegítik a gondolkodás ama differenciálatlan stádiumainak megértését, amelyek az emberi fejlődés kezdetein ezekben a grammatikai sajátosságokban fejeződtek ki.

A nomenverbum mint egy következtetési folyamat végszava eszerint eredetileg éppúgy lehetett a kifejlődő gondolkodás zárótételeként egy fogalomba „befejlődött” ítélet, mint egy ítéletbe kifejlődő fogalom. A fogalmat és ítéletet együtt tartalmazó alapsejtből a későbbi gondolati fejlődés bontja ki mindazt, konkrét külterjes gazdagsággal, amit a nomenverbumban még a külső feltételekre bíz, kibontja az előtételeket. Az előtételt mint immár nem külső reális előfeltételt, amit csak intuitíve fog fel, hanem mint artikulált fogalmakat kibontakoztató ítéletet mondja ki, s a zárótételt ennek valódi gondolati következményeként, amely explicált előzményekből folyik.¹⁷ A „fagy” következményből ez a következtetés lesz:

Itt és most csikorog a hó.

A hócsikorgás fagyot jelent.

Tehát (itt és most) fagy.

A példa mindennaposága figyelemre méltóan erősíti meg azt a korábbi – és a fogalmi gondolkodás elméleti feldolgozásában a dialektikus logikában módszertani elvként is felhasznált – állításunkat, hogy a gondolkodás legfejlettebb fokán is reprodukálódnak a fejletlen formák lényeges meghatározásai.

¹⁷ Hegel, aki ráérez erre az átmenetre, a következőt mondja: „A következtetés különböző formái . . . folyton-folyvást érvényesülnek megismerésünkben. Ha például valaki tél idején reggel ébredés-kor a kocsi csikorgását hallja az utcán, s ezáltal az a gondolat támad benne, hogy bizonyára erősen fagyott („dass es wohl starke gefroren haben möge”), ezzel a következtetés egy műveletét hajtja végre, s ezt a műveletet naponta megismételjük a legkülönbözőbb komplikációkban.” *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai* I, Akadémiai, Budapest 1979, 279. o. Hegel, tudomásom szerint, nem tárgyalja és nem használja fel a gyökérszavak problémáját filozófiailag, csak a kínai nyelvvel kapcsolatos történelmi jellemzésüket adja. Fichte viszont tudatosan is tárgyalta – nem véve számba az általunk kidolgozott logikai összefüggést –, a kor nyelvtudományi adataira támaszkodva, 1795-ös *Von der Sprachfähigkeit und dem Ursprunge der Sprache* c. tanulmányában, amely a XIX. század evolucionalista nyelvtudományának számos termékeny szempontját előlegezi.

SUMMARY

JÓZSEF SZIGETI: THE FORMAL PROCESS OF LOGICAL THINKING AND THE MATERIAL PRODUCTION

This essay is an analysis of the social process of immediate material production, the labour-activity of the one and the many taken together and separately as a birth-place of the rational thinking, i. e. of the logical process of concept, judgement and inference. The production of ideas, notions, the production of consciousness itself appears in this sphere – according to Marx – “as the immediate consequence of our material activity and behaviour” (MEM 3. v. 24. p.) Among the forms of the logical activity (taking its material from the reality) it is the inference which has the character of a synthetical form, being the beginning and the endresult of the cognitive mental process; every abstraction is already in a germinal form an inference. The inference however is nothing else as a mental reproduction of the objective mediation-process of the ontic categorical relations of individuality (abbr. I), particularity (P), universality (U). The mental reproduction in its structure is devoid of any object-specific trait. The objective mediation process validates itself in every specific sphere of nature and society. For the elementary forms of inference however a special form of

mediation becomes the fundamental determinant: the mediation which takes place in the labour process between the object of labour (abbr. O), the implement of labour (I) and the aim of labour (A). The analysis proves that the mental dialectic of inference: I–P–U may be reduced to the material dialectic of the formal mediation process of O–I–A, to the form out of which the inference was originally produced, developing further into higher forms – in ultimate analysis – under the compulsion of the social praxis taken in its total extension and intension. This fundamental connection is further strengthened by help of the inner articulation of the theory of dialectical materialism. DM examines the deciding relation between reality (R) and concept (C) – ultimately between being and idea, matter and mind – connected to the relations of reality to reality (RR), of concept to concept (CC), of reality to concept (RC) and of concept to reality (CR). The RR relation is the ruling aspect of the objective dialectic or ontology, the CC relation is that of the subjective dialectic or logic, whereas the relations RC and CR are the interconnected ruling aspects of objective and subjective, i. e. the ruling aspect of gnoseology. The internal unity of the material of the three aspects of inquiry has a guarantee in the fact that each relation plays a certain specific part under the ruling point of view of the given sphere of research.

AKKOR ÉS MOST . . .

Az „akaratszabadság”-ról 20 év után. Második rész *

FÖLDESI TAMÁS

II. A TÁRSADALMI DETERMINÁCIÓ SAJÁTOSSÁGAI

1. A társadalmi determináció régebbi és mai felfogása

A következőkben az a feladatunk, hogy megvizsgáljuk, hogyan érvényesülnek a jelenségek általános determinációs vonásai a társadalomban, az emberek egymás közötti kapcsolatában, cselekedeteiben, akaratukban, hogyan *ötvöződik össze a filozófiai általános és a társadalmi sajátos* a társadalmi determinációban.

Ilyen jellegű elemzésre már az *Akaratszabadság problémájá*-ban is sor került, az általános filozófiai részt ott is egy, az akarat sajátos determinációjára vonatkozó fejezet követte. Noha ennek a fejezetnek alap gondolata, hogy az emberi akarat determináltsága lényegesen különbözik az alacsonyabbrendű élő vagy élettelen jelenség determináltságától, a könyvben alkotott emberkép mégis némileg leegyszerűsített, magán viselte az akkori idők ember- és társadalomfelfogásának számos jegyét. Ebben a periódusban még erősen érezte hatását a sztálini törvénykoncepció, amelyben az ember elsősorban a törvények által determinált jelenségként jelent meg, akire – ha tetszik, ha nem – a törvények rákényszerítik a maguk akaratát, és háttérbe szorult az a gondolat, hogy a társadalmi törvénynek elengedhetetlen mozzanata az emberi cselekvés, amely lényegesen módosíthatja a törvények érvényesülését. Gyakorlatilag hiányzott ebből a felfogásból az a Marxtól származó és később a lukácsi ontológia alap gondolatává váló nézet, amely szerint a törvények csak alternatív döntéseken, azaz emberi választásokon keresztül érvényesülnek, hogy a törvény és az alternatíva egy folyamat két elválaszthatatlan pólusa. (Az 50-es évek ideológiai inhomogenitására utal, hogy ugyanakkor rendkívül erőteljesen húzták alá a néptömegek történelemformáló szerepét, de a történelemformálást és a törvények érvényesülését elszakították egymástól.)

E koncepció nyomán a mechanikus materializmustól elválasztó leglényegesebb különbséget abban láttam, hogy míg az az ok-hatást közvetítés nélkül képzelte el, addig a marxista felfogásban a *külső okok az ember közvetítésével* hatnak. Az ember szerepének ilyen értékelése egyoldalúság, amely háttérbe szorítja az ember aktivitását, alanyiságát, ezért a könyvben az ember szerepe jelentős részben közvetítő. Ez nyilvánul meg abban is, hogy az ember célkitűző tevékenysége kevésbé értékelődik, és amennyiben igen, elsősorban az domborodik ki Lenin alapján, hogy a célokat végső fokon – szintén – az objektív külvilág szüli.

Ugyanakkor a könyv emberfelfogása ellentmondásos volt, már a továbblépés igényét is tükrözte. Ez fejeződik ki abban, hogy miközben a könyv tételelesen az ember közvetítő szerepét hangsúlyozta, tartalmilag kimutatta azt is, hogy az ember szerepe messze több

*A tanulmány első része a *Magyar Filozófiai Szemle* 1980/5. számában jelent meg.

mint közvetítés. Erről tanúskodik a könyv utolsó fejezete, amelyben lényeges szerepet kapnak nemcsak az akarattól független mozzanatok, hanem az akarattól függők is, valamint a szabadság megalapozása az akarat egyértelmű meghatározottsága esetén.

De erről tanúskodik a következő könyvből vett részlet is. „Az emberi akaratnál a szubjektív determináltság abban nyilvánul meg, hogy az emberi akarat létrejöttében közvetlenül maga az ember az aktív tényező, az ember tűz ki célokat, választja meg az eszközöket, mérlegeli a motívumokat és végül megéri az elhatározást, amely utasítás-ként saját cselekedeteiben objektivizálódik. Ebben az összefüggésben a szubjektum szó magyar nyelvi alakja, az alanyiság domborodik ki, az ember nem tárgy, hanem alanya saját akaratának és cselekvésének.” (Földesi Tamás: *Az akarat szabadság problémája*, 256–257. o.)

A könyv megírása óta eltelt két évtizedben egy árnyaltabb, a marxizmus klasszikusainak tanításaira jobban támaszkodó társadalom- és emberkonceptió bontakozott ki, és ez érezhetően befolyásolta a társadalmi determinációról alkotott felfogást is. E koncepció szerint az emberiség létrejötté, a társadalom kifejlődése *kettős jellegű*. Egyrészt a természet kiteljesedése, újabb ugrásszerű fejlődési foka, s ez abban is megnyilvánul, hogy a természet törvényeinek alávetett ember fizikai és biológiai lény marad, akinek élete elválaszthatatlan a természettel való állandó kölcsönhatástól. Másrészt az emberrel valami minőségileg új kezdődik. Az ember nemcsak része a természetnek, hanem ellentéte is, akinek történetét egyre növekvő mértékben nem természeti jellege, hanem társadalmisága határozza meg. Az állatvilággal bezárólag a természeti jelenségek kialakulását, fejlődését a természeti környezet változásai és kisebb mértékben a jelenségek fizikai és biológiai sajátosságai befolyásolták. Ezzel szemben az ember Gordon Childe szavaival – nem egzisztencialista értelemben – *önmagát teremti*. Marx gondolata alapján az ember az első lény, aki „viszonyul a természethez”, aki nem pusztán függvénye a természetnek, hanem belőle kiemelkedve *munkájával* olyan új létszférát hoz létre, amelyben a legkülönbözőbb objektivációkkal, az emberek kölcsönös tevékenységével egy önmaga alapjain fejlődő társadalom jön létre. Az ember fokozatosan szabadabbá válik, a természettel vívott harcában fokozatosan uralma alá hajtja a természet bizonyos szféráit, „humanizálja a természetet”, és ha ellentmondásosan is, de a társadalmi szabadság különböző formáit is kifejleszti. Az emberlét egyik legjellegzetesebb jegye tudata és tudatossága, amely minőségileg különbözik az állati pszichétől, s amelynek a nyelvvel együtt alapvető szerepe van az emberi társadalom fejlődésében.

Az emberi tudattal egy külön „világ” jön létre, amely számtalan szállal kapcsolódik az ember létehez, és amely képessé teszi a munka és más emberi tevékenységek igényeinek megfelelően az embert arra, hogy a közeli és távoli jövőt – jól-rosszul felvázolja, és cselekedeteit az így felvázolt célokhoz kapcsolja.

Az emberiség társadalmi-történeti fejlődése, amely a társadalmi lét és tudat eddig nem ismert minőségileg új formáit, az emberi viszonylatok sokrétűségét hozza létre, *új determinációs formák* kialakulását is előidézi, amelyek sajátos kapcsolatba lépnek a már eddig is meglévővel, új determinációs struktúrát alkotnak.

A társadalmi determináció első legjellegzetesebb sajátossága, hogy az ember *kettős* szerepkörben jelenik meg: egyszerre *aktív determináló* és ugyanakkor *determinált* is, s a két szerepkör bonyolult kölcsönhatásban áll egymással, szakadatlanul átmegy egymásba. Különösen kiemelendő ebben a gondolatban az aktív jelző, passzív formában ugyanis a

jelenségek egyetemes kölcsönhatása részeként minden élő és élettelen jelenség determinál, hatással van másokra. Az aktív jelző arra utal, hogy az ember nemcsak spontánul hat a természetre és a társadalomra, hanem ha ellentmondásosan is, de növekvő mértékben *tudatosan is* (figyelembe véve a tudatosság különböző fokait). Ennek következtében gyökeresen új determinációs struktúra jön létre, míg az állatvilágig bezáróan a természet az egyes jelenségeken keresztül önmagát determinálja, és az egyes jelenségeknek csak kisebb-nagyobb közvetítő funkciójuk van, addig az embernél az osztatlan determinációs struktúra megbomlik, az egységes anyagi világ két különböző formában *objektumként* és *szubjektumként* jelenik meg.

Ezek viszonyára már nem az a jellemző, hogy az objektum a szubjektumon keresztül önmagát határozza meg, hanem egy igen bonyolult és történelmileg változó kölcsönhatás. Ennek kezdeti periódusára, az embernek az állatvilágból való hosszú kiemelkedési folyamatára ugyan még az jellemző, hogy az objektum dominál a szubjektum felett, és ezzel összhangban a szubjektum szerepe a determinációs struktúrában még alárendelt. A későbbi periódusokban már egyre növekvő mértékben érvényesül a szubjektum önmeghatározó, öndetermináló funkciója, illetve az objektum különböző szféráit lényeges mértékben determináló funkciója. A szubjektum (az ember, az emberiség) tehát egy viszonylag önálló determinációs tényezőként jelenik meg, amely önmagát és az objektumot különböző mértékig determinálja. Ugyanakkor az objektum, noha elveszti a kezdeti periódusra jellemző osztatlan dominanciáját, lényeges determináns marad, amelynek szerepét az emberi társadalom fejlődésénél az emberi akarat és cselekvés meghatározottságánál sohasem szabad figyelmen kívül hagyni. Hogy mennyire őrzi meg determinációs primátusát, az a determinizmus viták tanúsága szerint nem egyértelműen tisztázott a marxista filozófiában. Van olyan felfogás, amely szerint az emberi akaratelhatározásoknál az emberi tudatot illeti meg a determinációs elsőbbség. Így pl. Bihari Mihály szerint „a konkrét társadalmi lét szférájában a pszichikum determinációs elsőlegessége érvényesül”. (Bihari M.: „A 'teljes determinizmus' ember és társadalomfelfogása.” *Jogtudományi Közöny*, 1977/1, 11. o.) Nézetem szerint a valóságos viszony bonyolultabb, s ezért vitatható azt állítani, hogy a pszichikumnak általában determinációs elsőlegessége van. A kérdés komplexitására utal, hogy az elvezet az anyag elsőlegessége és a tudat másodlagossága jelenkori értelmezéséhez, abban a formában, hogy vajon a tudat másodlagossága kifejeződik-e determinációs másodlagosságában is. (A probléma részletes elemzésére a későbbiekben visszatérünk.)

A társadalmi determináció másik, az előbbivel szorosan összefüggő, sőt belőle fakadó sajátossága: az *öndetermináció* alapvetően megnövekedett szerepe az élettelen és élő jelenségek világához képest. Önmeghatározottság természetesen érvényesül a mega-, a makro- és a mikrovilág különböző területein. Gondoljunk pl. az égitestek fejlődésére és ezen belül a nap szakadatlan sugárzására, amely belső atomi folyamatainak következménye, vagy az élő szervezetek homeosztázisára, azon sajátosságára, hogy a külső hatások ellenében megkívánja őrizni az élő folyamatot biztosító belső egyensúlyt. Ezeknél a jelenségcsoportoknál azonban az önmeghatározottság spontán természeti folyamat, amely teljesen alárendelődik a természet törvényeinek, „menetrendjének”.

Ezzel szemben az embernél az önmeghatározottság minőségileg magasabbrendű formái jelennek meg annak következtében, hogy a szubjektum meghatározottságában növekvő szerepet játszik maga az *emberi tudat* és ezzel a természetben ismeretlen formák kerülnek

előtérbe. A szubjektum öndeterminációjának egyik legjellegzetesebb vonása, ahogy azt Lukács György Marx nyomán kimutatta: *teleologisztikus jellege*. Az ember általában nem spontán módon reagál a hétköznapijait vagy történelmi távlatait érintő társadalmi-történelmi szituációkra, hanem elemzi, értékeli azokat és képessé válva a jövő bizonyos fokú előrelátására, célokat tűz ki és eszközöket választ céljainak megvalósításához.*

Mindez természetesen olyan pluszt ad az emberi magatartások determinációjához, amely sajátosan emberi és amely közvetlenül nem vezethető le sem a természeti, sem a társadalmi környezetből. A teleologisztikus jelleggel szorosan összefügg az emberi öndetermináció egy másik alapvető, a maga kiteljesedtségében sajátos emberi funkciója, a *választás*. Az ember célokat és eszközöket választ, és választása alapvetően determinálja magatartását és annak következményeit.

2. A választás: illúzió vagy tény?

A választás mozzanatával el is érkeztünk az akaratszabadságról folyó vita első neuralgikus pontjához, amely jellegénél fogva éles összecsapások színtere. A viták két egymással szorosan összefüggő kérdéskomplexumra terjednek ki: az első lényegében akörül folyik, hogy létezik-e valóban emberi választás, avagy az ember csak azt hiszi, hogy dönt, de valójában nem választ. A másik pedig akörül, hogy a választás meghatározott-e és amennyiben igen, akkor hogyan, mi módon.

Az első probléma első pillanatban mesterkéltnak és az élettől elszakadtnak tűnik, mivel a mindennapi tudatban a legkisebb kétség sem merül fel aziránt, hogy az embereknek általában van választási lehetőségük, sőt életük – ha nem is egzisztencialista értelemben, és némi túlzással – szakadatlan választások sorozata. Köztudomású azonban, hogy a köznapi tudatban a helyes elemek mellett számos hiedelem is él (amelyet éppoly igaznak tartanak), s ezért önmagában az a tény, hogy a köznapi tudat magától értetődőnek tart valamit, egyáltalában nem biztosítéka annak, hogy a feltevés igaz.**

A választás realitását az akaratszabadságról folyó vita során elsősorban azok a jogászok kérdőjelezték meg, akik az akarat egyértelmű meghatározottságának híveivé váltak. Jómagam nem tartozom közéjük: az *Akaratszabadság problémájában* azt az álláspontot képviseltem, amely szerint az emberi determináció egyik sajátossága, hogy az ember dönt, választ. Ezt a nézetet azonban az előbbieket következetlennek tartották: úgy vélték, hogy ha valóban csak az az akarat keletkezhet, amely létrejött, akkor a választás illúzió, mert a választás fogalmának „*conditio sine qua non*”-ja, hogy az ember másképp is választhasson,

*A teleologisztikus jelleggel kapcsolatban az akaratszabadságról szóló vitában felújult az okságról és célszerűségről Kant óta folyó polémia. Az alapkérdés itt is: hogyan viszonylik ez a két forma egymáshoz? Vajon az emberi döntések teleologisztikus jellege alárendeltté teszi az okságot, s ennek következtében az egy- és sokértelműséget illető álláspontoknak is meg kell változniuk, vagy sem? Ezekre a kérdésekre a későbbiekben, a választás meghatározottságáról szóló részben térünk ki.

**Hogy mennyire megkérdőjelezhető az a köztudati elképzelés, hogy a felnőtt ember minden szabadnak érzett döntése valóban szabad-e, azt Freud és követői munkássága igazolja. Bárhogy is vélekedünk a freudizmus értékéről, az aligha tagadható, hogy szabadnak érzett döntéseink legalább egy részét olyan tudatalatti tényezők befolyásolják, amelyekről nincsen tudomásunk, s így a döntés egészét szabadnak érezzük.

mint ahogyan döntött. Mivel ez a feltétel még az embernél is hiányzik, a választás pszeudo-fogalom, amelyet tulajdonképpen ki kellene iktatni a filozófia szótárából.*

Ezzel a felfogással azonban nem lehet egyetérteni. Ez az értelmezés ugyanis egyetlen mozzanatot ragad ki a választás sokoldalú viszonylataiból (a választás feltételezett egyértelmű meghatározottságát), de figyelmen kívül hagyja a többi, ugyancsak lényeges vonatkozást. Ennek következtében egy olyan mozzanatot abszolutizál, amelyben a választó ember azonos a nem választó természeti jelenségekkel vagy élőlényekkel és ezáltal különbségük óhatatlanul háttérbe szorul, sőt semmivé válik.

A marxi társadalomfelfogás egyik alapvető materialista gondolata szerint az ember beleszületik meghatározott társadalmi-gazdasági formációkba, társadalmi viszonyokba, és azok fejlettsége meghatározza azt a mozgásteret, amelyen belül az embernek lehetősége van különböző cselekedetekre. Ezek az objektív lehetőségek – hűen vagy torzul (eltekintve az átmeneti fokoktól) – tudatosulnak, az ember alternatívákba foglalja a felismert lehetőségeket, célokat tűz ki, eszközöket állapít meg és választ közöttük. Lukács György szerint ez a folyamat kettős jellegű: „Az a valóságos társadalmi folyamat, amelyből mind a célkitűzés, mind pedig az eszközök megtalálása és alkalmazása fakad, határozza meg éppen a lehetséges kérdések és feleletek, a ténylegesen megvalósítható alternatívák konkrétan körülhatárolható mozgásterét . . . Ezzel azonban csak egyik oldalát vázoltuk. A mindenkori mozgáster még oly körülhatárolt leírása sem szünteti meg azt a tényt, hogy az alternatíva aktusa tartalmazza a döntés, a választás mozzanatát és hogy az emberi tudat e döntés 'helye' és szerve: éppen ez az ontológiailag valóságos funkció emeli ki ezt a tudatot a teljesen biológiai meghatározottságú állati tudatformák epifenomenalitásából.” (Lukács Gy.: „A munka.” *Magyar Filozófiai Szemle*, 1972/1, 25. o.)

A választás kérdésével azonban nemcsak azért kell foglalkozni, mert a marxista jogtudósok egy része kétségbe vonta realitását – hiszen a választás pusztán tényének igazolásával csak olyasmit domborítanánk ki, amit a köznapi tudat amúgy is magától értetődőnek tart –, hanem azért, mert egy marxista akaratszabadság koncepció megköveteli a választás mozzanatának általános értékelését, az emberképebe való beleillesztését. Ez azonban messze több mint a választás tényének elismerése, magában foglalja a választás jelentőségének és szerepének elismerését a társadalmi determináció folyamatában.

Mit fejez ki a választás mozzanata? Egyrészt azt, hogy van olyan terület, amely objektív lehetőség formájában többféle magatartást enged meg az ember számára. (Ilyen szféra lényegesen behatároltabb formában a természet vonatkozásában az állatok számára is rendelkezésre áll.) Másrészt azt, hogy az embernél a választás egy összetett társadalmi (pszichológiai és fiziológiai) folyamat, amelynek során az ember valóságosan értékkel, mérlegel, elhatároz. A választás tehát azt fejezi ki, hogy az ember dönt (és nem valami vagy valaki más), de egyben azt is, hogy ez a döntés nem mechanikus, nem automatikusan reflexszerű, hanem jellegzetesen emberi, amelyet a tudatosság, a gondolat és az érzésvilág, az ember személyisége és természetesen igen sajátos módon a külvilág befolyásol. A választás tehát a külvilág és az egyed közötti kölcsönhatás és öndetermináció minőségileg

*Pl. Eörsi Gyula a következőket írja: „Földesi . . . némi választási lehetőséget is elismer, és ezzel egyébként következetesen determinista álláspontjával némileg ellentétbe kerül . . . Választásról 'relatív' értelemben sincs szó, legfeljebb a választás illúziójáról, a választásról mint az akaratkialakítás egyik formájáról nem áll tehát az, hogy az egyén 'bizonyos fokig' választhat.” (Eörsi Gyula: *A jogi felelősség alapproblémái*. Akadémiai, Budapest 1961, 91–92. o.)

új formája, amelynek előzményei már a magasabbrendű állatoknál is meghatálthatók, és amely nem jellemzi sem az élettelen jelenségeknek, sem a növényvilágnak a környezethez való viszonyát. A választás fejlődési jegy, *a fejlettség fokmérője*, egyben a *közvetítettség* új, magasabb foka.

A választás mozzanatában az fejeződik ki, hogy az „ember szerzője” is saját drámájának, hogy – meghatározott feltételek között – maga csinálja történelmét. *De a választás lényeges eleme az ember determináló szerepének is.* Az ember azáltal nyomja rá saját bélyegét – objektívációk formájában – a társadalomra és a természetre, hogy választás formájában él a lehetőségekkel. Ezért ha nem akarjuk az akarat meghatározottságát egy leegyszerűsített társadalomkép keretén belül ábrázolni, amelyben az akarat csak determináltként jelenik meg, akkor kellően értékelnünk kell a választást mint az ember determináló determináltságának, aktivitásának-alanyiségének saját jegyét.

Végül a választás az ember *szabadságának* egyik megnyilvánulása. A marxista szabadságkonceptió szerint *az ember választásokon* keresztül valósítja meg a természet, a társadalom és az önmaga feletti uralmat. A szabadságnak tehát általában éppúgy feltétele a szükségszerűségek felismerése (vagy legalábbis a rájuk való ösztönös-tudatos támaszkodás), mint az előbbire épülő alternatívák meghatározása és a közöttük való döntés. Ezért hívja fel a figyelmet Ancsel Éva arra, hogy vigyázni kell, nehogy mechanikusan értelmezzük a szükségszerűség és szabadság egységéről szóló marxi gondolatot. Helyeslően idézi T. I. Ojzermant, aki a következőket írja: „A dialektikusan gondolkozó ember a szükségszerűséget, mint a valóság fejlődésének törvényszerű folyamatát fogja fel, amelynek keretei között a szükségszerűség realizálásának *különböző tendenciái, lehetőségei, formái* keletkeznek és tűnnek el, és ily módon megvalósul a *választás lehetősége*. (Ancsel Éva: *A szabadság dilemmái.*” Kossuth, Bp. 1972. 48. o.)

Csak kivételes esetben fordulhat elő, hogy a szükségszerűség teljesen elnyomja a választást: ilyen esetekben az ember csak akkor uralkodhat a természetén, ha egyféle módon cselekszik. Így pl. vannak olyan betegségek, amelyeknek meghatározott szakaszában már csak egyetlen gyógymód biztosíthatja az életben maradási. (Pl. az érszűkület előrehaladó fázisában az amputálás.) Az esetek túlnyomó többségében azonban az orvostudománynak is többféle gyógymód áll rendelkezésre, hogy a betegséget legyőzhesse.*

A választás realitásának problémáját élesen meg kell különböztetni a választás teljes determináltságának kérdésétől, s az első megléte (más determinált jelenségekhez hasonlóan) egyáltalán nem mond ellen – elvileg – determináltságának.

Pontosabban: az a tény, hogy valaki nem választhat másként, valóban megsemmisítheti a választást, de csak azokban az esetekben, ha vagy a külvilág zárja ki a választási lehetőséget, vagy az ember belső „tényezői” teszik lehetetlenné a választást. Előbbire

*Érdemes rámutatni arra, hogy Engels sokszor idézett gondolatát – „Mennél szabadabb tehát egy ember ítélete egy meghatározott kérdésben, annál nagyobb *szükségszerűséggel* lesz az ítélet tartalma meghatározott” („Anti-Dühring,” *MEM* 20, Kossuth, Budapest 1974, 112. o.) – nem helyes úgy értelmezni, hogy Engels e helyütt csak a szükségszerűség mennyiségét tekinti a szabadság mércéjének. Engels ugyanis azzal a felfogással polemizál, amely egyedül a választásban látja a szabadság megvalósulását, és ezzel a koncepcióval szemben valóban a szükségszerűséget érdemes aláhúzni. Hogy azonban Engels nem a döntés nélküli szükségszerűséggel azonosította a szabadságot, hanem a döntést is elengedhetetlen elemnek tekintette, azt az előbbi idézet előtti gondolata is fémjelzi, amely szerint „... az akarat szabadsága nem jelent egyebet, mint azt a képességet, hogy hozzáértéssel dönthetünk”.

példák az elemi csapások bizonyos formái, pl. ha árvíz esetén az úszást is megakadályozó árhullám ragadja el az embert, az utóbbira a bénulásos mozgásképtelenség (a mozgás viszonylatában), vagy az elmebetegségek bizonyos fajtái.

Felvetődhet a kérdés, hogy a választás korlátainak hangsúlyozásával nem keverjük-e össze az *akaratszabadság* és a *cselekvési szabadság* egymással összefüggő, de nem azonosítható problémáját? Ezt a kérdést az indokolja, hogy az akaratszabadság „klasszikus” problémájánál az vizsgálendő, hogy viszonylik az akarat az összes determinánsokhoz, és ebből a szempontból (ezen a szinten) közömbös, hogy milyenek a determinánsok (kényszerítőek vagy ösztönzőek). Ezzel szemben a cselekvési szabadságnál arra keressük a választ, hogy a külső vagy belső feltételek megengednek-e többféle cselekedetet, vagyis ebben az esetben nem a determinánsok összességéhez viszonyítunk, ezen a szinten már előtérbe kerül a determinánsok különbsége is.

Kétségtelen, hogy a választás realitásának kérdése elsődlegesen a cselekvési szabadság viszonylatában merül fel, hiszen a választást a cselekvési szabadság szinonimájaként értelkeljük, amelynek megléte vagy hiánya a determinánsok meghatározott válfajaitól függ (az árhullám, a bénulás kizárja, míg más determinánsok, pl. a társadalmi „történeti” mozgástér behatárolja a cselekvési szabadságot). Ugyanakkor a választás problémája az akaratszabadság szempontjából is releváns kérdés. Itt azonban két különböző – egymással össze nem keverendő – összefüggésben jelenik meg. Először az akarat megszületésének *pillanatára* vonatkoztatva („születhet-e akkor más döntés is?”) és másodszor az akarat *létrejöttének* folyamatára vonatkoztatva. Ebben az esetben a vizsgálat tárgya: közvetlenül döntő szerepe volt-e a szubjektumnak az akaratelhatározás kialakításában. S ha az elsőre az akarat szabadságának tagadói nemmel válaszolnak is, a másodikra (a mechanikus materializmus predeterminista válfajától való elhatárolása érdekében) az esetek zömében kötelesek igennel felelni.

Mindez még jobban megvilágosodik, ha a „Mit tegyünk?” kérdéssel feltevés fényében vizsgáljuk. Erre a kérdésre az akaratszabadságot tagadó (kellő moralitás birtokában) nem azt fogja válaszolni, hogy ne mérlegelj, ne keresd az optimális megoldást, hiszen döntéshed pillanatában akaratod úgyis egyféleképpen determinálódik, hanem ellenkezőleg azt domobritja ki, hogy a választás az embertől függ, törekedjünk tehát a helyes döntésre, beleértve a következmények értékelését is. A hangsúly itt egyértelműen a jövő nyitottsága jegyében a választás realitására helyeződik és nem arra, hogy a választás pillanatában a másként választás lehetősége illuzorikussá válik.

Ezért aki a választás mozzanatát tagadja, az nem a determinizmust védi meg az indeterminizmussal szemben, hanem – önkéntelenül is – engedményt tesz a mechanikus materializmus bizonyos válfajainak, amelyek az ember és a többi jelenség közötti különbséget általános filozófiai megfontolások alapján rendkívül lecsökkentik vagy eliminálják, amelyek a tudatot csak kísérőjelenségnek (epifenomenonnak) tartják.

A választás realitását az újabb *fiziológiai* kutatások is alátámasztják, amelyek egyre többet tárnak fel a választási folyamat fiziológiai mechanizmusából. Ezek közé tartozik az ún. „Arousal” felfedezése, mely leegyszerűsítve az agyközpont izgalmi állapotát, készenléti fokát jelenti, és amelyről D. O. Hebb megállapítja: „Az emlősök összes tanult viselkedése, mindenféle gondolkodási folyamat és tudat az agytörzs mélyén elhelyezkedő arousal-rendszerrel függ.” (D. O. Hebb, i. m. 202. o.) Megállapították az akaratati folyamatok keletkezésének központját: ez az ún. „limbikus rendszer”, amely nemcsak a motiváció, hanem

egyben az érzelmek „törzhelye” is. Nem véletlen, hogy az agy limbikus rendszerének sérülése személyiségváltozással jár együtt. (D. O. Hebb, i. m. 210–212. o.)*

Tanulságosak azok a kutatások, amelyek annak megállapítására irányulnak, hogy mennyiben tekinthető az akaratelhatározás, a választás reflexes folyamatnak. Ennek azért van témánk szempontjából különös jelentősége, mert amennyiben kiderülne, hogy fiziológiailag az akarati döntés olyan reflexszerű folyamat, amely egyértelmű következménye a tudatra ható ingereknek, akkor a választás valóban illúzióknak bizonyulna.

A fiziológia jelenkori fejlődése azonban korántsem támasztja alá ezt a rendkívül mechanikus feltételezést, amely ebben a formában mindig szélsőséges túlzásnak számított. (Még a régóta bírált Behtyerjev-féle reflektológia sem fogadta el ezt a hipotézist, amely legmesszebb ment el abban az irányban, hogy az agyműködés egészét külső vagy belső reflexekkel magyarázza.) (E. A. Bugyilova: *A filozófia és a szovjet pszichológia*. Kossuth, Bp. 1978, 49. o.)*^{*} A fiziológia szerint az ún. „S–R” (stimulus-reponse) formula ugyan univerzális jellegű a magasabbrendű élővilágban, de ez korántsem jelenti azt, hogy az emberi akaratelhatározást kielégítően meg lehetne magyarázni az S–R segítségével. Már Pavlov is, aki életművét a reflexelméletre építette, rámutatott arra, hogy az állatok viselkedését sem szabad pusztán az ingerekből származó reflexeknek tekinteni, hanem figyelembe kell venni azoknak a közvetítő törvényeknek a szerepét, amelyek lényegesen közrejátszanak az eredmény kialakulásában. (E. A. Bugyilova, i. m. 61. o., ill. 168. o.) Ugyanakkor Pavlov az embert csak természeti létezőnek tekintette, ismeretlen maradt előtte a tudat társadalmi természete. Ez mutatkozik meg abban a pavlovi elképzelésben, amely szerint az akarati, gondolati folyamatok mindig valami külső ingerhez kötődnek, amelyek a folyamat elindítói.

Ezzel szemben Vigotszkij rávilágított arra, hogy az embernél valami alapvetően új jelentkezik: az ember képes arra, hogy maga hozzon létre új ingereket, elsősorban mesterséges jelek, főleg a nyelv segítségével, és ezzel aktívan beavatkozik a szituációkba. Például hozza fel az akaratszabadság történetében gyakran felhasznált esetet: Buridán szamarának „dilemmáját”. Buridán szamara – mint ismeretes – éhenhalt, mert képtelen volt választani két teljesen egyformán illatozó szénacsomó között. De az ember – természetesen – nem halna éhen hasonló helyzetben – írja Vigotszkij –, mert megteremténé magának azt az ingert (motivumot), amelynek segítségével az egyik vagy másik ételt

*Jelentősen előrehaladt az agysejtek struktúrájának feltárása, amely elősegítette számos, az agyfolyamatokra vonatkozó kérdés megválaszolását.

**Érdemes figyelni arra, hogy miközben a magyar marxista szerzők a mechanisztikus jelzőt kizárólag pejoratív értelemben használják, mint annak jelét, hogy egy koncepció megrekedt a XVIII., esetleg XIX. századi tudományfelfogás szintjén, addig a pszichológusok egy része korántsem tartja feltétlenül elavultnak, ha pl. egy pszichológiai koncepció mechanisztikus alapokon nyugszik. Így pl. a már idézett D. O. Hebb arról ír, hogy a jelen pszichológia elméletei alapján két csoportra oszthatók, animisztikus vagy dualista, illetve fiziológiai vagy *mechanisztikus* felfogásokra (saját kiemelésem – F. T.), amely utóbbi a pszichikumot az agyműködés egy részének tekinti. „Ez az elmélet monisztikus, és ahogyan általában a modern pszichológia, úgy mi is azt követjük” – írja Hebb. (D. O. Hebb, i. m. 16. o.) – Mindezt nem azért húzom alá, mert rehabilitálni kívánom a mechanisztikus megközelítést – egész írásomból az ellenkezője derül ki –, de látnunk kell, hogy a mechanisztikus jelzőnek is többféle jelentése lehet. Hebb pl. nyiban ért egyet a mechanisztikus megközelítéssel, hogy az agyműködést mint önműködő tevékenységet sajátos gépezetként is értékeli, nem feledkezve meg azokról az alapvető eltérésekről, amelyek az agyműködést a kibernetikai gépektől megkülönböztetik.

választaná. (Így pl. sorsot húzhatna.) Ennek a folyamatnak azonban már nem az „S–R” formula a lényege – bár nem tagadható, hogy itt is van stimulus –, hanem az ember aktív beavatkozása. Fejtegetését egy szellemes hasonlattal fejezi be: „Azt állítani, hogy az adott esetben a viselkedést az 'a' inger határozta meg (sorshúzás – *F. T.*), ugyanezt jelenti, mintha azt állítanánk, hogy (Köhler kísérletében) a bot szerzi meg a csimpánznak a gyümölcsöt. A botot azonban a kéz vezette, a kezét pedig az agy irányította . . . Az 'a' inger mögött az ember agya és keze állt. Az új ingerek pusztája megjelenése is az ember aktív tevékenységének eredménye volt.” (L. Sz. Vigotszkij: *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése*. Gondolat, Bp. 1971, 117–118. o.)

Mindez összefügg az embernek Pavlov által nem vizsgált társadalmiságával. Az akarati döntések társadalmi jellegének következtében itt nem az inger formájában megjelenő közvetlen szükséglet dominál. „Ezért az akarati döntés forrása nem a közvetlen szükséglet . . . az akarat ott kezdődik, ahol a szubjektum mintegy elhatárolja magát pillanatnyi szükségleti állapotától.” (Kis J.: „Vigotszkij és a marxista pszichológia kezdetei.” *Magyar Filozófiai Szemle* 1976/6, 980. o.)

De túljutott a fiziológia azon a pavlovi elképzelésen is, amely az ingertől a viselkedésig vezető utat egyetlen *töretlen ívnek* fogta fel. A reflexív gondolatának ugyanis – önkéntelenül is – „választásellenes” a kicsengése: azt sugallja, hogy a választás egyirányúan és megváltoztathatatlanul halad az ingertől a válaszig. Ezzel szemben N. A. Bernstein kimutatta, hogy a reflex *visszacsatolás gyűrű* formájában hat, amelyet állandóan befolyásolnak azok a „visszajelzések”, amelyek a magatartás hatásáról tudósítanak. Anohin szerint: „az inger minden csomóponton a perifériákról érkező ciklikus kölcsönhatásokkal gazdagszik”. (*Filozófiai problémák a magasabbrendű idegműködés fiziológiájában és pszichológiájában*. Akadémiai, Bp. 1965, 248–249. o.)

A válaszokat, és így az akaratelhatározást nemcsak a menetközbeni visszajelzések determinálják, hanem az Anohin által „*megelőző visszatükrözésnek*” nevezett folyamat. A fiziológiai mechanizmusban lényeges determinánsként szerepet játszik a jövő ösztönös-tudatos előrelátása.*

A fiziológia feltárta azt is, hogy „a megelőző visszatükrözéshez” megfelelő anticipáló apparátus is alakul ki a magasabbrendű élő szervezetekben, amely számtalan ki- és bemenettel rendelkezik, s a múltbeli tapasztalatok extrapolációjára épül. (*Filozófiai problémák . . .* 58–59. o.)**

Mindezek alapján Bernstein úgy foglalja össze a fiziológiai fejlődés egyik világnézeti konklúzióját, hogy az megszabadítja „az organizmust a záporozó ingerek 'porázán' mozgó reaktív automata szerepétől”, hozzátéve, hogy ez egyáltalán nem jelenti sem az agnoszticizmust, sem a tudat determináltságának tagadását. (*Filozófiai problémák . . .* 39. o.)

Szeretném aláhúzni, hogy a választás realitását kidomborító fiziológiai és pszichológiai állásfoglalások „novumok” *Az akarat szabadság problémájában* leírt felfogáshoz képest. Nemcsak azért, mert a fiziológiai felfedezések egy része azóta vált ismeretessé, hanem

*Ez a „megelőző visszatükrözés” elemi formában már a növényeknél is megtalálható. Már a növények is „előre reagálnak”, ez jellemzi pl. a fagy elleni védekezésüket.

**Jellemző fejlődési tünet, hogy a régi reflexelmélet hívei egy ideig idealista feltevésnek tartották egy ilyen anticipáló apparátus feltételezését, mígnem az ellenfelek meg nem győzték őket azzal, hogy már a kibernetikai gépek is rendelkeznek ilyen elemekkel.

azért is, mert a műben nem a választás realitására helyeztem a hangsúlyt (bár nem tagadtam azt), hanem szinte kizárólag a választás egyértelmű determináltságára, és ennek következtében a determináltsághoz képest a választás mozzanata valóban háttérbe szorult. Ez szorosan összefüggött azzal, hogy abban az időben a marxista filozófiában kizárólag a filozófia pavlovi vonalát fogadták el a marxizmussal összhangban álló materialista értelmezésnek. Ennek jegyében a könyv az akarat fiziológiai folyamatainak leírásánál teljesen a feltételes reflexelméletre épül, s ezen belül a folyamat elválaszthatatlan láncszerűségét domborítja ki.

Ezzel összhangban a könyvben a reflexív felfogás dominál, és az akaratelhatározás is reflexívként jelenik meg, amely a meglévőt egy újabb ívvel bővíti. A kezdet, a kiindulás mindig külső, a kívülről jött ingerek nélkül a folyamat nem játszódhat le. Igaz, a könyv kísérletet tesz a belső tényezők, pl. a dinamikus sztereotip, a vérmérsékleti típus szerepeltetésére, sőt a célmozzanat értékelésére is, de ezen belül a cél is csak célreflexként szerepel. Ezért érzem jogosnak azokat a kritikai megjegyzéseket, amelyeket Bihari Mihály a könyvben szerepeltetett akaratfiziológiai képre tesz. Ahhoz, hogy az akarat szabadság problémájára a modern fiziológiai eredményekkel összhangban álló választ keressünk, valóban figyelembe kell venni azokat a változásokat, amelyek egy, az eddiginél árnyaltabb, a szubjektum szerepét jobban figyelembe vevő koncepció irányába mutatnak.

Ugyanakkor látnunk kell, s ez hiányzik Bihari fejtegetéseiből, hogy a fiziológia a jelentős fejlődés ellenére sem tárta fel még kielégítően az akaratkeletkezés folyamatának leglényegesebb mozzanatait. Nem teljesen megoldott az ún. *pszichofizikai* probléma sem, amely arra az alapvető kérdésre irányul, hogy milyen kölcsönhatás áll fenn a fiziológiai és pszichikai folyamatok között (pl. hogyan idéz elő a fiziológiai jelenség pszichikai hatást és fordítva). Ennek azért van témánk szempontjából különös jelentősége, mert az emberi akarat keletkezése egyaránt tartalmaz egymással kölcsönhatásban levő fiziológiai és pszichikai mozzanatokot. Hogy csak egyre utaljunk: amennyiben az akarat keletkezésének kiinduló mozzanata külső stimulus, pl. a külvilágból érkező hír, információ, akkor fiziológiai formában jut az agyba, s idéz elő sajátos pszichés (és természetesen attól elválaszthatatlan) fiziológiai hatásokat.

Mint ismeretes a marxista filozófiában egy máig lezáratlan vita folyik, hogy e kérdésben az ún. azonosságelmélet híveinek van-e igazuk vagy ellenfeleiknek.*

Nemcsak a fiziológiai kutatások húzzák alá a választás mozzanatának jelentőségét, hanem a pszichológia egyes irányzatai is. Különösen a Vigotszkij-iskola tagjai foglalkoznak behatóan a választás aktusainak értékelésével, mint a társadalmiság sajátos megjelenésével. Jellegzetességük, hogy a választást az emberi tevékenység egészébe beleágyazva, az

*Lásd Márkus György: „Az észlelés és a pszichofizikai probléma.” *Magyar Filozófiai Szemle*, 1968/2, 217–298. o. – Altrichter Ferenc: „Megjegyzések az észlelés filozófiai fogalmáról.” *Magyar Filozófiai Szemle*, 1972/1, 130–150. o. – Sós Vilmos: „Hibás-e az azonosságelmélet?” *Magyar Filozófiai Szemle*, 1970/6, 1088–1099. o. – Márkus György: „Vélekedés a tudásról.” *Világosság*, 1969/5, 290–296. o. – Altrichter Ferenc: „Defenzív materializmus,” I–II. *Világosság*, 1968/8–9, 466–479, 1968/12, 712–717. o. – Elméletileg túlhaladott az az álláspont, amely a fiziológiai és a pszichológiai különbségét mint az anyagi és nem-anyagi egymástól való eltérését értékeli. (Ezzel az állásponttal találkozhatunk Bihari Mihálynál, i. m. 676. o.) Ez az elgondolás, amely a létezőket két részre, anyagiakra és szellemiekre osztja, figyelmen kívül hagyja az anyagfogalomra vonatkozó újabb kutatásokat, amelyek az anyagi világ egysége jegyében kiemelik, hogy a fiziológiai (testi) és a pszichikai (szellemi) egyaránt anyagi jelenségek, különbségük csak fejlettségükben nyilvánul meg.

ember és a társadalom közötti kölcsönhatás termékeként értékelik. Ennek jegyében emeli ki A. Lurija Vigotszkijról írt tanulmányában, hogy az ember egyik legfőbb jellemzője, hogy képes tevékeny és szabad aktusokra. Ezeket nemcsak választást ért, hanem az embernek azt a sajátosságát, hogy saját viselkedésének irányítására képes. Az alapvető kérdés: mi a „szabad aktus forrása?” „Erre sem a szellem magasságaiban, sem az agy mélységeiben nincs válasz.” A választ csak *társadalmi-történeti* alapon lehet megtalálni, az ember tevékenységében és társadalmi viszonyaiban kilépve az organizmus határai közül – írja Lurija. (A. Lurija. Vigotszkij és a magasabbrendű pszichikum működésének tanulmányozása. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1968/1.) Hozzájárult a választás jellegzetességeinek feltáráshoz az a sokrétű vizsgálat, amely a *kibernetikus gépek és az emberi agytevékenység* összehasonlítására irányult. A. N. Leontyev (D. J. Pavlovval írt) tanulmányában megállapítja: Az emberi gondolkodás sajátossága: az ember ugyanazt a műveletet, amelyet az elektronikus számítógép – betápláltnak – választás nélkül végez el, választás segítségével magasabb szinten oldja meg. Így pl. az ember akkor is képes elolvasni egy szöveget, ha a sorok alsó részét kiszakítják, kitalálja a képrejtvényt, mert kiválasztja azokat a mozzanatokot, amelyekre szüksége van, míg a gép letapogat, szükségszerűen végigmegegy az egészen. (Más kérdés, hogy a gép képes választásra is, de csak mechanikusan, a beprogramozás jegyében, alkotó gondolkodásra azonban már nem, legalábbis a szó igazi értelmében, mivel pl. a gép által létrehozott „zeneművek” csak beprogramozott anyag kombinációi, az alkotó egyénisége, társadalmisága, érzelem és gondolatvilága természetesen hiányzik belőlük.)

Nem véletlenül következtetnek Leontyevék az ember és a gép összehasonlításából az epifenomenalizmus csődjére, „amely szerint a pszichikum csak kíséri és szubjektíve visszatükrözi az agyműködést, de nem végez semmiféle rátartozó funkciót”. (*Filozófiai problémák a magasabbrendű idegműködés fiziológiájában és pszichológiájában*, 490. o.)

A választás igazi jelentősége a pszichológia számára azonban elsősorban azokból a kutatásokból derül ki, amelyeket a pszichológia egyik legdinamikusabban fejlődő ága: az ún. *kreativitás-pszichológia* folytat.*

A kreatív-pszichológia szerint az ember fejlődésében – beleértve a társadalmak előrehaladását is – egyre növekvő szerepe van annak, hogy az emberek mekkora hányadánál bontakozik ki a kreatív gondolkodás fő jellemzője: az önálló, nem sematikus, nem konformista gondolkodásmód és szemlélet, a másként látás, a szabad öntevékenység stb. Aligha szorul külön bizonyításra, hogy a kreatív gondolkodású ember életvitelében lényegesen nagyobb szerepe van a választásnak, mint a nem kreatív gondolkodásúakéban. Az eddigi nyomdokoktól való eltérés ugyanis új, nem járt utak, módszerek keresését, új alternatívák felállítását jelenti, ami természetesen megsokszorozza a választási lehetőségeket, és azok realizálását is. (Félreértések elkerülése végett: a kreatív gondolkodás nem azonos az eddigi értékeket tagadó nonkonformizmussal, a kreatív gondolkodás megbecsüli

*E. Landau szerint az utóbbi években évente 1250! mű jelent meg a kreatív-pszichológia különböző ágainak szerzőitől. (E. Landau: *A kreatív pszichológiája*. Tankönyvkiadó, Budapest 1976, 14. o.) A kreatív-pszichológia korántsem csak a magasabbrendű alkotótevékenységgel foglalkozik (ahogy az a köztudatban elterjedt), hanem az emberi önkibontakoztatás különböző szintű formáival, így pl. a gyermek fantáziájával. A kreatív-pszichológia szerint a kreatív gondolkodás egyik legkibontakoztatottabb formája éppen a gyermekek gondolkodása, akiknél a kreativitást még nem korlátozzák az iskolai gondolkodás paradigmái.

az értékeket és tapasztalatokat, ám azok hasznosításában kíván viszonylag önállóan továbblépni.) Emellett a kreativitás korántsem csak a jelentős, társadalmi horderejű problémák megoldásánál érvényesül, hanem – sokkal gyakrabban – a mindennapok, sokszor apró-cseprő, de az ember számára nem lényegtelen ügyeiben is.

A választás pszichológiai mozzanatának értékelése, a kreativitás-pszichológia „látványos” előretörése korántsem jelenti azt, hogy a választás (az akarati döntés) pszichés folyamata és maga a kreativitás nem tartalmazna még lényeges kérdőjeleket a pszichológusok számára. Ez azonban nem változtat azon, hogy a pszichológia jelentős irányzatai igen lényeges „emberspecifikus” mozzanatnak tartják a választást. (Igaz nem valamennyi irányzat, mint ahogy arra utalás történt a kérdésfeltevés létjogosultságánál, számos pszichológus, amennyire lehetséges, mellőzni kívánja nehezen hozzáférhetősége miatt az akarati mozzanatok kutatását.)

A modern természettudományok fejlődése azonban nemcsak a választás jelentőségének növekedéséről tanúskodik, hanem – bizonyos határok között – az ellenkezőjéről is. Gondolok itt elsősorban a rohamléptekkel fejlődő genetikára, amelynek kutatásai nyomán kiderült, hogy a születő ember egy olyan *genetikai kóddal rendelkezik*, amely állandó determinánsként hat életében.

A genetikai kód olyan bonyolult komplexum, amely determinálja ugyan a választások bizonyos mozzanatait, de nem zárja ki a választást, az embernek lehetősége van arra, hogy bizonyos genetikai adottságaival szemben döntsön.

Hasonló a helyzet a *kromoszóma-rendellenességekkel* is. Megállapították, hogy a bűnözőknél lényegesen magasabb a kromoszóma-rendellenességek előfordulási aránya, mint a bűncselekményt nem elkövetőknél. Ez arra utal, hogy a bűnözésnél szerepet játszhat a kromoszóma-rendellenesség, de korántsem tekinthető a bűnözés egyedüli és kizáró okának, mivel a bűnözők között igen sok a normális kromoszóma-felépítésű, és fordítva, a joggal szembe nem kerülők között is vannak a normálistól eltérő kromoszóma-szerkezettel bírók.

3. A választás determináltsága

Egyik kiindulópontunk tehát az *alternatív döntéseket hozó, választó ember*. A választás jelentőségének kidomborítása azonban csak akkor marxista gondolat, ha egységet alkot az *ember sokoldalú determináltságának* elvével. A kettő elszakítása egymástól, vagy akár csak az egyik mozzanat másik fölébe emelése (valamelyikük háttérbe szorítása) akaratlanul is vagy az idealizmus, vagy a mechanikus materializmus valamelyik válfajához való közelítés.

Ezért nem véletlen, hogy a marxista filozófusok – foglaljanak el bármiféle álláspontot az akarat szabadság kérdésében – abban elvileg megegyeznek, hogy a választás mozzanatának valamilyen formában ki kell egészülnie a választás determináltságának mozzanatával.*

*Mivel közismert, csak megemlítem, hogy a marxista filozófusok egyaránt tagadják az idealista értelemben vett lélek létezését, a választást mindig a valóságos emberi tudat funkciójának tudják be. Nem érdektelen viszont utalni arra, hogy az idealista értelemben vett lélek gondolata még ma is jelentős szerepet játszik nemcsak a vallásos filozófiákban, hanem az idealista alapon álló neurofizio-

Abban azonban már lényeges az eltérés, hogyan értelmezik a *választás és a determináltság* kapcsolatát.

A viszonylagos akaratszabadság hívei – különösen az utóbbi évtizedben – a választás determináltságát döntően a *célszerűség*, teleologisztikus meghatározottságra építik, és az akaratszabadság tagadóit azért marasztalják el, mert az utóbbiak egy olyan determinációs formához kapcsolják koncepciójukat, az *okszághoz*, amely nem dominál a társadalmi, emberi determinációs hierarchiában.

Legpregnánssabb formában ez a felfogás Bihari Mihálynál jelenik meg, aki szerint a mechanisztikus felfogások fő „vétké”, hogy redukcionista módon a társadalomban is az okságot tekintik alapvető determinációs formának, noha a valóságban ebben a szférában már a célszerűség uralkodik, és az okság csak a célszerűségnek alárendelten érvényesül. Az okság szerepe Bihari szerint nem abban áll, hogy az akarati döntés okozatilag is meghatározott (teleologisztikus determináltsága mellett), hanem abban, hogy a célszerű döntés oksági láncsorokat indít el, amelyek lényeges társadalmi változásokat idéznek elő. „A társadalom és az emberi tudat mint egymástól elválaszthatatlan létezők alapvető determinációs sajátossága a konkrét alternatívák közötti választás és a választás során való céltételezés” – írja Bihari Mihály. (Bihari M.: „A ’teljes determinista’ felelősségfelfogás filozófiai kritikája.” *Jogtudományi Közlöny*, 1976. dec. 678. o.) S hogy a dolog félreérthetetlen legyen, kiemeli: „Van olyan mozgásforma, amelyben a leginkább jellemző nem az okság.” I. m. 675. o., és ide sorolja az élővilágot és az emberi társadalmat. Hasonlóképpen az agyról is egyértelműen kijelenti: „Az agyban hierarchikusan olyan determinációs összefüggések érvényesülnek, amelyekre nem az okozatiság a jellemző.” I. m. 677. o.

Úgy gondolom, hogy Bihari felfogásának értékelésénél viszonylagosan külön kell választanunk kritikai megjegyzéseinek létjogosultságát „pozitív” mondanivalója igazságértékétől. Biharinak ugyanis – lényegében – igaza van abban, hogy *Az akaratszabadság problémájában* az akkori felfogásnak megfelelően nem kap kellő értékelést a teleologisztikus mozzanat, az okság és célszerűség dialektikája nem érvényesül kellőképpen, az okság – bizonyos fokig – elnyeli a célszerűséget. A jogos bírálat gyakorlása közben azonban Bihari az *ellenkező* végletbe esik: a célszerűség meghatározottság értékeit csak azon az áron tartja kidomboríthatónak, hogy szembeállítja azokat az oksággal, amelyet „detronizál”, és az „alárendelten érvényesülők” alacsony kategóriájába sorol be. Ezzel korántsem kitaposatlan útra tér rá: a kauzalizmus és teleológia Kant óta tartó polémiájában a teleologisztikus felfogás elsődlegessége mellett foglal állást.

A marxizmus azonban nem ért egyet sem a kauzalista, sem a teleologisztikus megközelítéssel, mivel magát az ok kontra cél szembeállítást problematikusnak tartja. A helyesebb kiindulópont: *az ok és a cél egysége* és az egységen belüli *viszonylagos különbségük*, ha úgy tetszik *ellentétük*. Miben áll az ok és a cél egysége? Abban, hogy a célszerűség – egy bizonyos összefüggésben – maga is az okság sajátos megnyilvánulása,

lógusoknál is. A legjelentősebb nyugati neurofiziológusok egy része ma is híve a „lélek” felfogásának, sőt központi jelentőséget tulajdonít ennek az eszmének. Így pl. P. Bainley a következőket írja: „A halhatatlan lélek – a nyugati civilizáció fundamentális axiómája.” Hasonlóképpen J. Eccles is, aki Karl Popperrel néhány éve egy nagy feltűnést kiváltó könyvet írt a test-lélek problémáról, és a téma egyik fő előadója volt a 1978-as Filozófiai Világkongresszuson, elengedhetetlen elemnek tartja a lelket, amely eszközként használja az agyat. (*Filozófiai problémák a magasabbrendű idegműködés fiziológiájában és pszichológiájában*, 304. o.)

ahogy azt a lényegét tükröző elnevezés tartalmazza: *célokosság*. A célokosság kifejezés arra utal, hogy a cél kitűzésekor és megvalósításakor – ahhoz eszközöket keresve – így vagy úgy cselekedjék. Az emberi célok motiválják a cselekvést, és ebbeli minőségükben nem különböznek a nem cél jellegű motívumoktól. (Másban természetesen – igen.)*

A célnak mint az ok egyik válfajának felfogása nem a marxizmus felfedezése. Már Arisztotelész is különbséget tett az ok négy válfaja között, és e válfajok sorában – a többivel egyenrangú státusban – megtalálhatjuk a célokosságot.

A célokosságnak mint okságnak tételezése azonban csak akkor fogadható el, ha meghaladjuk a mechanisztikus okságfelfogást, azt a szemléletet, amely okon csak kívülről jövő, mechanikus „hatóokot” ért. Ebbe a kategóriába a közvetlenül belülről eredő, az öndetermináció sajátos, egyik legmagasabbrendű válfaját képviselő célszerűség valóban nem fér be. Sajnálatos, hogy Bihari Mihály, aki oly lényeges erőfeszítéseket tesz a mechanisztikus felfogás leküzdésére, maga is elfogadja a mechanisztikus okságfelfogást.

Ugyanakkor a hatóok és a célok egymástól való *megkülönböztetésének* szintén megvan a maga jelentősége, ám a szembeállítás csak az okságon belül történhet meg, mint az okság válfajainak egymástól való viszonylagos elkülönítése. A célokosság egyik legfőbb sajátossága a hatóokkal szemben, hogy a célokosságnál nem a múlt determinál „hátról” (a tergo), hanem az elképzelt és a feltételezett jövő „előlről”. A célokosság valóban az emberi nemre jellemző sajátos determinációs forma, amely kifejezett formában csak az embernél figyelhető meg, és amely az emberi tevékenység vezérletében alapvető szerepet játszik. (Az ember tetteinek igen jelentős hányada „szándékos” magatartás, amely valamilyen célkitűzésnek megvalósítása érdekében jön létre.) A célokosság, szemben a hatóokkal olyan tudati mozzanatok érvényesülését feltételezi, mint az elemzés, értékelés, mérlegelés stb.

Mindezek fényében elhibázottnak látszik az az értékelés, amely szerint a társadalmat és azon belül a tudatot az jellemezné, hogy az okság itt csak alárendelten érvényesül, mivel az okság nem jellemző determinációs kategóriája e szférának. Rá kell azonban mutatni, hogy Bihari Mihály koncepciója akkor is erősen kifogásolható lenne, ha az okságot illető értékeléseit „pontosítaná” és csak a „hatóokról” írná le ugyanezeket. A teleologisztikus tendencia ugyanis nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a célt nem tartja oknak (ami tartalmi ugyan, de bizonyos fokig terminológiai kérdésként is felfogható), hanem abban is, hogy *egyoldalúan értékeli a hatóokoknak a célokokhoz való viszonyát*.

Ez az egyoldalúság elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a társadalom sokrétű, bonyolult, kölcsönhatásos determinációs struktúráját önkéntelenül is leegyszerűsíti, amennyiben azt a kérdést, hogy maga a célkitűző folyamat determinált-e, másodlagosnak tekinti, illetve legfeljebb a tudattevékenységig vezeti vissza. Ezzel azonban igen lényeges, társadalmi anyagi determinánsok maradnak homályban, olyan törvényszerűségek, hatóokok, amelyek ugyan zömükben a célokon keresztül érvényesülnek, de ettől még nem azonosíthatók magukkal a célokkal, nem eliminálhatók a folyamatból.** E tekintetben

*Más kérdés, hogy a tudományos fejlődés eredményeképp az okság más formáit is feltárták. Ez azonban nem változtat azon, hogy a célokosság az okság egyik fajtájaként való értékelése helyes gondolat.

**Ezt a felfogást tükrözi a következő indokolatlan szembeállítás is: „Nem az oksági nyalábok alakítják valamely mechanikus determinációs folyamatban az emberi célokat és az akaratot, hanem az oksági (és egyéb determinációs) formákat a célokat kitűző és választó, akaró ember használja fel céljai

lényeges különbség figyelhető meg Lukács György és Bihari Mihály nézetei között, noha Bihari Mihály a probléma megközelítésében Lukács gondolataira épít, Lukács „társadalmi ontológiájá”-ra alapozza koncepcióját. Míg ugyanis Bihari az emberi tevékenység jellemzésénél – egy-két mellékmondat kivételével – szinte kizárólag a teleologisztikus, alternatív jelleget domborítja ki, addig Lukácsnál az alternatív döntések és a társadalmi törvények egyazon folyamat két elválaszthatatlan pólusát alkotják.*

Lukács nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a teleologisztikus mozzanat, az alternatív döntések lebecsülése egy mechanikus társadalomfelfogásához vezet, amelyben a társadalmi törvények végszszzerűen érvényesülnek, lényegében függetlenül magukat az emberi cselekedetektől. Ugyanakkor azonban nem tartja kisebb hibának az ellenkezőjét sem: azt a felfogást, amely a történelmet csak az alternatív döntésekre építi és tagadja, hogy azokat törvények, társadalmi szükségszerűségek is befolyásolják, illetve az alternatív döntések révén törvények érvényesülnek. Gondoljunk arra, hogy Marx *Tőkéje* a polgári társadalom strukturális és mozgástörvényeinek tárháza, és aki a *Tőkét* mindössze arra redukálja, hogy abban a tőkés és munkások meghatározott keretek között célszerűen választanak, és nem látja, hogy ezeket a választásokat alapvető érdekek befolyásolják, hogy a választások törvényekhez vezetnek, amelyek ismét determinánsként jelentkeznek, hogy a választások és a törvények között sokoldalú kölcsönhatás érvényesül, az nem érti meg a Tőke lényegét. (Lukács Gy.: *Ontológia* I, Akadémiai Kiadó, Bp. 1977, 306. o., 328–329. o.)**

Nem tekinthető véletlennek, hogy Lukács nyomatékosan aláhúzza „az alternatívák törvények nélkül” koncepció veszélyét is. Művének megírására egy olyan időszakban került sor, amikor ez a felfogás erőteljesen jelentkezett a magyar filozófiai életben. Ezért ebben a periódusban a törvények determináló szerepének elismerését nem lehet magától értetődőnek tekinteni, a félreértelmezések elkerülése érdekében szükséges, hogy az e témaköröket támogató szerzők konkrétan állást foglaljanak az inkriminált kérdésekben.

A társadalmi törvények, ahogy azt Molnár Erik részletesen kimutatja, nemcsak „okiak”, hanem strukturálisak, ez azonban nem változtat azon, hogy az oki törvények lényeges összetevői a társadalom életének. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a társadalmi okok nemcsak társadalmi törvények formájában nyilvánulnak meg, akkor érthetővé válik, hogy a társadalom korántsem tekinthető olyan szférának, amelyben az okok csak alárendelt szerepet játszanának. A közgazdaságtantól a politológián és a kriminológián át a pedagógiáig és a történelemtudományig számos tudománynak ma is egyik, ha nem is kizárólagos feladata ezeknek az okoknak feltárása, értékelése, befolyásolása. Egyetlen

elérése érdekében.” (Bihari M., i. m. 682. o.) Ebből csak annyi igaz, hogy a determináció nem mechanikus, de az már nem, hogy csak az utóbbi érvényesül, de az előbbi nem.

*Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy miközben Lukács György figyelmeztet az itt jelentkező egyoldalúságokra, több írásában maga is nyitva hagyja azt a kérdést, hogy mennyire tekinthetők az alternatív döntések maguk is meghatározottnak. Ez figyelhető meg pl. a XIV. (bécsi) Filozófiai Világkongresszusra készített írásában, amely a későbbi *Ontológia* első csírájának tekinthető. (*Magyar Filozófiai Szemle*, 1968/2.)

**De a modern polgári fejlődés számos alapvető ténye sem támasztja alá azt a feltételezést, hogy a társadalom történetét csak a lehetőségek, az alternatívák, de nem a szükségszerűségek jellemeznék. Egy ilyen felfogás alapján aligha lenne megmagyarázható, hogy a polgári államokban miért ismétlődnek oly sűrűn a kapitalizmus modern formái, miért található annyi közös vonás a volt gyarmatokkal kapcsolatos gazdaságpolitikájukban stb.

konkrét példát: ha a kriminológia megállapításai szerint a fiatalkori bűnözésnél lényeges okok az alkoholizmus és a kedvezőtlen családi körülmények, akkor ez azt jelenti, hogy a bűnözés okait aligha lehet pusztán azzal magyarázni, hogy milyen célokat tűztek ki a fiatalok elkövetők az adott bűncselekményeknél, hanem azt is vizsgálni kell, hogy célkitűzéseiket milyen determinánsok határozták meg.

De – megváltoztatva a megváltoztatandókat – ugyanez érvényes az agy folyamataira is. Ha az agyműködést egy olyan komplex önszabályozó folyamatsornak fogjuk fel, amelynek egymástól elválaszthatatlan elemei a fiziológiai és pszichológiai folyamatok, akkor aligha vonható kétségbe, hogy az agyműködésben az okság nem játszik alárendelt szerepet. Az agyfiziológia kutatások egyaránt kiterjednek az agy strukturális és oki folyamataira, és természetszerűen nem idegen az okok feltárására irányuló vizsgálat a pszichológiában sem. Mindebből kiderül, hogy mi az a módszertani hiba, amely jelentős mértékben befolyásolja Bihari Mihály okságfelfogását. Bihari figyelmen kívül hagyja az okságnál az általános és sajátos egységét, s ezért az okságnak a mechanikus okságtól eltérő sajátos válfajait már nem tekinti az okság megjelenési formáinak. Jellegetesen tükröződik ez az agyműködésről alkotott felfogásában, ahol kiemeli: az agyműködésre nem az okság a jellemző, hanem a reflextevékenység, holott a valóságban a reflex az okság egyik tipikus válfaja, mivel belső tartalma az inger és az általa – akár közvetve is azaz okozatilag előidézett – kiváltott reflex.

Az ok-célviszony egyoldalú értékelése szorosan összefügg azzal, hogy Bihari Mihály a mechanisztikus felfogásától való elhatárolódás érdekében az *anyag-tudat viszonyt* is sajátosan értékeli. Véleménye szerint a mechanisztikus felfogás egyik alapvető hibája, hogy az az anyag, illetve az objektum genetikus és ontológiai elsődlegességének gondolatát – indokolatlanul – kiterjeszti a determinációs elsődlegességére, holott a valóságban a *determináció vonatkozásában már a tudat primátusa* érvényesül. „A konkrét társadalmi szférában a pszichikum determinációs elsődlegessége érvényesül” – írja tanulmányában. (Bihari M.: „A ’teljes determinizmus’ ember és társadalom felfogása.” *Jogtudományi Közöny*, 1977, 11. o., ill. Bihari M.: „A ’teljes determinista’ felelősségfelfogás filozófiai kritikája.” 681–682. o.)

Ennek elvi alapját abban látja, hogy a tudat visszatükröző tevékenységében – szemben más irányú funkcióival – már *abszolút önálló*. Bizonyítékul szolgál erre a hamis tudat, amely éppen azért lehet hamis, mert a tudatnak lehetősége van a valóságtól bármennyire eltérő leképzésre is. „A tudat ontológiai önállósága viszonylagos, de visszatükrözési önállósága teljes. (Bihari M., i. m. 16. o.)

Bihari Mihály egyik gondolatával nem lehet egyetérteni. Nézetem szerint a visszatükrözés nem képez kivételt, a tudat önállósága ezen a területen is *viszonylagos*. A tudat visszatükröző tevékenysége dialektikus folyamat, amely egyszerre tanúskodik a tárgy létéről (bármely alakot öltön is az, a konkrét tárgytól a korszükségletig), s a tudatos ember sajátos feldolgozásáról, igényeiről, látásmódjáról. Ebben az esetben a visszatükrözés, ha valóban méltó a saját kifejezésére, óhatatlanul tartalmaz valamit a tárgyból és ezért nem lehet abszolút önálló. Teljesen önálló visszatükrözés – már nem lenne visszatükrözés, hiszen teljesen függetlenedne tárgyától, s mint ilyen „*contradictio in adjecto*” lenne.

De nem támasztja alá a tudat teljes visszatükrözési önállóságát a *hamis tudat sem*. A marxizmus klasszikusai ugyanis korántsem tartják a hamis tudat jelentős történelmi szerepet játszó formáit önkényes képződményeknek, amelyeknek létrejötté kizárólag

szerzőik tetszésétől függ. Ellenkezőleg: nagy gondot fordítottak arra, hogy kimutassák: melyek a hamis tudat okai, miért alkotnak illuzórikus képet a társadalomról a különböző osztályok, mi a magyarázata annak, hogy a tudat hamissága ellenére (vagy éppen hamissága okán!) történelmileg hatékony. Ebben az optikában azonban a hamis tudat olyan visszatükrözésnek bizonyul, amely korántsem a tudat teljes önállóságáról tanúskodik, hanem korhoz kötöttségéről, arról, hogy a kor szükségleteit sajátosan visszatükrözi, s ennyiben a régi értelemben vett „ideologikus” tudat is csak viszonylag önálló. Emellett, ha a hamis tudat valóban a teljes önállóság jele lenne, akkor mit kezdenénk az igaz tudattal, amely mégiscsak a relatív függőség jegyét viseli magán, és ugyanakkor szerves része az emberi visszatükrözésnek.

Vizsgáljuk meg ezután a második állítást: „A tudat determinációs primátusát”. A tudat determinációs primátusa szorosan összefügg a tudat teljes visszatükrözési önállóságának gondolatával: az utóbbi függetlenséget fejez ki a léttel szemben s ez testesül meg a tudat determinációs elsődlegességében. Abból azonban, hogy a tudat önállósága a visszatükrözésben sem teljes, nem következik mechanikusan, hogy eleve hibás az a gondolat, amely a tudatnak determinációs elsődlegességet biztosít. (Elvileg lehetséges, hogy a tétel más alapokba is helyezhető.) A tudat determinációs elsődlegességéről szóló elképzelés – szemben az előző gondolattal – relatíven létjogosult, az igazság egyik részét fejezi ki, és csak túlfeszített formában hibás. A tudatnak annyiban van determinációs elsődlegessége, hogy a döntés közvetlenül a tudat mérlegelő, értékelő, önszabályozó tevékenységének eredménye, amit attól a mechanikus felfogástól való elkülönülés érdekében kell aláhúzni, amely a tudatot epifenoméneként felfogva csak közvetítő eszköznek tekinti az anyagi világ önmeghatározottságának folyamatában.

Ugyanakkor a tudat determinációs elsődlegessége – részigazság, amelyet feltétlenül ki kell egészíteni. A tudat determinációs elsődlegessége ugyanis csak a tudatnak és a tudat által létrehozott döntésnek a viszonyát fejezi ki, de homályban hagyja azt a kérdést, hogy vajon a tudat szubsztanciálisan elsődleges determináns-e, vagy maga is bizonyos fokig tudaton kívüli tényezők által meghatározott. (A szubsztanciális kifejezésen azt értem, hogy teljesen önmaga által meghatározott-e.) Mint ismeretes, a marxizmus erre a kérdésre kettős választ ad: egyaránt hangsúlyozza a tudat öndetermináns, önmagát meghatározó szerepét, de azt is, hogy a lét, az anyag elsődlegessége kifejeződik abban is, hogy a lét tendenciálisan befolyásolja, meghatározza a tudatot. Ez egyaránt vonatkozik a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyára, de az egyéni tudatnak saját létében és ezen keresztül a társadalmi léthez fűződő kapcsolatára. Ez a kettős determináció (a lét általi és a tudat öndeterminációja) igen bonyolult egységben, kölcsönhatásban érvényesül.*

A kiegészítés másik része arra irányul, hogy a döntés, a választás determinációja nemcsak az anyag–tudat relációban vizsgálható, hanem a *szubjektum–objektum* összefüggésében is. E tekintetben az emelhető ki, hogy az akaratelhatározásban az ember játszik közvetlenül döntő szerepet, vagy – ha úgy tetszik – *az embernek determinációs elsődlegessége van*. Ezt a megfogalmazást azért tartom szerencsésebbnek, mint a tudat determinációs elsődlegességére vonatkozót, mert az ember fogalma nemcsak tudatát

*Emellett különbséget kell tenni pillanatnyi (közvetlen) és hosszantartó (közvetett) determináció között, s az összértékelésnél nemcsak az elsőt, a másodikat is (amely már összetettebb képet mutat) figyelembe kell venni.

foglalja magában, hanem az egész embert, társadalmi, biológiai, fizikai létével, érdekeivel együtt. S ha ezek túl is mutatnak a szubjektumon, belenyúlnak a szubjektum–objektum viszonyba (az ember társadalmi léte pl. más emberekhez, a társadalomhoz, a társadalmi objektívációkhoz való viszonyát is tartalmazza), ez nem változtat azon, hogy az ember determinációs elsődlegessége hívebben fejezi ki azt, hogy az ember akaratelhatározásában nemcsak tudati, hanem anyagi léttényezők is alapvetően belejátszanak. Az ember determinációs elsődlegességének tétele azonban nem független a szubjektum–objektum viszony történelmileg változó tartalmától. Ebben a viszonyban a szubjektum korántsem mindig elsődleges, hanem a történelmi fejlődés első szakaszában – ha csökkenő mértékben is – az objektumnak alávetett. A későbbi periódusokban – beleértve a jelent is – a szubjektum és objektum a legkülönbözőbb kölcsönhatásba kerülnek egymással, amelyben részben a szubjektumnak van fölénye az objektum felett, részben fordítva (s vannak viszonylag kiegyenlített viszonyok is). (Lásd Volczer Á.: „Az objektum és a szubjektum kérdéséhez.” *Magyar Filozófiai Szemle*, 1974/4–5, 1975/1–2.) Az ember determinációs elsőbbsége tehát viszonylagos elv, számos olyan emberi döntés van, amelyekben a közvetlen emberi elhatározás háttérben a természet és a társadalom különböző igényei nyomasztó súllyal jelentkezik, alapvető determinánsként hatnak.

Mi következik mindebből az akarat determináltságára, ill. szabadságára vonatkozóan? Bihari Mihály írásában az ember öndeterminációja, a tudat teljes visszatükrözési önállósága, a tudat determinációs elsőbbsége, az ember teleologisztikus jellege, amely értékelésben, elemzésben fejeződik ki: mind egy irányba, *az akarat viszonylagos szabadsága irányába mutat*. E gondolatkör alapvető tézise: a döntés elsődlegesen az emberi tudattól függ, s mivel az ember a választást megelőzően érzelmi-értelmi alapon mérlegel, értékkel, természetszerű, hogy kizárólag tőle függően másként is értékelhetne, mérlegelhetne és dönthetne, mint ahogyan döntött. Ezen alapszik az ember szubjektív felelőssége.

Az akarat viszonylagos szabadságának koncepciója nem új gondolat a magyar marxista filozófiában. Míg azonban Heller Ágnes, Farkas Endre, az etikus Ádám György az 50-es évek végén, illetve a 60-as években megjelent íásaikban az akaratszabadságot elsősorban az emberi személyiség autonómiájára építik, addig Bihari az első, aki Lukács György ontológiájára támaszkodva kívánja az eddigi szerzőknél sokkal részletesebb alapokon a viszonylagos akaratszabadság létjogosultságát megalapozni, tanulmánya ezért tarthat számot különös érdeklődésre. Jellegetessége írásainak az is, hogy koncepcióját nem általános filozófiai alapokra helyezi, hanem az ember, illetve az emberi tudat specifikumai alapján kíván választ adni az akaratszabadság problémájára. (Ebben egyébként nem különbözik az előbb felsoroltaktól, a vita egyéb résztvevőitől azonban igen.)

Bihari végkövetkeztetésével (miként Hellerével, Farkaséval vagy Ádáméval) nem tudok egyetérteni. Nem azért, mert változatlanul helyesnek tartom az akaratszabadság tagadásának könyvemben kifejtett konklúzióját, hanem azért, mert a könyvben található, valóban továbbfejlesztésre szoruló elgondolást *az ellenkező irányból feszítik túl*.*

*Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy Heller, Ádám és Farkas nézetei között lényeges különbség is található. Hármuk közül Farkas Endre az, aki *A szabadság és egyéniség* c. értékes könyvében (Kossuth, 1968) kísérletet tesz a viszonylagos akaratszabadság és az akarat teljes meghatározottságának összeegyeztetésére. Farkas úgy véli, hogy az akarat viszonylagos autonómiájának az akarat teljes meghatározottságára kell épülnie. (Hogy ez az akarat milyen meghatározottságú, egyértelmű vagy sok-egyértelmű, abba Farkas, mint etikus, akihez nem állnak közel ezek a kérdések, nem

Jelenlegi meggyőződésem szerint ugyanis az *akaratszabadságot* illetően az a válasz jár az igazság közelében, amely *kettős jellegű, egyszerre igenlő és tagadó, helyeslő és elutasító*, – az akarat szabad, és nem szabad. Az emberi akarat szabadsága azokra az eltérésekre épül, amelyek az embert az anyagi világ minden jelenségétől megkülönböztetik. Elsősorban arra, hogy míg az állatvilágig bezáróan a jelenségek a természet által determináltak (beleértve önnön természetüket, ösztöneiket is), addig az ember történelmileg növekvő mértékben maga alakítja sorsát, s ez az *öndetermináció* fejeződik ki abban is, hogy döntéseiben alapvető szerepe van tudatának, aminek következtében elhatározásai valódi választásokká válnak. Ezért Marx gondolata, amely szerint egyedül az ember viszonyul a természethez (és társadalomhoz), talán kiegészíthető azzal, hogy egyedül az ember dönt. (Habár az utóbbi tulajdonképpen az előbbi része.) Az akaratszabadság lényege tehát az önmeghatározottság és a teleologisztikus választás, amelynek gyökerei az ember társadalmiságában, a munkában és a tevékenység más formáiban rejlnek.

Az akaratszabadság ugyanakkor a *meghatározatlanság és a meghatározottság egysége*. Egyrésztől annak megnyilvánulása, hogy az ember nem kiszolgáltatottja sem a természetnek, sem – általában – a társadalmi környezetnek, de testi (fiziológiai, biológiai) apparátusának sem, illetve a veleszületett genetikai programnak, amelynek a tudati döntések nem automatikus termékei. Mindezekhez képest az embernek mint totalitásnak viszonylagos önállósága van, tehát elsődlegesen *az ember szabad* (erkölcsileg autonóm lény) és az akaratszabadság csak az ember szabadságának sajátos része, mozzanata, kifejeződése. Másrésztől az emberi akarat nem azért szabad, mert „racionálisan determinálatlan”, azaz csak irracionálisan, egy isteni lélek önkénye által meghatározott, hanem azért, mert az ember döntései közvetlenül önmaga, személyisége, lényege által determináltak.*

Miközben az emberi akarat számos alapvető összefüggésben szabad, más viszonylatokban viszont „nem szabad”. Szabadságának korlátai egyrészt az általános emberi szabadság határai. A marxista társadalomfelfogás – eltérően egyes liberális polgári, illetve egzisztencialista felfogásoktól – nem vallja azt, hogy az ember döntései és sorsa kizárólag az embertől, a szubjektumtól függenének. Ellenkezőleg, a materialista koncepció aláhúzza azt, hogy az ember helyzetét, életének alakulását jelentős mértékben befolyásolja a *külvilág*, a humanizált (és nem humanizált) természet, de különösen a társadalom objektívációi, illetve mozgástörvényei. Lényeges kiemelni, hogy ezek a determinánsok nem korlátozódnak azokra a keretekre, amelyek között az embernek alternatív döntési lehetőségei vannak [még hozzá nemcsak egyéni, hanem társadalmi (osztály, réteg) méretekben is], hanem ezek a *meghatározók jelentős szerepet játszanak maguknak az alternatív döntéseknek a determinálásában is*.

Helytelen lenne azonban ezeket a determinánsokat csak szabadságkorlátként felfogni. Zömükben ezek sem végzettszerűen, az ember tudatos döntéseit megkerülve érvényesül-

megy bele.) Hogy e törekvés ellenére őt is azok közé sorolom, akik az akarat egy-sokértelműségét vallják, annak az az oka, hogy felelősségelméletéből kiderül, a felelősségelméletet egy olyan típusú viszonylagos autonómiára építi, amelynek lényege, hogy az ember másként is választhatott volna. Így azonban az akarat meghatározottságáról szóló fejtegetései önkéntelenül is formálisak maradnak.

*Amiből látható, hogy a „meghatározatlanság” csak viszonylagos. Ez azt jelenti, hogy egy adott viszonylatban létezik az adott determinánsok által nem teljesen meghatározott rész, amelyet azonban természetszerűen egy másik típusú determináció „betölt”.

nek, hanem azokon keresztül, s így az embernek módjában áll – bizonyos fokig – a determinánsokat befolyásolni, mi több saját céljaira felhasználni. Gondoljunk csak a szabadságnak arra a marxista megközelítésére, amely azt a felismert szükségszerűségen alapuló uralomként értékeli. Ezért nem szerencsés, ha valaki marxista szerzőként a szabadságot a determinálatlan szférában keresi. Ezzel az értékelemzéssel találkozhatunk Ádám György legutóbbi, már többször idézett tanulmányában. Ádám itt kísérletet tesz az emberi akarat determináltságának és szabadságának gondolati modellizálására. Az eredmény a szabadság szempontjából – lesújtó: egy 360 fokos skálának mindössze néhány foka az, amelyet a szerző szerint sem a genetikai kód, sem a társadalmi determinánsok, de még a jog, az erkölcs és a szokások sem determinálnak, s így szinte alig jut lehetőség ennek a „legértékesebb” szférának az érvényesülésére. Úgy gondolom, hogy a kép lényegesen kedvezőbb és realisabb lenne, ha a szabadság és a determináltság dialektikája érvényesülne, mert ez esetben kiderülne, hogy a társadalmiság különböző formái, de a jog, az erkölcs, sőt a szokás sem esnek kívül a szabadság szféráján, mert pl. a tudatos jogkövetés vagy elutasítás, amelyben kétségtelenül közrejátszik determinánsként a jogi norma, elengedhetetlenül megköveteli az ember értékadó döntését is, a választás mozzanatát.

De nem szabad az akarat abban a relációban sem, hogy *az akarat létrejötte* – összes lényeges és figyelmen kívül nem hagyható sajátosságai mellett is – magán viseli azt az általános vonást, hogy *sok-egyértelmű folyamat*, keletkezésének pillanatában erre és nem másra határozta el magát. S itt tűnik ki, miért volt szükséges – viszonylag – részletesen foglalkozni Bihari Mihálynak az ok-cél viszonyra vonatkozó gondolataival. Ha Biharinak ebben a kérdéskomplexumban igaza lenne, vagyis az ember világában az okság csak a célnak alárendelten, mintegy mellékesen érvényesülne, akkor valóban fel lehetne tételni, hogy az alternatív döntés oly mértékben „elnyomja” vagy maga alá rendeli az okságot, hogy maga a választás már okilag nem is meghatározott (vagy ha mégis igen, akkor ennek nincs lényeges jelentősége a választás kimenetelét illetően), s ezért a választás abban az értelemben is szabad, hogy keletkezésekor is sokértelmű, az ember ugyanolyan motívum-konstellációban választhatna másképpen is. Ám az elemzés során kiderült, hogy „a cél kontra ok” gondolata nem állja meg a helyét, a cél mint sajátos ok más típusú társadalmi okokkal együtt érvényesül, így az a feltételezés is megdől, amely a választást kivételként ki akarja emelni a determinált jelenségek sorából.

A valóságban az emberi akaratelhatározást az esetek túlnyomó többségében egy folyamat előzi meg, amelynek során az objektumból és a szubjektumból eredő (és egymással kölcsönhatásban levő) determinánsok felhalmozódnak, átalakulnak, változnak (csökkenhetnek is). *E folyamat során* a később létrejövő emberi akarat nem tekinthető egyértelműen meghatározottnak, a folyamatnak a determinánsok alakulásától függően még sokféle kimenetele lehet, és a „determinánsköteg” csak az akarat keletkezése pillanatában áll össze és teszi az akaratot egyértelműen meghatározottá. (És közben sohase felejtjük el: az ember determinál, aki általában alanya és nem tárgy a determinációnak.)

S ezen a ponton szeretnék visszatérni arra az első részben felvetett problémára, hogy *van-e valódi funkciója a sokértelműség kidomborításának*, ha a végeredmény úgyis egyértelmű. Gondoljunk arra az ellenvetésre, hogy annak hangoztatása: egy korábbi időpontban – más determinációs szituációnál – a későbbi jelenség még nem teljesen és nem különösen előre meghatározott, azért értelmetlen, mert akkor a jelenség még úgy sem

következett be, s nekünk-a létrejött (és már egyértelműen meghatározott) jelenséget kell értékelnünk. A szaktudományok, de különösen a történelemtudományok fejlődése azonban nem támasztja alá ennek az aggálynak a létjogosultságát. A történelemtudomány számára igen fontos annak értékelése, hogy melyek voltak egy történelmi jelentőségű esemény, pl. egy háború kitörése, megnyerése, elvesztése vagy egy forradalom győzelme vagy vereség fordulópontjai, előzményei, mi volt az előtörténete, mely pontokon lehetett volna még változtatni a későbbi eseményeken. Ennek során megállapítható, hogy melyik determináns – megközelítően – milyen szerepet játszott. S ha a történelem, mint minden múltbeli esemény, visszafordíthatatlan is, korántsem tanulságmentes a történelmi események determinálódási folyamata, mivel a jövő, ha nem is ismétli meg a múltat, de számos eseményt hozhat, amely a múlttal közös jegyeket visel. Ezek kialakításánál a spontán folyamatok mellett a múltban pozitív értékű determinánsok felerősítése, a negatívak elkerülése vagy csökkentése (a hibák kiküszöbölése, meg nem ismétlése) jelentős mértékben befolyásolhatja a jövőt.

Amiből kiderül az is, hogy ez a koncepció alapvető *különbséget tesz múlt és jövő között*, a múltban létrejött akaratot a sokértelműségből egyértelművé meghatározódnak tartja, amely megváltozhatatlan, míg a jövőt nyitottnak, sokértelműnek, lehetőségekkel telinek, amelynek sorsa az embertől és természetesen az ember cselekedeteiben közrejátszó törvényektől és más determinánsoktól függ.*

E koncepció a jelenségek egy- és sokértelműségéről folytatott vita tanulságait is alkalmazni kívánja, az akaratszabadság problémájánál. S mivel a vita során a jelenségek sok-egyértelmű meghatározottságáról vallott értékelés látszott legplauzibilisabbnak (s a marxista világképpel leginkább összeegyeztethetőnek), járható útnak látszik felhasználása az akaratszabadság problémájára. Ennek természetes feltétele annak előzetes tisztázása, hogy a társadalmi determináció sajátosságai nem függesztik-e fel a sok-egyértelmű meghatározottság törvényének a társadalomra való alkalmazását. Mint kiderült, bármennyire fajsúlyosak a társadalmi determináció sajátosságai, nem zárják ki, hogy az akaratszabadság összetett problémájára adott válasz egy részeként az akarat sok-egyértelmű meghatározottsága is szerepeljen.

Az akarat sok-egyértelmű meghatározottságának hipotézise egyaránt különbözik *Az akaratszabadság problémájában* elfoglalt álláspontomtól és azok nézeteitől, akik csak az akarat viszonylagos szabadságát vallják, de tagadják bármely összefüggésben fennálló egyértelmű meghatározottságát.

A könyv felfogásától a következők az eltérések. A könyvbeli válasz egylényegű: arra koncentrál, hogy az embernek nincs szabad akarata. A választás mozzanata szerepel ugyan, de annak kidomborítása, hogy az akarat születését megelőző szakaszok éppúgy egyértelműen meghatározottak és láncszerűen egymásbakapcsoltak, mint az akarat közvetlen létrejötté a predeterminizmussal rokonította a koncepciót s a választási mozzanatot egyenértékűből másodlagossá degradálta. Ezzel szemben jelenlegi elképzelésemben a választás és annak meghatározódási folyamata egyenértékű mozzanatok, s az a tény, hogy az akaratelhatározás létrejötté előtt az akarat még a jövő stádiumában van, s így a lehetőségek (a sokértelműségek) világába tartozik, elkülöníti azt a múltat és jövőt egybe-

*Erről ír részletesen Tordai Zádor „A jövő determinált és nyitott jellege” c. cikkében. (*Magyar Filozófiai Szemle*, 1966/4.)

mosó predeterminista elképzelésektől. A régebbi elképzelés az egyértelműség abszolutizálásával divergált a marxizmus általános világképétől, a jelenlegi jobban összhangban áll annak az ember determináló és determinált szerepéről vallott felfogásával.

A viszonylagos akaratszabadságot valló koncepciók viszont túlhangsúlyozzák a választás mozzanatát, és az emberi személyiség szabadságának megsértését látják abban a feltételezésben, amely szerint létrejötté pillanatában az akarat egyértelműen determinálódik.

E koncepciónak két változata van: az egyik elfogadja elvileg az akarat és a választás társadalmi törvények és más társadalmi okok által történő determináltságát, de úgy véli, hogy mindezekhez képest az akarat az ember személyiségéből eredően sokféleképpen jöhet létre, és erre alapozza a szabadságot. (Ide sorolhatók Szabó A. Gy., Ádám Gy., régebben Heller Á. és a vita jogász résztvevői.)*

A második különböző formában megkérdőjelezi a választás determináltságát is, vagy azon az alapon, hogy az nem szükségszerűen meghatározott, vagy csak alárendelten az, mint ahogy az okság is csak sokadlagos (Bihari), és ennek fényében még kevésbé fogadják el az akarat egyértelmű meghatározottságát. A két koncepció közül a második, amint arról tentebb részletesen szó esett, az alternatív választásokat előtérbe állítja, míg azok determináltsága (törvények, okok és más determinánsok által való meghatározottsága) háttérbe szorul. A két koncepció különbsége tehát abban rögzíthető, hogy míg az első elfogadja a választás (és általában) a tudat általános determinációjának marxista elképzelését, de elveti az *általános determináció sajátos a esetét*, az akarat egyértelmű meghatározottságát, addig a másodiknak mindkettővel kapcsolatban alapvető problémái vannak. Közös hibájuk, hogy teljesen megválaszolatlan marad náluk az a kérdés, hogy *miért vált olyanná a választás, az akarat, amilyen, s ennyiben óhatatlanul indeterminista mozzanatot tartalmaznak.*

Az akaratszabadság problémájára adott kettős (voltaképpen többszörösen összetett, s *egy sokszoros*) válasz két *mozzanata a szabad és nem szabad oldal nem áll egymással logikai ellentmondásban*, hanem egy és ugyanazon folyamat két *különböző oldalát* fejezi ki. Éppúgy, mint ahogy a sok-egyértelműség sem alkot logikai ellentmondást, noha a sokértelműség az egyértelműség tagadása. Mégis van különbség a kettő között: a sokértelműség átalakul egyértelműséggé, míg a választás nem változik nem-választássá, hanem egyértelmű meghatározottságában is választás marad az embernek a külvilághoz való viszonyában és egyéb fentebb vázolt összefüggéseiben.

Melyik az ellentmondás fő oldala? *Általános, társadalomfilozófiai* szempontból az ember szabadsága (beleértve a választás szabadságát is) éppúgy *alapvető mozzanat, mint az ember determináltsága*. Ezek egyúttal nemcsak objektív sajátosságok, hanem *értékek* is, s a szocialista szellemű társadalomátalakítás egyaránt törekszik arra, hogy *olyan társadalmi feltételeket hozzon létre, amelyek között az ember széles körű szabadsága, önkibontakoztatása, ugyanakkor meghatározott tartalmú determinálása egyaránt megvalósuljon*. A széles körű kifejezés arra utal, hogy vannak szabadságszférák és önkibontakoztatási

*Ebben egyébként a koncepció híveinek részben igaza van: az akarat valóban sokféleképpen (sokértelműen) jöhet létre a társadalmi okokhoz képest, azonban egyáltalában nem következik, hogy a determinánsok összességéhez (amelybe beletartozik az ember személyisége is) képest is sokértelműen keletkezne az emberi akarat.

formák, amelyeket nem támogatunk, sőt kifejezetten akadályozunk, gondoljunk pl. a bűnözés szabadságára vagy az agresszív hajlamok kifejlesztésére. Nem közömbös számunkra az sem, hogy a szabadságszférák milyen tartalommal töltődnek meg, ez a magyarázata a választás politikai, gazdasági, kulturális és egyéb determinálására irányuló törekvéseknek.

Alapvető társadalmi minőségmérő, hogy egy társadalomban milyen jellegűek és fokúak a szabadságszférák és melyek a determinációs formák és módozatok. S e tekintetben korántsem az a döntő, hogy a társadalom olyan determinánsokat találjon, amelyekkel feltétlenül eléri a céljait, hanem a determinánsok alkalmazásának összhangban kell állnia az emberi szabadság értékeinek megőrzésével. Idegen a szocialista, de a polgári demokratikus felfogás számára pl. a kötelező sterilizáció alkalmazása, szigorú korlátokat szabnak a génebesztet számára stb.

Ezért – nézetem szerint – általános társadalomfilozófiai szinten egyik oldal sem emelhető ki a másik rovására. Ugyanakkor egy mozzanat ezen a szinten kétségtelenül háttérbe szorul: az egyértelmű meghatározottság. Amennyire lényeges annak kiemelése, hogy a szocializmus sajátos minőségű, előrevivő determinációra törekszik, annyira helytelen lenne az emberek akaratának a társadalmi determinánsok segítségével történő egyértelmű meghatározása. Ez ugyanis óhatatlanul a szocializmustól idegen uniformizálást eredményezne, s nem adna lehetőséget arra, hogy az emberek saját személyiségük jegyében igényeik szerint érvényesítsék a társadalmi determinánsokat.

Más a helyzet, ha a problémát nem általános társadalomfilozófiai nézőpontból, hanem az erkölcs és jog szempontjából közelítjük meg. Ebben az esetben a választás és annak determinációja továbbra is igen jelentős szerepet játszik, de bizonyos összefüggésben egyenrangú mozzanatként jelentkezik az akarat keletkezéskori egyértelmű meghatározottsága is. Közismert, hogy a szabadság integráns része az erkölcsnek, és formái, érvényesülésük ugyancsak fokmérője az adott erkölcsnek. Kevésbé köztudott, hogy a választási szabadság a jogban is igen jelentős, mivel a jog korántsem csak olyan szabályokból áll, amelyek kényszerrel fejeznek ki, hanem olyanokból is, amelyek ösztönzéseket, diszpozíciókat is tartalmaznak. (Különösen a polgári jog különböző ágaiban található ilyeneket.)

Ugyanakkor mind az erkölcs, mind a jog területén alapvető jelentősége van az erkölcsi és jogi determinációknak, annak a problémának, hogy hogyan lehet különböző eszközökkel az emberek tudatát és magatartását az erkölcsi szabályokkal összhangban állóvá, illetve jogkövetővé determinálni. (Ennek eszközei és formái természetesen igen eltérőek lehetnek aszerint, hogy milyen osztálytartalmú az adott erkölcs, illetve jog.)

De lényeges kérdésként jelentkezik az erkölcs és jog szférájában a *felelősség* kérdése is, amelynél már nem mellőzhető az akaratelhatározás egy, illetve sokértelműségének vizsgálata. A felelősség olyan csomópont, amelyben összefutnak a szabadság és a determináltság különböző szálai, de ezen belül különösen kidomborodik a sok-egyértelmű meghatározottság. A felelősség tettekért, magatartásokért (mulasztásokért) viselendő. S itt óhatatlanul állást kell foglalni, hogy a magatartást olyannak tekintjük-e, amely tanúsításának időpontjában másként is létrejöhetett volna, vagy pedig olyannak, amelynél a meghatározottság sokból egyértelművé vált. Mint ismeretes az erkölcsi és jogi felelősség történetében – erősen befolyásolva az idealista lélekfelfogástól – zömmel az első megoldást fogadták el, amely kétségkívül a legkényelmesebb indoklást biztosította: rosszat elkövető ember – bűnös, mert másként is viselkedhetett volna, jogos és igazságos, ha bűnei arányában –

meglakol. Az akarat egyértelmű meghatározottsága esetén ez az út nem járható, a felelősségre vonás alapjai a társadalmi veszélyesség elhárításában és a jövőbeli egyedi és generális prevencion nyugszanak.

Milyen következményekkel jár, ha a régebbi felfogáson túlhaladva az akarat sok-egyértelműségét valljuk, vajon mennyiben változnak ebben az esetben a felelősségre vonás filozófiai alapjai? Sajnálattal kell megállapítani, hogy azok az előnyök, amelyek a sok-egyértelműségi felfogást általános társadalomfilozófiai szempontból jellemzik, kevésbé érvényesülnek a felelősségprobléma esetében. A sok-egyértelműségi koncepció egyik alapvető előnye a múlt és jövő éles megkülönböztetése a determináció szempontjából, a múlt lezártsága és a jövő nyitottsága alapján. Csakhogy a felelősség az a jellegzetes kategória, amely kizárólag a múltban tanúsított magatartásokra épül. Egyetlen valamelyest is demokratikus jogrendszerben sem lehet senkit sem felelősségre vonni olyan cselekményért, amelyet csak a jövőben követ majd el. Csak a fasiszta szemléletű joggyakorlat vette magának a bátorságot, hogy olyasmért is halállal büntetett, ami még nem történt meg, de az illetők faja, nemzetisége, betegsége következtében – szerintük – elvárható, hogy majd megteszik. Ebből azonban az következik, hogy a jövő nyitottsága, beleértve a jövőben létrejövő bűncselekmények és erkölcsi „rosszak” előre nem meghatározottságát, nem változtat azon, hogy a felelősségre vonás csak a „múltbeli”-ért jár, mely viszont már egyértelműen meghatározott.

A sok-egyértelműségi koncepció másik előnye: a folyamat sokértelműsége a bekövetkezés egyértelműségét megelőzően, sem gyümölcsozik a felelősségre vonásnál. Az a feltételezett tény, hogy egy bűncselekményt megelőző szakaszban a bűncselekmény elkövetése még nem egyértelműen meghatározott, hogy a folyamatnak akkor még sokféle kimenetele lehetséges, nem szolgálhat alapul arra, hogy az elkövetőt azon a címen vonjuk felelősségre, hogy ha a bűncselekmény létrejöttének pillanatában magatartása egyértelművé „záródott is”, de a megelőző szakaszban megakadályozhatta volna a determinánsok bűncselekményig való fejlődését. Elsősorban azért, mert ha elismerjük, hogy az akarat az elkövetés pillanatában egyértelművé determinálódott, akkor ez a „nem elkövetés” stádiumára is érvényes (miért is lenne másképp?), s így az adott koncepció jegyében úgy kell értékelnünk magatartását, hogy az illető azért nem fordult szembe hatékonyabban az alakuló determinánsokkal, mert akarata önmaga által is meghatározottan ilyenné formálódott.

Ezért a felelősségre vonásnak az akarat sok-egyértelmű meghatározottsága esetén is azon kell alapulnia, hogy a társadalom nem lehet közömbös azokkal az emberi magatartásokkal szemben, amelyek különböző fokban társadalomveszélyesek, és ezért a tanúsítókkal szemben olyan determinációs formákat kell alkalmazni, amelyek e magatartások csökkenése irányába hatnak. A felelősségre vonás homlokterében a megtorlás helyett a nevelésnek, az emberek átalakításáért folytatott harcnak kell állnia.*

Mindez azonban korántsem jelenti, hogy az egyértelmű meghatározottság – szerény mértékben – továbbfejlesztett koncepciója, a sok-egyértelműségi meghatározottság elve

*Örvendetes tény, hogy megtorlásokon alapuló felelősségre vonás elítélésében fokozatosan kezdenek egyetérteni a különböző filozófiai alapokon álló szocialista jogászok, míg régebben azok, akik csak az akarat viszonylagos szabadságát vallották, a megtorlást is egyik alapvető felelősségi elvnek tekintették. – Mint filozófus csak filozófiai oldalról és egy meghatározott szintig foglalkozom az akarat szabadság és a felelősség összefüggéseivel, ezen túlmenően ez a jogtudósok „métier”-ja, akik az utóbbi időben nagy figyelmet szentelnek az idevágó kérdéseknek.

pragmatikusan ugyanazokhoz a jogi és erkölcsi konzekvenciákhoz vezetne, mint elődje. A jog és erkölcs sokkal gazdagabb, mint a felelősségre vonás, amely sajátos okokból a folyamatoknak csak egy meghatározott szelvényére, a már bekövetkezettre koncentrál. A jogot és az erkölcsöt számos összefüggésben alapvetően az *emberi magatartások története és befolyásolása érdekli*, beleértve *elő- és utóéletüket*, és ebből a szempontból már korántsem mindegy, hogy az emberi magatartások hogyan determinálódnak sokértelműből csak az adott pillanatban egyértelművé, hogyan érvényesül itt az objektum és szubjektum dialektikája, hogyan alakulnak és milyen szerepet játszanak az ember magatartásának és irányításának objektív és szubjektív összetevői stb.*

És hasonlóképpen a jövő nyitottsága óriási lehetőséget biztosít a jogalkotónak és jogalkalmazónak, a jogtudománynak, hogy különféle intézkedéseket tanulmányozzanak, javasoljanak és tegyenek a jövőbeli negatív tartalmú magatartások elhárításáért és a pozitívek elősegítéséért.

A felelősség problémájával kapcsolatban szeretnék röviden kitérni az *igazságosság* kérdésre is, különös tekintettel arra, hogy amit erről *Az akaratszabadság problémájában* írtam, azt többen és többféleképpen félreértették. A könyvben abból indultam ki, hogy amennyiben a bűncselekmény elkövetőjét a jog felelősségre vonja és a feltevés szerint – akarata egyértelműen meghatározott, akkor a jog (beleértve a szocialista jogot is) igazságtalanságot követ el, mivel a tettes éppúgy nem lehetett más, mint akit kiemelkedő munkájáért kitüntetnek, megjutalmaznak. Hozzátettem azonban, hogy ez az igazságtalanság kisebb, mintha a jog ellen vétőket nem büntetnék meg.

E gondolatokra kétféle reagálás következett. Az egyik – látszólag meglepően – azok táborából, akik az akarat determináltsága kérdésében hozzám hasonló elveket vallottak. Azt kifogásolták, hogy *helytelen a büntetést igazságtalannak* minősíteni, mert a büntetésnek nincs köze az igazságossághoz. Ezt a nézetet legpregnánsabb formában Szilágyi Péter képviselte. Szerinte: „a büntetésnek mint a társadalmi védekezés célszerű eszközének nincs szüksége erkölcsi megalapozásra”. (Szilágyi P.: „A jogi felelősség alapja avagy mire jó a felelősségelmélet.”) Külön indoklasként még hozzáfűzi, hogy a büntetőjogot azért sem lehet igazságtalannak tartani, mert az, amit a felelősségnél megfigyelhetünk, tulajdonképpen minden jogszabályt jellemez, valamennyi – Marx szavaival – egyenlőt alkalmaz egyenlőtlen emberekre.

Szilágyi érvelése mögött egy pozitív szándék húzódik meg: mentesíteni szeretné az akarat egyértelmű meghatározottságának koncepcióját annak ódiума alól, hogy az kénytelen legyen elismerni: felfogása alapján a büntetés s így a szocialista büntetőjog is, – legalábbis részben – igazságtalan. Ha a büntetésnek nincs „igazságossági mutatója”, akkor az sem igazságos, sem igazságtalan nem lehet.

Érvelésével azonban több szempontból nem lehet egyetérteni. Elsősorban azért, mert a jog zömének igen összetett erkölcsi tartalma van, s ezen belül általában a jogszabályokkal kapcsolatban, sőt egy jogrendszerrel kapcsolatban is jogos az a kérdés, hogy mennyire igazságos, illetve igazságtalan. (Más kérdés, hogy az igazságosság az egyik „legideologikusabb” etikai kategória, amely történelmileg priméren osztályjellegű, és híven fejezi ki egy osztálynak a társadalmi rendről, illetve jogáról alkotott értékítéletét.) Nem véletlen, hogy

*Ez utóbbival behatóan foglalkozik Bihari Mihály „A felelősség jogelméleti kérdései” c. tanulmányában.

a közfelfogás ma is igen sűrűn alkalmazza az igazságosságot mint értékmérőt az egyes jogszabályok és jogi döntések megítélésénél. Miért lenne tehát ez alól egy olyan alapvető jogpolitikai és jogfilozófiai kérdés kivétel, mint az, hogy miért büntetünk?

De nincs igaza Szilágyinak abban sem, hogy a büntetés elrendelés ugyanúgy az egyenlőtlenekre mért egyenlőség, ahogy más jogszabály is az. A büntetés igazságosságának ugyanis az a sajátossága, hogy éppen fordítva: *egyenlőkre mér egyenlőtleniséget* (a bűncselekményt elkövető a jogkövetelővel egyenlő abban, hogy akaratuk egyaránt egyértelműen meghatározott). Ezért itt valóban indokolásra szorul: miért alkalmaz a jog – az ebből a szempontból egyenlőkre – valami egyenlőtlen. (Más kérdés, hogy a büntetőjogszabályt is jellemzi az, ami minden jogszabályt, hogy egyenlőtleneket egyenlően ítél meg, azaz ugyanazokra a cselekményekre ugyanazt a büntetést rendeli, holott az elkövetők különbözőek, de a felelősség szempontjából nem ez a specifikum, hanem az ellenkezője.)

Ugyanakkor ma is a könyv érdemének látom, hogy szembeszállt azzal a köztudatban élő felfogással, amely az igazságosságban abszolút értéket lát, és figyelmen kívül hagyja azt, hogy társadalmi szinten az igazságosság igen összetett ellentmondásos kategória, amelynél nem az az igazságos, ami nem igazságtalan, hanem az, amelynek fő oldala az igazságos és alárendelt az igazságtalan.

Míg Szilágyi megkérdőjelezi az igazságosság alkalmazását a büntetésre, Bihari azért marasztal el, mert – szerinte – a felelősségre vonás fő okát abban látom, hogy *kisebb igazságtalanság a bűnözőt elítélni, mint futni hagyni*. Ez hibás értelmezés. A szocialista társadalomban a felelősségre vonás fő oka nem erkölcsi, hanem jogpolitikai. A társadalom egészséges fejlődése megkívánja, hogy csökkentsük a bűnözést, és a küzdelem egy része a bűncselekményt elkövetők felelősségre vonása. Mivel azonban a felelősségre vonás az igazságosság szempontjából is értékelhető, megállapítom, hogy a bűnözők felelősségre vonása egy sajátos, de korántsem csak itt előforduló igazságossági dilemmát idéz elő. Ennek lényege: akár felelősségre vonják a jogsértőket, akár nem, az intézkedések mindenképpen tartalmaznak egy – viszonylagos – igazságtalanságot. Ha a felelősségre vonás bekövetkezik: az elkövetővel szemben, ha pedig elmarad: a társadalom többségét kitevő jogkövetelő lakossággal szemben, amely az elmaradás következtében az eddigieknél fokozottabb mértékben lesz kitéve a bűnözők tevékenységének. Konklúzióm azonban semmiképpen se az, hogy a büntetést a kisebb igazságtalanság indokolja, hanem más egyenlőtlen ségekhez hasonlóan a társadalmi szükségletekből vezetem le a büntetés szükségességét.

De hadd szóljon erről maga a könyv: „A büntetőjogban alkalmazott egyenlőtleniséget a következők teszik indokolttá: a jogellenes cselekedetek általában társadalmilag veszélyesek. A szocialista társadalom alapvető érdeke, hogy függetlenül az elkövető emberek akaratától, megkülönböztesse a társadalmilag veszélyes cselekményeket a társadalmilag veszélytelenektől, hogy az előbbiek ellen a lehető leghatásosabb és a szocializmus alapelveivel összhangban levő harcot folytasson.” (Földesi T.: *Az akarat szabadság problémája*, 310–311. o.)

Fejtegetéseimnek végére értem. Ugy gondolom, hogy jelenlegi álláspontom, amely a probléma egyik lehetséges megközelítését tartalmazza, dialektikusabb az előzőnél. Elsődlegesen arra épül, hogy a jelenségeknek mind általános, mind specifikus társadalmi determináltsága sokszorosan *ellentmondásos* folyamat, amelynek során a sokértelműség átcsap egyértelműségbe, a múlt lezártága és megváltoztathatatlansága a jövő nyitottságába, a megvalósulás világa a lehetőségek világába, és viszont. Ez az ellentmondásosság tovább

differenciálódik a társadalmi determinációnál, ahol elsődlegesen a szükségszerűség és a szabadság, a választás és a determináltság, az akarat szabadságának és nem szabadságának ellentétéként jelenik meg. A téma kibontása során kiderült, hogy – más filozófiai kérdésekhez hasonlóan – az akaratszabadság problémája is szorosan összefügg néhány igen jelentős filozófiai kérdéssel, amelyekben való állásfoglalás nélkülözhetetlen az alapkérdés megválaszolásához. Ezért a választ korántsem lehetett korlátozni a determináció ellentmondásaira, hanem ki kellett terjeszteni olyan lényeges kérdésekre, hogy miként határozható el a dialektikus materialista determinizmus koncepció a predeterminizmus és az indeterminizmus különböző válfajaitól, milyen a társadalmi determináció hierarchiája, tekintettel az ok–cél viszonyra, hogyan jelenik meg az anyag–tudat viszony a determináció elsődlegessége tükrében, milyen kapcsolat áll fenn az alternatívák és determinánssaik között, veszélyezteti-e az utóbbiak megléte a választás, illetve az alternatívák realitását? Ennek következtében az akaratszabadság, illetve az akaratmeghatározottság *elmélete* nem szűkíthető le olyan – viszonylag szegényes – mondanivalóra, amely szerint az emberi akarat bizonyos vonatkozásokban szabad, másokban nem, hanem tartalmaznia kell azokat a marxista filozófiai posztulátumokat, előfeltételeket, amelyek a szaktudomány releváns anyagával együtt integráns része a probléma viszonylagos megoldásának.

Az akaratszabadság problémájának történeti fejeztét, – akkor a következőképpen fejeztem be. „Találón mondta annak idején Malebranche: 'A szabad akarat kérdése – rejtély'. Ehhez csak azt kell hozzáfűznünk, hogy rejtély mindaddig, ameddig idealista vagy mechanikus materialista szemzőből vizsgálják a kérdést.” (Földesi T., i. m. 175. o.)

Most lényegesen óvatosabban fogalmaznék. A szabad akarat ma is nehéz dió a filozófia számára, amelyet – meggyőződésem szerint a dialektikus materializmusnak sem sikerült – ez idáig megnyugtatóan feltörnő. Ez részben az adott kérdéskör filozófiai jellegzetességeiből fakad, pl. a determinánsok sokaságából és teljességük rekonstruálhatatlanságából, részben abból, hogy a megoldást elősegítő szaktudományok, elsősorban a fiziológia és pszichológia eredményeik ellenére még elég távol vannak attól, hogy az emberi akarat keletkezésének fiziológiai és pszichológiai folyamatát megközelítően adekvát módon feltárják. Ugyanakkor mégis úgy gondolom, hogy „most” sok szempontból előbbre vagyunk, mint „akkor”. Megközelítéseinket ma jobban áthatja a dialektikus szemlélet, lényegesen sokrétűbb az ember- és társadalomképünk, jelentősen továbbfejlődött a fiziológia s a pszichológia is (bár ez utóbbi fejlődése kevésbé érintette az akarat problémáját). A filozófia története arról tanúskodik, hogy a filozófiai kérdések megoldásához rögzös út vezet, s ha a filozófusokat valaha is elkedvetlenítette volna, hogy javaslataik még csak arról tanúskodnak, hogy a probléma megoldása „in statu nascendi” állapotában van, akkor sohasem jutottak volna egy magasabb fokra, mert a megoldásokban – különböző formában – bennefoglaltatnak az előző kísérletek. Baconnek mélyen igaza van: a filozófia minden más tudománynál inkább: „Az idő leánya.”

SUMMARY

Tamás Földesi: Then and now . . . about the free will after 20 years. I–II. part

The author wrote in 1960 a book about the free will (published in English in 1966). Now he tries to show the changes in his views during the

last twenty years. He gives a retrospective picture about the historical conditions, which determined the contents of his previous book. He deals with the influence of the development of philosophy and science on the question of the free will.

A MAGYAR KULTURA „AFILOZOFIKUSSÁGÁRÓL” A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELEBEN

LADÁNYINÉ BOLDOGERZSÉBET

„Hegel után metaphysika a világra úgy
hangzik, mint Ilias post Homerum.”

Brassai Sámuel

A mottóul idézett mondat a kiegyezés évében hangzott el a Magyar Tudományos Akadémián – s nem csupán a hazai viszonyokra vonatkozóan.¹ A voltaképpeni filozófia válsága, a polgári gondolkodás eklektikába hanyatlása a század utolsó harmadába fordulón akut-aktuálissá vált Európa-szerte, de nálunk is.

Lássuk a honi tényeket!

A Magyar Tudós Társaság 1831. évi kérdésére – „*miben s mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél?*” – mindössze két pályamű érkezett be, s a jutalommal koszorúzott sem filozófusé, hanem orvosé: Almási Balogh Pál „Felelete”. Bizton állíthatjuk: a filozófiai osztály túlságosan tágasnak bizonyult a kezdet kezdetén (amikor mindössze négy tagot számlált!), de ötven évvel később is. Bölcselőink akadémiai aktivitásából mindössze két kis „Értekezések” kötetre futja 1867-től a *Kritik der reinen Vernunft centenáriumáig*. A természettudományoknak azonban ki kellett törniük a ténylegesen szűk falak és keretek közül, hogy felvirágozhassanak.² 1841-ben megalakul a Természettudományi Társulat – a Magyar Filozófiai Társaság csak hatvan évvel később és két fiaskoló végződő kísérlet után. Berde Áron és Takács János, a kolozsvári unitárius főiskola tanárai már a reformkorban ismeretterjesztő lapot indítanak „a természet jelenségei iránti . . . figyelemébreztésre” – sikerrel.³ A Filozófiai Társaság pedig szakközönség híján oszlik fel 1878-ban teljes érdektelenségbe és visszhangtalanságba fulladva.⁴ Ugyanezen évben a nyelvészként is neves Szily Kálmán már kilenc állandó természettudományi folyóirat működéséről, a társulatok gyarapodásáról és megerősödéséről, intézmények létrejöttéről, új egyetemi tanszékek létesüléséről adhat számot. A szervezésben halhatatlan érdemű műegyetemi fizikatanár (a Természettudományi Társulat, majd az Akadémia főtitkára) joggal állapíthatta meg: „Haladtunk, tetemest haladtunk, s a távoltság, mely bennünket nyugati szomszédainktól e részben elválaszt, jelentékenyen csök-

¹ Brassai Sámuel „A módszerről” tartott értekezése három részletben jelent meg: *MTA Értektbk* I. k. IV., X., XI. sz. Az idézett hely az első, 1867. jan. 21-i felolvasás 4. lapjáról való.

² Idézetünket Almási Balogh Pál „Felelete” címdolajáról vettük. Philosophiai pályamunkák. Első kötet. Budán 1835. „Filozófiai hátramaradottságunk okairól” Sándor Pál alapvető tanulmányt írt, *Európa Könyvtár* 1946/6. sz.

³ A *Természetbarát* című lapról (1846–48) ld. Dankanits Ádám cikkét a *Korunk* 1974-es Év-könyvében: „Ismeretterjesztő közírásunk forrásvidékén.” A „Beköszöntő”-ből idézünk I. sz. 7–8. o.

⁴ Magyar Filozófiai Társaság Közleményei. Bp. 1901, I. k. I. f. 3–46. o.; *MPhSz* III. (1884), 459–461. o.

„kent.”⁵ És a filozófiában? Lehetetlen egyszerű nemleges vagy igenlő válasszal élnünk. Tudjuk: A XIX. század a rokonszenves és bátor nekifutások dacára *nem* eredményezett *átfogó* filozófiai fejlődést. Lukács Györggyel szólva nem „termelt ki” olyan gondolkodót, „akit – határainkon kívül – akárcsak tisztos másodrangúnak is lehetne számítani”.⁶ De Kant főműve megjelenése után száz évvel jelentős, a *magyar filozófiai kultúra megalapozását serkentő kezdemények* születnek hazai földön is. *Nem a semmiből* és nem „tabula rasa”-n!

E néhány adalék együvé sorjázásával nem kívántuk erősíteni „a magyarság filozófiátlanságáról szóló tévhit”-et, sem filozófiává nemesíteni a lapos katedrabölcseletet.⁷ És a kontinuos vonások hangsúlyozása mellett összemosni sem akarjuk a történelem lényegileg különböző meghatározottságú szakaszait. Vitathatatlan ugyanis: az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar gondolkodás történetének is arkhimédeszi pontja. A szabadságharc és a bukása utáni időszak fejlődése, politikai gyakorlata elméletet is követelő módon vetette fel a világtörténelem főáramába kapcsolódás kérdéseit.

Az alternatívák kristályosodásának *szükséglete* ott munkált az Akadémia felelőseiben, s minden szellemi irányzat jelen volt már a reformkor szellemi térképén is, de *nem „a”* filozófia fejezte ki adekvát módon a polgárosodás és nemzeti függetlenség sorskérdéseit. A francia felvilágosodás szellemisége, Hegel, az utópista szocialisták eszmevilága nem az általában vett filozófiát termékenyítette meg, hanem a történelem- és jogelméletet, az esztétikát. A politikai életben résztvevőkre hatott igazán.⁸ Hermann István mutatott rá, hogy a modern polgári filozófia megteremtéséhez, „a filozófiai alapkérdések sokoldalú kimunkálásához legalábbis két alapfeltétel szükséges. Egyrészt az, hogy az adott országban a természettudományos fejlődés felvesse az új ontológiai és ismeretelméleti problémákat. Másfelől viszont az szükséges, hogy abban az országban, azon feltételek közepe, amelyek között a filozófus működik, lehetővé váljon valamilyen szempontból a világtörténelmi fejlődés áttekintése”. A fővállalt feladatot a magyar forradalmi demokrácia sem oldhatta meg a természettudományok szerves fejlődése híján, de alapvetően történelemszemléletük ellentmondásossága miatt sem.⁹

A minden „természetadta” kötöttségből kioldódott polgár pedig csak a század utolsó harmadában – mint *megkésett polgár* – jelent s jelenhetett meg Alexander Bernát személyében, hogy Bánóczi Józseffel egyetemben az ész ítélőszéke elé citálja nem a történelmet, de a köztudatra rákövesült előítéleteket.¹⁰

⁵ Szily Kálmán: Természettudományi mozgalmainak az utolsó évtizedben. *Budapesti Szemle*, 1877. (XV. k.) XX. sz. 158. o. Hihetetlen aktivitására egy jellemző adalék: 1904-ben megalapította a Magyar Nyelvtudományi Társaságot és szerkesztette folyóiratát, a *Magyar Nyelvet*.

⁶ Lukács György: *Új magyar kultúráért*. Szikra, Bp. 1948, 13. o.

⁷ Imre József: *Alexander Bernát és filozófiai műveltségünk*. Pécs 1938, 3. o.

⁸ Lásd Döbrentei Gábor előszavát és Almási Balogh Pál bevezetését, 2. j., i. m. III–XVI. o. R. Várkonyi Ágnes *A pozitivisták történetelmélet a magyar történetírásban* c. kétkötetes művében (Akadémiai, Budapest 1973) és Pándi Pál „*Kísértetjárás Magyarországon*” (Magvető, Budapest 1972) ugyan-csak kétkötetes munkájában átfogó képet rajzolnak a reformkor szellemi irányzatairól, a politikai gyakorlathoz való kapcsolódásról.

⁹ Hermann István: „Hegeli gondolat a magyar forradalmi demokraták világnézetében.” *Hegel-Emlékkönyv* Ak., Bp. 1957, 190. o.

¹⁰ Hermann István: „Alexander Bernát, az esztéta és filozófus.” *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Kossuth, Bp. 1977, 46. o.

„A történet föladata . . . a múltnak megismerése a jelen megértésére.”

Alexander Bernát

A XIX. század második felében a magyar bölcészet csekély létszámú munkásainak legelőször is az *alapvetően kétpólusú* előítéletrendszerrel kellett fölvenniük a harcot: a „metafizika” lehetségsége negációjával és a nemzetkarakterológiai jegyekkel körülbástyázott „józan ész” mítoszával. Alexander reálishan, elfogulatlanul szigorú őszinteséggel summázta a filozófiai irodalom szegényességét: „*van* igen sok philosophikus gondolatunk, de *nincs* philosophiánk”. (Kiem. – L. B. E.) S ami a közgondolkodást illeti, bizony *Böhm Károly* sem túlzott a *Magyar Philosophiai Szemle* Bevezetőjében. Igen, „a philosophiai gondolkodás . . . nálunk . . . mostoha . . . bánásmódban részesült”. Sodró indulattal és kíméletlen tisztánlátással írta Bánóczi József 1877-ben: „Fájlalhatni hiányunkat, de azt a faj nem arravalóságával magyarázni, s így mintegy elméletileg állandósítani nem lehet, nem szabad.” Ha kétféle úton, de cselekedni akartak – és cselekedtek is.¹¹

Húsz évvel korábban Erdélyi János már óvta írástudóinkat attól, hogy elméletet kovácsoljanak a nem-absztrahálásnak a minden objektív ellentétet lekerekítő, a szembenézést elodázó „egyezményes” harmóniátan segítségével. Hiába. A provinciális helyzetbe szorított, de az egészlátás vágyát megőrző hegelianusunk nem tudhatta feloldani az empirizmus és racionalizmus antinómiáját. A *hazai bölcészet jelene* című vitairat igazsága – a világnézeti általánosítás szükségessége, a *filozófia teoretikus jellegének védelme* – nem világhatott igazán. S nem a reformkorban elvesztett „hegeli-pör” rossz emléke okán. *Kerka-poly Károly* is joggal védte a filozófiában az emberiség öntudatát a hatvanas években a szűk látókörű *practicizmus ellenében*. A torzító előítéletek sorába utasítja a gyakorlatiatlanság vádját a másikkal egyetemben, „mely a mélyengző szemlélődést nem tartja egyezőnek a magyarnak külreható cselekvékeny természetével”. A késő hegelianus pápai professzor nem oszlatta a „berlinizmus” bölcseleti homályát célbavevő nézeteket. A *Tiszta észtan* már a bevezetés nyelvezetével írója szándéka ellen fordult. Az elméletalkotás kelléséért tett erőfeszítésük szükségszerűen vallott kudarcot. A hegeli rendszer talajáról az ötvenes-hatvanas években már nem lehetett érvényesen szólni, amikor a gyakorlati, természettudományos művelődés előrehaladásától várta a kortársak többsége a megoldhatatlan megoldását is.¹²

A *humán és reáltudományok antinomikus szembeállításában* (Új Magyar Múzeum 1850–53: „Tudomány, magyar tudós” vita) a szabadságharc bukását követő évek mélyebb ellentmondásai jelennek meg. Az *elmélet és gyakorlat antinómiájává* merevülnek a polgári haladás, a nemzeti függetlenség, a liberalizmus elveinek egymásba átjátszó

¹¹ Alexander Bernát: *A philosophia történetének eszméje tekintettel a történetre általában*. Bp. 1878, 3. 4. o. A művet Alexander még mint a budapesti V. kerületi állami főreáliskola tanára írta 1877-ben, felolvasást is tartott belőle a Filozófiai Társaskörben. Először a *Magyar Tanügyben* jelent meg. A következőkben: Alexander: 1877. Böhm Károly: Bevezetésül. *MPhSz* I. (1882) 1. o. Bánóczi József: A philosophia Magyarországon. *Magyar Tanügy*, VI. (1877), 13. A továbbiakban Bánóczi: 1877.

¹² Erdélyi János: *A hazai bölcészet jelene*. Sárospatak 1857. Kerka-poly Károly *Tiszta észtan* c. művének első része, az *Ismerettan* Pápán jelent meg 1863-ban, id. V. o.

dilemmái –, mint azt Kemény Zsigmond gondolkodásának mélyebb rétegeit kibontva Nyíri Kristóf legutóbb bebizonyította.¹³

Az „eszmék összhangjának helyreállítására tett kísérlet” szükségszerűen nem mehetett végbe katexochen filozófiai formában. A XIX. század közepén nemcsak a liberalizmus belső ellentmondásaival vívódó politikusokon – és a középnemességen – lesz úrrá a nyomasztó hangulat, a „kijózanultság”. Nem tudott hinni többé a „történelem ésszerűségében” Nyugat-Európa polgári értelmisége sem, mint arra Windelband rámutatott.¹⁴ A *rendszeres filozófia* igazságértékébe vetett bizalom általánosan megrendült az eszmék devalválódásának természetes velejárójaként. Ha Kemény Zsigmond megvalósíthatatlan *dogmának* tekintett minden filozófiát, maró kritikájának európai szellemi háttere is volt. Megtetézve és a köztudatban megalapozva a voltaképpeni filozófia tagadásának hazai és szomorúan sajátos történelmi *előzményével*, a nemzeti címkés „egyezményes” filozófiával.

Szontagh Gusztáv már 1839-ben megfogalmazta a nemesi reformizmus ideologisztikus formuláját: „Hazánk földje dél és észak közt a középvonalon terül el, s nemzetünk szellemében az érzékiség és ész között ritka egyensúly található, melynél fogva félszeg empirikai vagy rationalistai kicsapongásokra nem lehet hajlandó.” Az eklektikusokból is bőségesen merítő eklektizáló mű – „Propylaeumok a magyar philosophiához” – még nem célzatosan *antifilozofikus*, de magában hordozza a metamorfózis lehetőségét.¹⁵ (Az eszmei hatások egymásratorlásának jellegzetes példája, hogy Feuerbach Hegel kritikájával fémjelzett évben még egy honi mű jelenik meg, a kantiánus Köteles Sámuel „Filozófia antropologia”-ja.)

Az *elmélet és gyakorlat kölcsönviszonyának leszűkítő* értelmezése megjelenik már a filozófiai hátramaradottságunk okait és fölzárkózásunk útjait fürkésző *Almási Balogh Pálnál* is. Széchenyi háziorvosa a politikai jövő képét az angliai (kissé eszményesített) példára főmálja, így a követendő filozófiai irányt is ahhoz igazítja. A Herderből is táplálkozó polihisztor szerint a magyarság „nemzeti bélyegének megfelelő” álláspontú bölcsészet Angliában alakult ki, mert ott a tevékenységet „józan s a valódi élet tapasztalatin alapuló okoskodásik által jelölik ki. Általjában az angolok, ez az élet *practicus* oldalát egész mértékben méltatni s művelni tudó nagy nemzet, mint minden tetteiben s tudományos igyekezeteiben, úgy a *philosophiában is egyedül a hasznot* . . . keresvén, csak oly nemű vizsgálódásokra fordítja lelkierejét, melyekből az életre egyenes és valóságos nyereség háramolhat. A *németek fellengős speculatióinak* soha sem voltak . . . baráti”. (Kiem. – L. B. E.) A valóságos érdekeket és realitást tükröző bölcselkedés társadalmi szükséglet, hisz az eredményes cselekvés vezérfonala igaz elmélkedés kell legyen. A nemzet előtt álló feladatok exponálásából még nem formálódik ki a „magyar természet” (józan, gyakorlatias észjárás) mítosza. De az előítéletesség fogalmi apparátusa kísértően és

¹³ Nyíri Kristóf: „Kemény, Eötvös és Madách.” *Valóság*, 1978/5. sz. Kemény Zsigmond filozófiai műveltségére vonatkozó új irodalomból Benkő Samu tanulmányára hívjuk fel a figyelmet, melyet az *iffjúkori Napló* elé írt. (Magyar Helikon, Bp. 1974.) Vö.: Veress Dániel: *Szerettem a sötétet és szélzúgást*. Dacia, Kolozsvár–Napoca 1977, 13–20. o.

¹⁴ Nyíri Kristóf: Uo. 20. o.; Windelband, W.: *Die Philosophie im deutschen Geistesleben des XIX. Jahrhunderts*. Tübingen 1909, 57. o.

¹⁵ Idézetünk a kvietált huszárkapitány, Szontagh művének 281. oldaláról való.

kísértetiesen hamar kicsírázik a leegyszerűsítés talaján.¹⁶ S fogékony, tudásra szomjazó ifjaink már csak a „másolatok másolatai” formájában találkozhattak Hegellel a német egyetemeken a 30–40-es években. Az *elő* német filozófiát pedig az „*előregedett*” Schelling képviselte, s nem csodálkozhatunk, ha a misztikus „mixturától” az ifjú Mentovich Ferenc magyarként és materialistaként sem kívánt lerészegülni.¹⁷

Az előzmények kutatásakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a születőben levő természettudományok irányzatosságát sem. A reformkori tudományos mozgalmak az „*inductiva methodus*” jegyében szerveződnek, melyet Széchenyi a *Stadiumban* a „természet kulcsának” nevezett – Bacon nyomán. A német természetfilozófia dialektikus tartalmai meg sem termékenyíthették igazán a hazai gondolkodást, amikor a filozófia és a természetkutatás feloldhatatlan ellentétben jelenik meg természetbúváraink tudatában. A Hegelből is merítő *Herzen* már 1844-ben messzelátón figyelmeztetett a *természettudomány és „a” filozófia ellenséges szembeállításából* következő kiüttlalan körforgásra: „Némely korszak tudatából éppen a gyakorlati tudományok és a filozófia szerves, kölcsönös viszonya hiányzik; ilyen korszakokban a filozófia absztrakciókban reked meg, a pozitív tudományok pedig elvesznek a tények feneketlen tengerében.” Az empirizmus *elméleti* zsákutcájába mi még csak éppen beléptünk.¹⁸ Emellett nem szabad felednünk, hogy a természettudományos materializmus néhány bátor képviselője is ezen az úton indult és jutott el a világnézeti általánosítás következményeinek vállalásáig.

A *Herzen* jellemezte *korlátozottságból* még kevésbé találhattunk kiutat a Bach-korszakban, mint annak előtte. A liberális *eszmék* és a *valóság* hasadását 1848 szeptembere, majd Világos hozza felszínre. – Tudomány, „a phantasia bilincsei alól kiszabadult ész kívántatik” – tapasztalás.¹⁹ A filozófia és a természettudományok antagonizmusának formájában mélyebb ellentmondások manifesztálódnak. A régi fogalmak új vonásokat vesznek föl, a már kész formulák más ideologikus funkciót töltenek be.

A *programatikus antifilozofikusság* ez idő tájt egybeesik a metafizika általános európai trónfosztásával, a mindenséget átfogni akaró, a végső okok tudását áhító platóni erosz elapadásával. Ezt az általános folyamatot erősíti föl nálunk a „post festum tudat” pszichológiája, a szükségszerűség és lehetőség kritikai tudatosítása.²⁰ A reformkor, a forradalom, az események és eszmék magasba röpítő lehetőségéből zuhantunk a veszített ügy valóságának szakadékába. A Világos utáni években szükségképpen nem lehetett filozófiává légiesíteni, azaz egyetemes, legátfogóbb kategóriák elvontságában elemezni mindazt, ami az életek és érdekek hajótörésében sodorta biztos partot nem látva a kettészakadt „ábránd” és „való” jelenét. Az események (a dolgok) megtörténte után a

¹⁶ Lásd 2. j., i. m. 128., 107–108. o.

¹⁷ Mentovich Ferenc: *Az új világnézet*. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Hájós József. Kriterion, Bukarest 1974, 105. o.

¹⁸ Gr. Széchenyi István: *Stadium*. Lipcse 1833, 62. o. Herzen, A. I.: *Levelek a természet tanulmányozásáról*, ford. Bólyai Bettelheim Ernő, Magyar Helikon, Bp. 1970, 20. o. Az első levélből idéztünk. Természetbúváraink filozófiellenes hangulatát tükrözi Bugát Pál elnöki megnyitója a Természettudományi Társulat 1847. évi közgyűlésén.

¹⁹ Ezt a kellést a kémikus Nendtvich Károly fogalmazta meg a természettudósok köréből a „Tudomány, magyar tudós” vitában: *UMM* 1851–52 (II.), 1. k. 40. o.

²⁰ Ld.: Sziklai László: Az újabb német filozófia kritikája. Lukács György kiadatlan írása elő. *Világosság*, 1978/7. sz. Melléklet 6. o.

visszafelé irányuló „mit tettünk” attitűd a politikum síkján kereshette az „ünnepe” (festus) nemzeti gyászba fordultának okait. Hogyan lehetett volna elkerülni? Volt-e más alternatíva? A gyakorlati politika egyszerűen fénylő napja, március 15. (és ami utána jött) az *elvont eszmék* (szabadság, egyenlőség, testvériség) teljes, *tiszta megvalósulásának lehetetlenségét*, azaz csak elméletben meglévőségét, a *gyakorlatban soha – nem – lehetséges* gesztusát testesítette meg a Bach-korszak legsötétebb éveiben. Az antifilozofikus és a *doktrinér gondolkodás* kín- és színvallása a körülmények kényszerű szorításában. Nem véletlenül jelenik meg legmarkánsabban Kemény Zsigmondnál, aki forradalomellenességével az egyszerű ünnepet, a teljesen meg nem valósult lehetőségek gyönyörű ünnepét is árnyékba borította. A vasszükségszerűségként felfogott „külpolitikai végzet” miatt uralgó lesz nála az el kellett volna kerülni erkölcsivé, belsővé tett parancsa, mely visszafelé is tagadja a pozitív lehetőségességet. A „forradalmi eszmék hullámdagálya” lecsendesülte után a szkepszis, a kesernyés kijózanultság lép a „határtalan lelkesedés” nyomába.²¹ Biztos, elméletileg kikovácsolt jövőkép helyett az erkölcsi helytállás kellése, lassan és törvényszerűen elmosódó kontúrú belső parancsa.

Nem a filozófia *tagadását*, de a megfelelő *filozófiai bázis keresésének* harcát és kudarcát tükrözi *Madách Imre* nagy gondolati költeménye. Hermann István mutatott rá, hogy a küzdés elvont morális parancsa nem leplezi, de leleplezi a történelmi prespektíva-vesztést.²² A parancs individuális betartása önmagában nem garancia a jövőre, csak a pusztá létezés, a megmaradás síkján visz előre az eszmék biztos iránytűje híján. S az európai polgári gondolkodás ez időben legfeljebb epigonokat termelt. Szabad György a negyvennyolcasság próbatételeként jellemezte az 1860–61-es időszakot a *Forradalom és kiegyezés választóján* című könyvében. Madách állta e próbát.²³ Hitt a *törvények erejében*, szellemében, s kész volt cselekedni a politikai harcban. Úgy tudta, nemzedékének szerepe a törvényhozóé, a népet nemzetté összetartó kötelet sodróé, hogy a szolgálókat már nem ismerő utódok eljuthassanak az ígéret földjére – e törvények betartásával. Mert csak az új nemzedék *természete* lesz romlatlan és ezáltal *emberként* érdemes a jövőre. Erdélyi Jánoshoz írott levele (1862. IX. 13.) tanúsítja, hogy hitt az országgyűlés feloszlata után is az eszme folytonos nemesbedésében, győzelmében: az ember „fejlődése mindég előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre”. Csak az „emberi gyöngét” nem tudta legőzni. „Az” *eszme* nemesedik – „az” *ember* – a történelmet alkotó – esendő. A XVIII. századi felvilágosodásba ágyazódó liberalizmus gondolatrendszerének lényegét tárja fel az elvont eszme és elvont ember metafizikus ellentéte. (Nem véletlenül tiltakozott éppen a hegeli dialektikán edzett elméjű Erdélyi a Tragédia elvontan „egyetem” emberfelfogása ellen.)²⁴

Az élő, eleven történelmi gyakorlatot nem lehetett antinomikus szerkezetbe préselni. Elvetették hát – nem a liberalizmust –, de az elméletet általában, jobban mondva annak

²¹ Szontagh Gusztáv: Tudomány, magyar tudós. *UMM* 1850–51 (I.) 1. k. 389. o.

²² Hermann István: „Madách és a német filozófia.” *A gondolat hatalma*. Szépirodalmi, Bp. 1978, 231–246. o.

²³ Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján* (1860–61). Akadémiai, Budapest 1976, elsősorban a 192., 241., 266., 423–425., 487., 490., 514. oldalak. Madách a Határozati Párt egyik legkövetkezetesebb képviselője volt.

²⁴ Madách Imre 1860. jún. 9. és 1861. nov. 16. között írta *Mózesét*. Az országgyűlést 1861. aug. 22-én oszlatták föl. *Erdélyi János levelezése*. II, Akadémiai, Budapest 1962, 298. o. Erdélyi János: „Az ember tragédiája.” *Válogatott Művei*. Szépirodalmi, Budapest 1961, 528–556. o.

spekulatív, rendszeres jellegét. *Mátrai László* hangsúlyozta, hogy az abszolutizmus korában a „szorosabb értelemben” vett filozófia keveset mond, s a politikai gondolkodáshoz viszonyítva „csak egészen mellékes jelentőségű harctere . . . az ideológiai küzdelmeknek”.²⁵ Horváth Cyrill konkretizmusának valóban nem sok köze volt a kor égető problémáihoz, s végetérhetetlen filozófiatörténeti felolvasásai csak a „metafizika” iránti ellen-szenvet erősíthették.²⁶ A *hivatalos* filozófiai élet fokozatosan elsorvad az ötvenes években. Nagyra hivatott elméink – Erdélyi János, Mentovich Ferenc – egzisztenciális és gondolko-dói elszigeteltségükből a következő évtizedben sem tudnak kitörni.

Alexander Bernát a lényegre tapintott, amikor a sok *filozofikus gondolat létevel* – meglétével az eredeti, kiváltképpen filozofikumú *művek hiányát* állítja szembe. A magyar kultúrának e korszakban is volt erőteljes filozófiai alsóáramlata. Még az antifilozofikusságot eredményező antinomikus szerkezetű gondolkodásmód is filozófiából kiinduló előfeltevé-sekre támaszkodott. Filozófiai tudás nélkül tagadni sem lehet a filozofikumot. Az a filozofikusságtól (*katexochen filozófia nélküliség*) megkülönböztettük az antifilozofikus (elméletellenes) beállítottságot, mely véleményünk szerint rövid történelmi periódushoz kötött, a desperáltságból is táplálkozó eszmetörténeti jelenség. Ennek másik, ugyancsak meghatározott történelmi (tudománytörténeti) korba ágyazódó gyökerét az alábbiakban fogjuk elemezni. A *programatikus antifilozofikusság* mulandó, mert a valóság adekvát, átfogó tükrözésének szükséglete minden szubjektív tagadás ellenére objektíve fennáll, hogy egy idő után pótlékokat és látszattmegoldásokat elsöpörve elementáris erővel törjön a felszínre. A *nemzetkarakterológiai a filozofikusság hamis tudata* már szívósabb gyökerzetű, irtásához száz év sem volt elegendő.²⁷

A TUDOMÁNYOK FELÉPÍTÉSE – A FILOZÓFIA „TÁRGYVESZTÉSE”

„ . . . a filozófia tárgyának anyagságát a természet-búvárok hivatása teljesen felderíteni, . . . a természettudomány . . . egyre inkább kiszorítja a filozófiát egykori területéről”.

Victor Babeş

A filozófia egészének termékeny törzséről leszakadó, önállósodó szaktudományok körében egyre erősebb a „tudományok tudománya” elleni hangulat már az ötvenes években. Ez az a kor, amidőn – Kornis Gyula szellemes mondásával élve – „a filozófus’

²⁵ Mátrai László: „A 'doktrínerek' a marxizmus első magyarországi ellenfelei.” *MFSZ* 1958 /3–4. sz. 282. o.

²⁶ Horváth Cyrill 1861-től oktatott bölcseletet a [buda]pesti tudományegyetemen. Pauer Imrét bízta meg az MTA hagyatékának földolgozásával, de 3 lapnyi rövid tervezeten kívül csak cédlulás adathalmazt talált (*MTA Emlé* 3. k. VI. sz.). Mitrovics Gyula szerint egész életében gyűjtötte konkretizmusához az anyagot, de soha ki nem fejtette, „sőt baráti körben is kitért a reá vonatkozó kérdezősködések elől”. *A magyar bölcseleti irodalom vázlata*. Függelék Schwegler, A. *A bölcselet története* c. művének magyar fordításához, Filozófiai Írók Tára, XIX, Franklin, Budapest 1904, 543. o.

²⁷ Pl. Halasi Nagy József: *A filozófia története*. Partheon, Budapest 1927², 443. o.; Kecskés Pál: *A bölcselet története főbb vonásaiban*. Stephaneum, Budapest 1933, 586. o.; Karácsony Sándor: *A magyar észjárás*. Exodus, Budapest 1939, 180., 242., 253–254., 283., 285–286. stb. Uő.: *A magyar világnézet*. Exodus, Budapest 1941.

szó szinte személyes sértés számba kezd menni”.²⁸ A *pozitivizmus* a tények biztonságát, józan pragmatizmust kínált az elméletek csalókaságáért a válságból kilábalni vágyó európai polgárságnak. Forradalmi megrázkódtatások nélkül való lassú előrehaladást hirdetett és evolúciót, mint a természetivel szükségszerűen analóg törvényszerűséget. A Lyell által megfogalmazott aktualizmus például viszonylag akadálymentesen kerül a hazai köztudatba, hisz a roppant időt kívánó átalakulás földtörténeti törvénye a jövő polgári fejlődésének vágyott útját látszott alátámasztani.

A kiváltképpeni filozófiára nézve legkedvezőtlenebb időben kerültünk megközelítőleg szinkronba a nyugati fejlődéssel. E fölzárkózás valós társadalmi-gazdasági szükségletek kielégítését szolgálta, a természettudományok *fejlődésének* megindulását és kibontakozását vonta maga után. A nyomasztó hangulatból, a reményvesztettségből a reáltudományok hasznába vetett bizalom szűk ösvénye nyílt: a filozófiailag konzekvensen megalapozott *jövőkép pótléka* lett a *szcientizmus*. A pozitív tudomány magához ragadta azt a szerepet, amelyet a nagy rendszeralkotások idején a filozófia játszott. Kérdés azonban, hogy a filozófia feladatát betölthetik-e az egzakt kutatások?

„Az ész bizalma ez önmagában és a természetben, amikor az ész gondolkodva fordul a természethez, hogy igazságot találjon benne, mert a természet magában harmonikus” – írja *Hegel* Bacon gyakorlati, a skolasztikus absztrakciót elvető eljárásáról.²⁹ Nem véletlen, hogy éppen *Eötvös József*nél és éppen a baconi tartalmak felelevenítésével megy végbe az elmélet és gyakorlat antinómiájának feloldási kísérlete nagy tudományszervező aktivitással párosulva. Fejlődésfilozófiát kellett összeötvözni egy desperált hangulattal, mindezt a kibontakozó kapitalizmus prózaiságának, ellentmondásainak láttán. A társadalomtudomány csődjéből a természettudományos módszer átvételével lehet rátalálni a kivezető útra, mert nincs más lehetőség „mely nyitva állana előttünk, vagy melyen vizsgálódásaink hasznát vehetnők” – írja *Eötvös*.³⁰ A haladás, a társadalmi haladás objektív törvényszerűségének kimutatásában erősítik a természettudományok eredményei az egykori centralistákat *Bacon* híres mondása – a *tudás hatalom* – ott szerepel szinte minden jelentős megnyilatkozásban. A technikai, természettudományos fejlődés és nemzeti felvirágzás, polgári átalakulás elválaszthatatlanságát hangsúlyozza *Markusovszky Lajos* a XIX. századi felvilágosult szcientizmus orgánumának, az *Orvosi Hetilapnak* elindításakor 1857-ben. A *neobaconianus orientáció* az önmagát túlélte romantikus, nemesi nacionalista szemlélettel szemben a polgári értelemben vett cselekvő hazaszeretetet eszményesíti. Bár az egykomponensű, természetvonatkozású baconi szabadságeszmény a társadalmi cselekvés út-mezőjének beszűkülését jelzi, mégis igen pozitív szerepet töltött be a hazai tudományosság fejlődésében a polgári tudás- és emberideál terjesztésével. Eszmei fegyvert adott azok kezébe, akik kétségbevonhatatlan

²⁸ Kornis Gyula: *Magyar filozófusok*. Franklin, Budapest 1930, 42. o. A továbbiakban: Kornis: 1930.

²⁹ Hegel, G. W. F.: *Előadások a filozófia történetéről* III, Akadémiai, Budapest 1977, 204. o.

³⁰ Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. I, Bécs 1851, 44. o. Lásd erről: R. Várkonyi Ágnes: *Történettudomány és természettudományok a XIX. század közepén Magyarországon*. *Magyar Tudomány*, 1967, 384–397. o. A Filozófiai Írók Tára sorozatban Balogh Ármin lefordítja és magyarázatokkal látja el a *Novum Organum* első részét 1885-ben. Kiemeli a mű Eötvösre tett hatását (145. o.), aki „A XIX. század . . .” jeliségét Bacontól vette.

tényeken s nem hiten alapuló tudást vártak a kutatástól, akik szerint az „auctoritás és vakhit ideje . . . lejárt a természettudomány terén”.³¹ Bár a neobaconiánus irányzat képviselőinek többségéből hiányzik a skolasztika elleni harc baconi pátosza, de természettudományon belüli tevékenységükkel előmozdították a megismerés szekularizálódását, a tekintélyrombológ gyengítette a vallásos világnépfelépítését. (Kiemelkedő eredményeket hozott például a kauzális körszemlélet meghonosodásában.) A megismerés cselekvés oldalának hangsúlyozása azonban sivár *practicizmust* is szült a *gyakorlat redukált értelmezése* következtében, melyet ismét Szontagh Gusztáv festett nemzeti színűre. (A pozitívizmus és nacionalizmus furcsa találkozása a nemzetkarakterológiai afilozofikusság új vonását szüli meg majd az eszmék szárnyalása iránti ellenszenvben.) Az ellentétek egyenlítése, a dialektika elutasítása a passzív rezisztencia politikai gyakorlatának a valóságtól való elfordulását, a problémák elodázását tükrözi.³² – A tudományokból eltűnt a szenvedély, mely minden jelenséget az általánossal, minden részletet az egészszel való vonatkozásban vágyott szemlélni.

Erdélyi János felismerte, hogy a legújabb tanok jelmezében tetszelgő magyar „józan ész” a konzervativizmus védőbástyája, mely „mindig a bevégzettet akarja, örömet ragaszkodik a kész igazságokhoz”. 1859–60 telén Bacon-tanulmányokat folytat. A kívülálló szemével élesen látja, amit a kortársak többsége nem látott: a tapasztalás *eredeti* jelentését „a földi jóllét eszközeit” keresők, a „divat” ellenében. „Egyébiránt bölcsészet által szülni újra a tudományokat, és tudománnyal építeni az emberiség sorsát: ez a baco minden eszmélkedés koronája, innen iratai a gyakorlatosság evangélioma.”³³

Minden tudomány feladata, hogy az összefüggéseket ne a tényekbe konstruálja, hanem azokból felfedezze és lehetőség szerint tapasztalatilag igazolja. Ennyiben és csak ennyiben volt jogos a természetfilozófia elleni reakció, az idealista alapozást, a rendszernek a tényekkel szemben álló üres konstrukcióját el kellett vetni, de nem a dialektikus módszert, melynek segítségével a természettudomány kilábolhatott volna a századközép eszmei zűrzavarából.³⁴ A hazai fejlődés legfeljebb a mechanikus materializmus elfogadásáig vezette a legkiválóbbakat. *L. Büchner* főművéhez, a *Kraft und Stoff*-hoz írott előszavában a „régibb természetbölcsészeti iskolák üres képzelgéseivel” szemben a tények hatalmára alapozó „tapasztalati-bölcsészeti természetszemlélet” jogát és igazságát hirdeti. Egyoldalúságát, a filozófia elfogult megítélését átveszik hazai követői, akiknek *bátorságát* a mechanizmus átültetése sem kisebbíti. *Mentovich Ferenc* nyílt fordulatát is a tapasztalástól elvonatkozott vizsgálat kritikája előlegezi. A tudományok egységéről szól „az üres abstractióktól borzadó észjárás” nevében. Marosvásárhelyi bölcselőnk, a „szenteskedő világnézet” és az „iskolai, porlepte” filozófia ellen egyaránt föllép az „újabb materializmus tényekre alapított” elveivel. A „filozófia neve alatt árult, északpráztató

³¹Markusovszky Lajos: A közegészségtudomány mai állása és feladatai 1866. *MLVM MOKT* Bp. 1905, 163. o.

³²Szontagh Gusztáv: Az egyezményes elv és alkalmazása a philosophiának külön tanaira. *UMM*, 1857. II., 437. o. Ld. *UMM*, 1857, I., 215–240. o.

³³Erdélyi János: *A hazai bölcsészet jelene*. Jelzett kiadás: 74. o. Erdélyi János: Verulami Baco. *Budapesti Szemle*, XIII. k. 1861, 4., 10. o.; XV. k. 1862, 5. o.

³⁴Engels: Régi előszó a „Dühring”-hez. A dialektikáról. *MEM* 20, Kossuth, Budapest 1963, 346–47. o.

fogalom- és szójáték” elleni küzdelem nem volt épp fölösleges, különösen ha meggondoljuk, hogy „a” filozófiát Greguss Ágost, Horváth Cyrill s nem egy katolikus pap képviselte az Akadémián. Mentovichnak igazat kell adnunk abban, hogy „a tények s mindenekfelett a természettudományi igazságok számbavétele nélkül . . . nem lehet filozofálni”, de monográfusának, *Hajós József*nek is, aki szerint Vogt, Moleschott, Büchner honi követője „túl sokat várt” a természettudományoktól. Kétségtelenül nem dialektikus pozícióból tagadja a természetfölötti erők, testetlen szellemek, az „életerő”, a halhatatlan lélek létét. A *tények általánosításától* azonban a *cenzúra könyvégető dühe*, „az erkölcsi világrend feletti lármás kiabálás” sem riasztja vissza. Ilyen kockázatot csak nagyon kevesen vállaltak.³⁵

Mentovich messze túllépett azon a határon, melyet az egyház, az Akadémia konzervatívjai, a katedrafilozófusok kijelöltek a természetkutatás számára, s mely határok közül a természettudósok többsége sem tört ki a pozitívista irányultság következtében, megmaradt az experimentáció józan, hűvös, a jelenségek leírására szorítókozó módszerénél, a matematikailag megalapozott oksági törvényszerűségeknél. A természettudományok sikerei legfeljebb a materializmus szemérmesebb, szegénylősebb változatának terjedését segítették elő az objektív dezantropomorfizáló tendencia természetes következményeként. Ez volt az a kor, melynek képviselői a tények fölött lebegő spekuláció helyett *mindent* fizikai, kémiai alapon kívántak megérteni. A kizárólagosságban rejlő merevség ellenére a XIX. századi természettudományos törekvések legelőremutatóbb vonása, hogy a természet jelenségeit „elfogulatlan szemlélődés tárgyává” tették.³⁶ *Monisztikus* természetszemlélet foglalja el a régi dualizmus helyét, mely az életfolyamatokat az anyagcsere törvényei alapján érti meg. Schwartz Ferenc, Pólya József, Korányi Frigyes a materialista lélektan megalapozásához rakják az első téglákat. Nem elemezhetjük részletesen e folyamatot a jelen keretek között. Hadd utaljunk Sztoczek Józsefnek, aki az anyag- és energiamegmaradás törvényét, a Doppler-effektust, a színképelemzést ismertető akadémiai beszédében a következőket mondja: „a világegyetem alkotmánya mindenütt hasonló és ugyanazon változatlan fizikai törvényeknek alávetett anyagból van föl-építve”.³⁷ Margó Tivadar és tanítványai révén a *darwinizmus* szaktudományos áramlattá izmosodik a hetvenes években. A természettudósok és a katolicizmus képviselői közötti „ideológiai kötélfűzés” beszűkítette ugyan az eszmei küzdőtér terepét, de a kor igazság-eszményének pozitíviztikus iránya is korlátokat állított a filozófiai általánosítás elé.

A kiegyezésre a pozitívizmus domináns áramlattá válik. Fontos fórumokon hangzik el: A filozófia „tulajdonképi első forrását” a tudományok tapasztalásanyaga nyújtja, mely

³⁵ Büchner, L.: *Erő és anyag*. Tapasztalati – természetbölcsészeti tanulmányok közérthető modorban. A tizedik kiadás után Láng Lajos fordította le „többek közreműködésével” és adták ki *először* magyar nyelven 1870-ben Lipcsében; innen idéztünk: VI–VII. o. A kiadók világos nyelve, tényismerete miatt ajánlják a szellemi szabadság híveinek Büchner más műveivel együtt. Mentovich Ferenc: Tanulmányok levelek urambátyámhoz. Marosvásárhelyi Füzetek, 1858, 12. o. Mentovich Ferenc: *Az új világnézet*. Jelzett kiadás: 76., 215., 216., 103., 107, 50. 236. o. Mentovich főművét 1863-ban elégették, (egyetlen eredeti példány ma Kolozsvárt) 1870-ben nyomtatták újra Marosvásárhelyt. Műve legalább fennmaradt, nem így Horárik Jánosé, akinek kéziratait az Akadémia, mint a tudós társulat számára érdektelen anyagot – Greguss Ágost javaslatára – visszaküldte az adományozónak.

³⁶ Herman Ottó: „A pókról.” *Természettudományi Közlöny*, 1876, 182. o.

³⁷ Sztoczek József: Újabb nyomozások a színképi elemzés terén 1873. V. 25. *MTAÉvk* 14. k. I. db. 45.

így „nem annyira iskolaszerű bölcsészet, mint inkább a pozitív tudományoknak bölcsészeti földolgozásában áll” célkitűzése.³⁸ *Mi marad meg a filozófiából?* – „*csupáncsak a tudományok hierarchiája*”, mely „nem elméleti tana, hanem csak encyclopaediai összeállítása a tudományoknak”. (Kiem. – *L. B. E.*) *Brassai Sámuel* világos képet rajzolt a filozófia tárgyvesztéséről.³⁹ A közfelfogásra mi sem jellemzőbb, hogy a filozófia művelésére elhivatottsággal készülők is nélkülözhetetlen előstúdiumnak tekintették a természet-tudományokat. Böhm Károly a matematikát választja útítársul és támaszul ifjúkori naplója tanúsága szerint.⁴⁰ Alexander Bernát és Bánóczi József anatómiát (Hyrtl), fiziológiát (Brücke) tanulnak a bécsi egyetemen, sőt boncolnak is, miközben Zimmermann-nál Kantot elemeznék. A berlini tanulmányok szerves része a kémia, fizika, optika (Weber, Helmholtz), szövettan (Henle), du Bois Reymond és „fizikai antropológiája” mindkettőjükre nagy hatást gyakorol. Alexander Darwin „Az ember származása” című művét ismerteti a Reformban, filozófusként a fölhalmozott tények és az elméletalkotás szerveségét üdvözli. „A bölcsészet csak örülhet annak, ha ismét lehull azon sűrű fátyol egy része, mely eddig a természet működését takarta. A bölcsészet, az igazi bölcsészet nem lesz soha ellensége a természettudományoknak. Ily balhiedelmet csak azok táplálhatnak, kik bölcsészet alatt azon fantasztikus tanokat értik, melyeknek kora már rég lejárt.” Alexander később is érvényesítette a biológiai szempontot elsősorban a lelki élet anatómiai és fiziológiai föltételeinek hangsúlyozásával.⁴¹

Az evolúciós elmélet fokozatos térhódításának korában a legrokonszenvesebb, legtöbbet fordított gondolkodó Arisztotelész, aki folytonos átmenetet fedezett föl az élettelen és élő között, aki fokozatos haladást pillantott meg a fejletlen állatoktól a tökéletesebbekig. A fejlődést idealistán, de dialektikusan értő Haberern Jonathan a kortársakból hiányzó szép erények egységét emeli ki az ókori bölcselő méltatásakor: „fogékonyság a ténylegesség megfigyelésére és bölcsészeti gondolkodás, tapasztalási gazdagság és higgadt szemlélődés . . . , hogy a sok egyestől az összefűző összetes egységhez nyomuljunk

³⁸ Rupp János egyetemi rektori beszéde 1867. jún. 26-án, az egyetem újjáalakításának évfordulóján. *OH* 1867. 27. sz. 482. h.; A Budapesti Királyi Orvosegylet alapításának évfordulóján Scheuthauer Gusztáv előadást tartott „A természettudományoknak a bölcsészethez való viszonyáról” 1873. okt. 14-én. *OH* 1873. 42–44. sz. id. 751. h.; Jendrassik Jenő a tudományegyetem új élettani intézetét bemutató akadémiai beszédében kijelenti, hogy a logikai módszerek fejlődését nem annyira a bölcsészet, inkább a természettudomány segítette elő. *MTAÉvk* 15. k. IV. db. (1876. IV. 3.)

³⁹ Brassai Sámuel: *A positivizmus*. Keresztény Magvető, 1875, 222., 224. o.; *Melyik az igazi tudomány?* Kolozsvárott 1887, 4. o. Éleselméjűn figyelt föl arra, hogy „többnyire a logikai zavarba bonyolódik a positivizmus, midőn az általánosság fogalma jön kérdésbe”. (Kiem. – *L. B. E.*)

⁴⁰ Bartók György: *Böhm Károly: Naplójegyzetek*. Athenaeum 1912. (21. évf. 1. sz.) 12. o. A továbbiakban: Bartók: 1912. Ugyanitt olvashatjuk, hogy 1866 nyarán Schleiden *Die Pflanze und ihr Leben* c. művét jegyzeteli. Bartók György: *Böhm Károly*. Franklin, Bp. 1928, 41. o.

⁴¹ *Alexander Bernát ifjúkori levelei Horváth Cyrillhez*. Bevezetéssel ellátta és sajtó alá rendezte Dr. Szemere Samu, Bp. 1928, III., VIII., X., XIII. levél. Bánóczi József levelei Horváth Cyrillhez. Kiadta Dr. Blau Lajos, *Magyar Zsidó Szemle*, 45. évf. 3–4. sz. (1928) III., IV., VI., XI., XIII. levél. Horváth Cyrill maga is biztatta őket e stúdiumokra. *Emlékkönyv Bánóczi Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára* 1919. júl. 4. Bp. 1919. Alexander Bernát visszaemlékezései. I–III. r. Alexander Bernát: Az ember származása. Charles Darwin új műve. *Reform*, 1872/44–47. sz. *Az ember testi és lelki élete, egyéni és faji sajátosságai*. Szerk. Alexander Bernát és Lenhossék Mihály egyetemi tanárok. Athenaeum, Bp. 1905.

elő”⁴² A filozófusok egy része a kiegyenlítés lehetőségét keresi, de a *természettudósok többsége óvakodott* „a philosophia szövétnekének” megragadásától.⁴³

Claude Bernard a „Haladás a fiziológiai tudományokban” című tanulmányában 1865-ben így fogalmaz: „a tapasztalat . . . megtanít bennünket arra, hogy nem mehetünk tovább a *mikéntnél*, vagyis annál a determinizmusnál, amely a jelenségek közvetlen okát vagy létfeltételét tárja fel”.⁴⁴ A miért? kutatása nem tartozik a tudományok hatáskörébe. A tudományos módszert azonosították a természettudományos módszerrel, melynek legjellegzetesebb hazai megfogalmazását Than Károly beszédeiben lehetjük föl. Elvetették a nyers empiriát a természetes okok kutatói, de az alapelvek kimunkálását is. A filozófiai és történettudományok specifikus módszerét kereső, a jogtalan kiterjesztést ellenző Alexander Bernát rávilágít, hogy a „természettudomány fölfogásában a törvény a legutolsó stádium”.⁴⁵ A természettudósok körében Margó Tivadar vallotta szinte egyedülállóan, hogy káros az „ész bölcsészeti kiképezésének hiánya”, mert a „búvárkodásnak végcélja . . . főleg az alapelvek és törvények kiderítése és lehetőleg szigorú meghatározásában áll”. A kor filozófiaellenességének légkörében hirdeti, hogy „a tudományos bölcsészeti felfogást” egyetlen szaktudomány sem nélkülözheti. *Az általános közfelfogás szerint az alapelvek kimunkálását el kell halasztani az ismeretfelhalmozás utánra.*⁴⁶

A természettudományok fejlődése azonban filozófiai analízis után kiáltó kérdőjeleket rakott a megismerés útjára. Milyen összefüggés van az anyag és erő között? Mi a mozgás? Hogyan keletkezett az élet? Hogyan áll elő pusztán anyagi feltételekből a szellemi tevékenység? Mi az öntudat? Honnan ered a nyelv? A mechanikai vagy a teleológiai világszemlélet a helyes? Van-e akaratszabadság? E kérdőjeleket a természettudomány módszertani előfeltevései, mechanizmus folytán nem tudta és nem is tudhatta feloldani pusztán az empirikus generalizáció segítségével. A kategóriák gazdagságát pedig egyetlen összefüggésre, az okságra redukálták, melynek mechanikus láncolattá szimplifikálása, az egyoldalú mennyiségi szemlélet *agnoszticizmushoz vezetett*: „mindegyik hatásnak szülője egy másik hatás . . . , melynek eredetét . . . homály burkolja . . . a láncolat végső szeméit . . . meg nem kaphatjuk soha”. Amint látjuk, Greguss Gyula is a szubsztanciaként felfogott, változatlan vegyi elemekből összetett anyag és a külső eredetű mozgás metafizikus kettősségének zsákutcájában vesztegelt.⁴⁷ Jelenségeket és közvetlen összefüggéseket tételeztek, s a változás birodalmától elszakított „örök”, változatlan, abszolút

⁴² Haberern Jonathan: Arisztotelész és befolyása az új bölcsészetre és az életre. *MTAÉrtékBtk* I. k. 3. sz. 11. o.

⁴³ Herman Ottó: Két beszéd. *Természettudományi Füzetek*, 1878, 204. o.

⁴⁴ „Ima az Akropoliszon.” *A francia esszé klasszikusai*. Európa, Bp. 1977, 378. o. Az ifjú Bánóczi József is írt egy értekezést „A tudományos módszerről”, *Természettudományi Közlöny*, 1878, 423–432. o.

⁴⁵ Than Károly: Az egyetemi oktatás lényeges kellékeiről székf. 1871. jan. 16. *OH* 1871. 4. sz. Than Károly: Egyetemi rektori megnyitó beszéd. *OH* 1875. 41. sz.: „a tudás legmagasabb, legérettebb és legfontosabb alakja az, mely tudományos alakban előre kimondja bizonyos előzményekből a következményeket”. 824. h. Alexander: 1877, 28., vö. 56. o.

⁴⁶ Margó Tivadar tiszteleti tag emlékezete Entz Géza r. tagtól. *MTAEmb* IX. k. 6. sz. 20–27. o. Margó Tivadar Sir Richard Owen emlékezete. *MTAEmb* VIII. k. 6. sz. 24. o. Vö.: Thewrewk Emil: A nyelv optikája. *Természettudományi Közlöny*, 1870, 97–110. o.

⁴⁷ Greguss Gyula: Hő és nehézkedés. *MTAÉrtékTtk* II. k. 5. sz. 3. o.

lényegről kinyilvánították, hogy megközelíthető, de el nem érhető. *Du Bois Reymond 1872-ben tételesen is kimondja: „Ignoramus et ignorabimus.”* A tapasztalati alapon nyugvó, az érzékek tanúságára szorítókozó, analitikai induktív módszerű megismerés „világrejtélyek”-be ütközött. Ez az agnoszticizmus a konzekvens általánosítás elodázása, „a materializmus titkos elfogadásának és nyilvános tagadásának” *síncállása.*^{4 8} T. Huxley, a darwini evolúciós elmélet lelkes apostola például azért nem ismerte el a materializmust, mert ahhoz a „metafizika” (a tapasztalattól elrugaszkodó filozófia) minősítés tapadt a tudományos köztudatban.

Programjában antifilozofikus a századközép természettudománya. A megismerés evilágisága, szekularizálódása, a természetkutatás kimondatlan szembenállása mindenfajta transzcendenciával, a bibliai világkép széttöredezése – a tények értelmezése – azonban olyan küzdelmet robbantott ki, melyről országos fórumon mondták ki: „az idealizmus és materializmus, a hit és ész közti vita”. Igaz, sokan kerültek meg a választás kényszerét Török Auréléhoz hasonló érveléssel: „A mai természetbúvárlat se nem spiritualistikus, se nem materialistikus, – hanem realistikus.”^{4 9} A neotomizmustól kívülről kijelölt, a pozitívizmustól belsőleg lerakott korlátok kettős szorításából nem vezetett út világnézetileg szilárdan körvonalazott materializmus felé. A harmadikutas válasz pedig *álmegoldás*, ennél fogva törekeny, könnyen billenő. A filozófia – hogy Engels szavaival éljünk – valóban bosszút állt a természettudományon, mert elhagyta. A részletkutatások robbanásszerű megnövekedtével egyre ellenállhatatlanabban tör fel a *szükséglet: a széttöredezett teljesség újjáépítése új fundamentumon.*

A magyar filozófia felvirágoztatásán fáradozók egyik feladata, hogy a bölcselet és természettudomány terméketlen szembenállását feloldják.

MŰHELY ÉS ORGÁNUM SZÜLETIK

„... a mindenség által érintett emberiség öntudatának kifejezőjeül”.

Kerkapoly Károly

A hetvenes évek végéig akadémikus magánügynek látszik: a filozófia tudomány. Lehetséges-e, szükségképpeni-e a filozófia, van-e tárgya? – a bevezetőben említett „Értekezések” két kötetének eszmefuttatásai jórészt ezen kérdések körül forgolódnak. Ám Brassai Sámuel módszerről írott, az eklekticizmus képlékenysége ellen is csatázó írásai csak a deduktív logikai dogmatizmus sikertelenségét példázzák. De a „tisztán vett filozófiálás” lehetetlensége és tehetetlensége is kiviláglik Horváth Cyrill írásaiból, soha meg nem születő konkretizmusából. *Domanovszki Endre* – aki „a tespedő magyar filozófia

^{4 8}Weisz (Bánóczi) József: A természet megismerésének határai. Ismertette du Bois Reymond nevezetes állásfoglalását (*Über die Grenzen des Naturerkennens*. Lipcse 1872. (*Reform* 1873. jan. 16.)) A berlini orvos és fiziológus az anyag és erő lényegét, az öntudat létrejöttét *elvileg* is megoldhatlan kérdéseknek tartotta. Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. MEVM II. Szikra, Budapest 1949, 367. o.

^{4 9}Dux Adolf: *A világ-mechanismusról*. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései XVIII. Előpatak 1875. Munkálatok: 82. o. Török Aurél: *Az életerő és az orvostan mai iránya*. Kolozsvár 1880, 69. o.

szolgájának” tekintette magát – megírja ugyan a bölcselet történetének első négy kötetét, dacolva a buzdító elismerés hiányával, szűkös viszonyok közepette. A negyedik kötet sikerére a nyomdatulajdonosok már nem vállaltak kockázatot. Az akarás heroizmusa ellenére elszigetelt, egyéni vállalkozás az övé, „Hegel hatásának . . . utolsó hullámvetése.”⁵⁰

A filozófia lehetségessége fölötti meditációkban európai átsugárzásokra bukkanunk. A Kerkapoly „tanítvány” *Molnár Aladár* igen ifjan Kuno Fischer felé tájékozódik (1864-ben Jénában meglátogatja), tehát semmiképp sem véletlen akadémiai székfoglalójának szubjektivistikus fordulata a kiegyezés évében. „A tudomány jelen álláspontján jogosult-e a philosophiának mint külön tudománynak művelése?” – teszi fel a kérdést. A válasz: „a philosophiának . . . az ismeret . . . alapját kell felépíteni, melyről a többi tudományok kiindulnak: magát a tapasztalást és általában az emberi tudalmat kell igazolnia”. Domanovszki Endre is a *kantianizmusban* leli föl az ellentétes irányok *kiegyenlítésének lehetőségét*, amikor a filozófia „szükségképeni” voltát bizonyítja az egzakt tudományok rohamos fejlődése korában. „A bölcsészetnek lehetetlen a tapasztalati tudományok közvetítése nélkül haladni”, de „lehetetlen, hogy csak a tapasztalás legyen a tudományos élet forrása . . . , hogy minden tudomány csak természettudomány legyen.” A filozófia „az ismeret természetét magyarázza”, ezért egzakt és a „többi tudományokra nézve . . . tájékoztató és felvilágosító vezértudomány”. A soproni liceum filozófia tanára igen világos fővel bontotta ki az elmélet és gyakorlat szembeállításából a kiváltképpen filozófia ellen sarjadt előítéleteket.⁵¹ *A filozófia lehetősége, feladata hatékony újrafogalmazásához az objektív helyzetnek is meg kellett érlelődnie.*

Maga a *társadalmi gyakorlat* – mellyel antinomikusan szembeállították az elméletet – hozza fölszínre a gondokat: a felemásul végrehajtott polgári forradalom következményeit, a nemzeti és nemzetiségi kérdést, s azt, hogy a kiegyezés megnyugvás helyett újabb problémák forrásává lett. (Bár az 1867 után heurisztikus erővel ható darwinizmus s a társadalmi evolúció „organikus”, spenceri változata természeti szükségszerűségként bizonyította a kortársak számára a haladás törvényszerűségét.) Mátrai László hívta fel a figyelmet a *liberalizmus győzelmének problematikusságára* – az eszmerendszerre nézve is –, „hogy hirdetőik mögött időközben elfordult a történelem színpada”.⁵² Másrészt a szcientizmus jövőkép pótló optimizmusát is befelhőzi a kapitalizmus árnyoldalainak aktualizálódása, a reformkori ábránd, a „javított” kapitalizmus lehetőségességének szerte-foszlása. „Mint minden nagy és áldáshozó vívmánya nemünk fejlődésének és haladásának, úgy az *újkori iparműveltség is* meghozta saját szerű bajait, . . . tusáit és csalattatásait!”

⁵⁰ Domanovszky Endre 1. tag emlékezete Alexander Bernát 1. tagtól. *MTA Emléki XI.* k. 1. sz. Bp. 1904. 14. o.; Kornis: 1930. 46. o. *A bölcsészet története* első (1870) és negyedik (1890) kötetéhez írott előszavak különösen tanulságosak. Szerzőjük 1876–87 között a nagyszabeni jogi akadémia tanára.

⁵¹ Molnár Aladár: Az idősb és ifjabb kanti iskola Jénában. *Protestans Egyházi és Iskolai Lapok*, 1864/43. sz. Ebben az időben az egyesített ref. főiskola tanára volt Pesten. Molnár Aladár: *A philosophia mint külön tudomány. MTA ÉrtékBtk I.* k. 7. sz. A hegelianus szellemű bölcsészettörténet szerzőjének szubjektív idealisztikus fordulatát ld. 17. o., id. 12. o. Kuno Fischer *Geschichte der neuern Philosophie* c. hatkötetes műve 3. és 4. kötetét szentelte Kantnak. *Domanovszki Endre: A bölcsészet szükségképpen tudomány. MTA ÉrtékBtk II.* k. 2. sz. 25., 27., 17. o.

⁵² Mátrai László: *Alapját vesztett felépitmény.* Magvető, Bp. 1976, 80. o.

Nem véletlen, hogy a közgazdász *Kautz Gyula* irányozza ismét az érdeklődést a „nyomasztó és vészteljes” állapotra, melyet a kíméletlen szabadverseny – szerinte a *szabadság*eszmé (!) következménye –, az egyes néposztályok között növekvő vagyoni és jövedelmi különbség fölötti elégedetlenség, a pauperizálódás, a jólét utáni vágy – az *egyenlőség*eszmé (!) következménye – idéz elő. Kautz már 1859-ben olvasta Marxot. Felismerte, hogy „mélyebbreható” kortársainál, s „bölcseletileg alaposabban, tudományosabban” fejtették ki Engelsszel a rendszeralapítóktól továbbvitt szocializmus és kommunizmus elméletét. Tudta: a „*pénz és a tőke valódi társadalmi hatalom*”, s az „újkori ipar . . . helóttáivá” lett proletárok követelése „nem minden alap nélkül” valók. A szocialista tanok jelentőségét a *létező* bajok jellemzésében látta, noha megoldásukat „sophistikus és destructív”, azaz (polgári) társadalomfelforgató céljaik miatt elvetette.⁵³ Jó tíz év múlva politikai jelenünkben nyilvánvaló, hogy szabadság, egyenlőségészmé forradalmian új, objektív hordozói a munkások. A polgári liberalizmus nyugat-európai megrázkódtatásai nálunk is továbbgyűrűztették hatásukat. Az egyház és állam szétválasztásáért folyó liberális küzdelem megtorpanásába belejátszik a Párizsi Kommün győzelme feletti riadalom. „Az internacionale korunk legfélelmeesebb kérdőjele s társadalmunk retteg a felelettől –, gondolatjelet tesz utána” – írja találóan a Berlinben tanuló Bánóczy József. *Iskolákat, fölvilágosítást, üdvös törvényeket, a nyomor enyhítését* célzó egyleteket, *emberszeretetet* javasol – „ha nem is . . . teljesen kielégítő” –, de a fenyegető veszélyt oszlató ellenszerként.⁵⁴ Olyan elveket és eszközöket, melyektől Markusovszky Lajos és köre a közegészségügy gondjainak társadalmi orvoslását várta. Kétségtelen, hogy az Eötvös József képviselte magasszintű liberalizmus fél évszázad lendületét meghatározó lépéseket is tett például a kultúrpolitika, a tudományszervezés terén. Nem elemezzük a kiegészítést életre hívó nemzedék legjobbjainak keserű csalódását saját művük láttán. Csak jelezzük: *A liberális állam osztályok- és érdekefelettségének, a törvények mindenhatóságának illúziója lelepleződik az 1873–75-ös pénzügyi és gazdasági válság idején.* A „felsőbb osztályok” stabilitásigényét *Beöthy Zsolt* fogalmazza meg: XVIII. századi formájában a liberalizmus elavult, meddő, csak „a rombolásban” bizonyult erősnek. Keménykezü politikát, erős államhatalmat – „*konzervatív liberalizmus*”-t – követelnek, mely megfékezi a szabadságészmé címén működő centrifugális erőket. Elvi tisztánlátás ígérete? – *Nem.* A *nacionáldarwinizmus*ban pedig a „polgári liberalizmus utolsó nagy, XIX. századi filozófiai áramlatának, a pozitívizmusnak haladó eszméi . . . ellenkező irányúra fordultak át” 1875, a Tisza-féle pártfúzió idejére.⁵⁵

Egy évtizednek sem kellett elteltie, hogy nyilvánvalóvá váljék a *polgári jövőkép elméleti fogyatékosága, illuzórikus elemekkel telítettsége, absztraktsága.* Az egykomponensű baconi szabadságészmény tényleges progresszivitása, technikai, természet-tudományos fejlődést felszabadító hatása mellett korlátozottságát is manifestálta.

⁵³Kautz Gyula: A socializmus és communismus rendszerei. *BpSz.* XIII. k. (1861) 66–89., 252–270.; XIV. k. (1862) 57–71., 373–394.; i. h.: 1861, 68., 71., 73., 74.; 1862, 391–393. o. Az angliai állapotok leírásához fölhasználta Engels 1844–45. években megjelent műveit. Marx *A politikai gazdaságtan brálatához* (1859) c. művét tárgyalja a *Theorie und Geschichte der Nationalökonomie* második kötetében.

⁵⁴Weisz (Bánóczy) József: A kommunizmus és szocializmus. *Reform* 1872/63., 64., 67. sz. A lap 111–119. számaiban közölték a „hűtlenségi per” anyagát és az ítélet teljes szövegét.

⁵⁵Beöthy Zsolt: Konzervatív liberalizmus. *Athenaeum* (II. évf.) 1874/IV. k. 6. sz. 319–326. h. Németh G. Béla: *Létharc és nemzetiség.* Magvető, Bp. 1976, 8. o.

Illúzióknak bizonyult, hogy a reáltudományok fejlődése *önmagában* megoldja a társadalmi gondokat. A történelmet a természettudományok fejlődésével periodizáló Emil du Bois Reymond a „technikai-induktív” kor általános emberi kultúráját fenyegető árnyoldalaira is figyelmeztetett – a kapitalizmus művészetellenességére. (Kétségtelen, hogy 1877-ben a munkásmozgalom és a társadalmi haladás összefüggését torz szemüvegen át látta.)⁵⁶ A tudományok fejlődésével kitermelődő ismeretelméleti és ontológiai problémák tovább élesítették a szcientizmus ellentmondásos arculatát. – A moralitás elvontságága sem lehetett a cselekvés biztos zsinórmértéke.

A kibontakozó *kapitalizálódás felborította a morál, a moralitás egyensúlyteremtő felelősségét*. Közismert történelmi tény, hogy Deák Ferenc tüntetőleg kivonult a parlamentből, ha pénzügyekről esett szó. Pártjának válságával, majd széthullásával egyre nyilvánvalóbb lett a *nemzeti erkölcs kiüresedése*, mely igazi normák helyett csak hangzatos jelszavakat tudott adni a felnövekvő új nemzedéknek. (Arany László: A délibábok hőse.) Az *eszméi elsivárosodás* csüggesztő képét festi meg Böhm Károly a *Magyar Philosophiai Szemle* elindításakor: a „*hazaszeretet szabadság eszméje*” mely nemzedékek történelmi cselekvésének adott értelmet, lendületet, „elvesztette élő erejét”. Jól látja, hogy a katexochen filozófia és a határozott körvonalú eszmék hiánya azonos folyamat kor- és kórtünetei.⁵⁷ Abban azonban tévedett – mint minden idealista –, hogy magát az egyetemes ész méltósága letéteményesének tekintő filozófus pusztán elméleti munkával eredményesen veheti föl a harcot az elvtelenség ellen. A hajdanvolt ideálokba vetett hit megingott, hogy helyébe a pártos érdek, anyagi önzés, a pénzhajhászok tülekedő mérték-nélkülisége nyomuljon. Józan, gyakorlatias észjárással kifundált vasútpanamák. „Bizony nekünk nemcsak józan philosophia kell, hanem józan politika, józan közigazgatás . . .” – írja keserű szarkazmussal Bánóczi a magyar filozófia lehetőségeit mérlegelő, előítéletromboló tanulmányában.⁵⁸ *Az erkölcs elvont általánosa nem pótolhatta többé az eszmék iránytűjének szerepét. Az antifilozofikus beállítottság egyre tarthatatlanabbá válik.*

Az elvi alapok filozófiai mélységét, konzekvensségét hiányolja Bánóczi a kínos tapintattal „hajlékony” elméjünek jellemzett Greguss Ágost munkásságából.⁵⁹ Az erkölcsvédő antimaterialista hadjárat eme „Don Quijote”-jának újra kiadott műveit bírálva írja (kissé leegyszerűsítőn) Böhm Károly: „Az általános romlottságnak . . . nem a materializmus az oka, hanem a kormány”. Elutasítják a kor minden negatívumát a materializmus számlájára író denuncioló vagdalkozás módszerét, mint filozófián kívülit, de magát a materializmust is. Az ifjú Böhm materialista korszakában megkísérelte dinamizmusban feloldani az anyag és erő, test és lélek dualizmusát – sikertelenül. Nem elégítette ki őket a „régí czopfban” élő akadémiizmus, de ellenfele sem, mely a pályakezdő Alexander szerint „a dolgok főlszínén tengődik, s csak mint praktikus vezérgondolat az egzakt kutatásban hasznos”. „A” filozófia *igenléséből* is fakadt a mechanikus materializmusra mondott *nemjük*,

⁵⁶ Du Bois Reymond, E.: *Művelődéstörténet és természettudomány*. 1877. III. 24., mj. Ttk 1878. 52–63., 102–112., i. h. 110. o.

⁵⁷ Böhm: 1882, i. m. 3–4. o.

⁵⁸ Bánóczi: 1877, 19. o.

⁵⁹ Emlékbeszéd Greguss Ágost az MTA rendes tagja felett Bánóczi József 1. tagtól. *MTA Emb* V. k. 8. sz. 9. o. (1889. I. 28.) Bánóczi lényegében G. H. Lewes álláspontját veszi át, akinek filozófiatörténetét magyarra ülteti, mj. 1876–78 MTA, a materializmusról szóló fejezet: III. k. 583–596. o.

melynek „metafizikája” – az eredeti arisztotelészi értelemben véve és mérve – valóban „csonka és tökéletlen” volt. *Büchner, Vogt, Moleschott* programatikusan mondott le a teljességről, a természettudományos eredmények katexochen filozófiai analiziséről. Antidialektikuságuk is motiválhatta Böhmöt főműve első kötete alcímének – „Dialektika vagy alapfilozófia” – irányzatosságát sarkító megfogalmazásában.⁶⁰ (Honi követőik közül György Aladámál, a Marx köréhez tartozó – később polgári radikálissá váló – publicistánál sejlik föl a materializmus és dialektika szervesülésének lehetősége, jelentőségének megértése.⁶¹) Minden vulgarizmusa mellett nem tagadhatjuk, hogy hatásukat honi viszonyaink között viszonylagos progresszivitás jellemezte: erősítette a természettudományos materializmus képviselőinek (pl. az idős Nendtvich Károly) hadállását. *Széles közönséget polarizáló ideológiai küzdelmet robbantott, mely az érvek és ellenérvek csatájában fölzárkózásunk föladatát, elméleti hiányosságainkat is napvilágra hozta.*

Nem véletlen, hogy a „megkésétt polgár”-ként jellemzett ifjú bölcseő Alexander a történelemből, a történetiség lényegéből próbálja igazolni a filozófia szükségességét és metamorfózisának lehetőségességét. Azon a területen kutat érvek után, ahol a mechanikus materializmus, a naturalista redukcionizmus különböző válfajai valóban terméketlennek mutatkoztak. Pályája kezdetén vallja: A történelem nem lehet individuális események játéka, sem gépies mechanizmus, de irracionális természetű sem, immanens célban, eszmékben nyilatkozik lényege. Élete végéig megőrzi a racionalista filozófia claritas-eszményét: A voluntarizmus sötéttségével és a pesszimizmus örvényével szemben a gondolat a VILÁGOSSÁG hordozója, a tettek biztos vezérlője, az élet önkifejtése és kiteljesülése. „A filozófia tudósítja a történetet az eszmék jelentőségéről . . . és a történeti események egészének értelmére irányozza figyelmét” – a részletigazságokra korlátozó természet-tudományokkal szemben – és eredményeikkel összhangban! – az egészlítás másban nem valósuló feladatát tölti be. (Kiem. – L. B. E.) *Kimunkált alapelvekre áhítozik a polgári létből felnövekvő új filozófus generáció.* „Ennek a célkitűzésnek igazi tartalma egy valóban értelmes polgári világ megteremtésének követelése, egy felvilágosult polgári szemlélet meggyökereztetése, ami nem képzelhető el filozófia nélkül. A filozófia mint a nemzeti kultúra része, jele annak, hogy a fejlődés különböző tendenciái, különböző területei összefoghatók, egységben vannak egymással, és hogy ez az egység, legalábbis gondolati értelemben, áthatja a nemzeti kultúrát.” – Hermann István szavaival érzékeltettük Alexanderék fellépésének mélyebb lényegét.⁶² Más kérdés, hogy a filozófia fölismert társadalmi hivatását történelemszemléletünk idealizmusa, *racionalista humanizmusuk* elvontsága és kontemplativitása, eticizmusa és esztéticizmusa folytán nem tölthették be igazán. A polgári liberalizmus legnemesebb hagyományát, a *tudás és tanítás* országépítő erejének hitét a polgári radikális progresszió viszi majd tovább a századelőn.⁶³

⁶⁰ Böhm Károly: Greguss Ágoston „Tanulmányai.” *Ellenőr*, 1872. XII. 29. Bartók György: 1912. 1–26. o. Alexander: 1877, 97. o.

⁶¹ Vogt 1869 decemberében, Büchner 1872 márciusában tartott előadásokat a fővárosban. György Aladár Greguss-sal vitázó cikksorozatot (A Hon 1872. ápr.) az *Erő és anyag* második, 1875. évi magyar kiadása előszavaként újramomtatták. Ld. XIX. lap az okságról. György Aladár: Dr. Marx Károly. *Hazánk s a Külföld*, 1871. 47. sz. 402. Komlós Aladár jellemzését idézzük: „a marxizmus egyik első magyar ismerője és bajnoka”. *Tegnap és ma*. Szépirodalmi, Budapest 1956, 75. o.

⁶² Alexander: 1877, 61. o., Hermann István: Alexander Bernát . . . Uo. Jelzett kiad., 51. o.

⁶³ Kende Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Ak., Bp. 1974, 112–119. o. Alexander a Pécsi Szabadtanítási Kongresszus egyik társelnöke volt 1907-ben.

A *Filozófiai Írók Tára* és a *Magyar Philosophiai Szemle* elindításától számíthatjuk a magyar filozófiai kultúra munkára ösztönző feltételrendszerének tudatos kialakítását. Voltak kezdemények a legátfogóbb kategóriák rendszeres kifejtésére a magyar filozófiai gondolkodás történetében, melyek létét akkor sem lehet tagadni, ha csupán kezdemények maradtak. Kiadják Erdélyi János történeti művét (*A bölcsészet Magyarországon*) -- az előttünk járóknak tisztelegve, akik nem alkottak ugyan európaian eredetit, de az eszmék honi talajba ültetésének erőfeszítését sem vitathatjuk el tőlük. A gondolat szabadságának akartak érvényt szerezni elődeink, másoknak világítva hamvadó életükkel töretlen – járatlan utat világítani. Apáczai Csere János küldetéses életének emléket állítandó kezdik épp Descartes fordítással a *Filozófiai Írók Tára* sorozatot 1881-ben.

Alexander Bernát és Bánóczi József, valamint Böhm Károly nagyjából azonos időben szentelik pályájukat a magyar filozófia ügyének, bár ugyanazt a nemes célt kétféle úton kívánták megvalósítani.

Alexander és Bánóczi 1866-ban, gimnáziumi tanáruk, Riedl Szende hatására jegyzik el magukat a filozófiával, s mivel szellemi igényeiket a pesti egyetem nem elégíthette ki, Bécsbe, Berlinbe, Göttingába, Lipszbe . . . mennek a „filozófia aranygyapjáért”. Az orvosi pálya iránti praktikus vonzódást (Bánóczi) leszámítva már 1869–70 telén megérlelődik elhatározásuk: „kezdetet kell csinálni s érdeket ébresztetni a philosophia iránt”. Pedig a német egyetemeken szerzett tapasztalatok – érdektelenség, a filológia túlsúlya – nem voltak épp biztatóak. A fővállalt feladat megvalósítását a szaknyelvvél kezdik, Bánóczi „A bölcsélet magyar nyelve” címmel 13 részes sorozatban publikálja eredményeit a *Magyar Nyelvőr*-ben (1876–82). 1880 novemberében hirdetik meg új füzetes vállalatukat, mellyel a *műveltség klasszikusainak iskolájába* akarták járatni a magyar olvasókat. Jó fordításokkal új, értő közönséget nevelni, velük az emberi szellem évezredek fejlődésének útjait-titkait bejárni. Almási Balogh Pál buzdító szava végre hivatott alkotókra lelt. Alexander Bernát így emlékezik vissza az indulás nehézségeire: „Közösen fordultunk a Magyar Tudományos Akadémiához segítségért; a Franklinnak pedig a fordítások ingyen kéziratát ajánlottuk fel. Mondhatni, mind az Akadémia, mind a Franklin csak habozva és kételkedve állottak rá ajánlatunkra. Senki sem bízott a dologban. De Franklin gondolta, hogy az a pár forint, melyet erre a célra áldoz, nem teszi koldussá; az Akadémia . . . mégis restellte, hogy Filozófiai Osztálya épp a filozófiára ne adjon semmit.” A „szabad gondolkodás első hirdetője”, Apáczai örökösének vallják magukat. Alexander és Bánóczi fordítói, szerkesztői tevékenységükkel kultúrmissziót teljesítettek: a magyar nyelv sajátosságaira építő szaknyelvet teremtettek, filozófiai műveltséget terjesztettek.⁶⁴

Böhm Károly 1865-ben veti papírra elhivatottsága első jelét – „a philosophia profeszszora leszek” –, hogy utána jó harminc évig várjon katedrára. *Alig húszévesen* írja le naplójába a sorsdöntő szavakat: „Teljesen a philosophiának szentelem magam . . . Dolgozni akarok; legyen Magyarországnak is egy önálló philosophiai rendszere, amely eddig

⁶⁴Pályakezdeésükről Horváth Cyrillhez írott leveleikből kaphatunk képet és Alexander Bernát visszaemlékezéseiből. *Alexander Bernát: Műszavainkról. Magyar Nyelvőr*, 1878, 113–119. o. A jó fordítások hiányáról: Almási Balogh Pál, i. m. 142. o., *Molnár Aladár: Tűnődések tudományos életünk fölött. PEIL* 1864/51. sz. 1635. h. A Filozófiai Írók Tára megindításáról ld. Bánóczi Emlékkönyv 35. o., az 1881-es Descartes-kötet előszavát.

még hiányzik.” (Kiem. – L. B. E.) Ez az enthusiasmus, mely életévé építette a gondolatot, segítette át megannyi nehézségen, mellőztetésén.⁶⁵

Böhm szakközlönnnyel önálló munkák alkotására akarta serkenteni írástudóinkat, anyagi fizetéssel nem járó tevékenységre. 1881. november 20-án szétküldi felhívását a *Magyar Philosophiai Szemle* megindítására, melyre negyvenegyen jelentkeztek, jórészt a protestáns középiskolák tanárai. Az első évben rendkívüli anyagi nehézségekkel küszködtek a szerkesztők, Böhm és Baráth Ferenc, a deficitet csak az akadémiai támogatás megérkezéssel tudják kifizetni. A *folyóirat* határozott arcélű *programját* maga Böhm fogalmazza meg. A múlt és jelen között folytonosságot teremtendő a magyar filozófia hagyományainak felderítését tűzi ki első teendőül. „A tulajdonképeni philosophia köréből . . . ismeret-elméleti tanok fejtegetése . . . a második teendő” –, az ismeret „végfogalmait” kimunkálni. Böhm 1881-es akadémiai felolvasása szerint a szubjektumot tekintette kiindulópontnak a metafizikai kérdések boncolgatásában. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy az ismeretelmélet preferálása európai tendenciák fősodrába esett. A természettudományok és a filozófia viszonyát új alapokra szeretné fektetni, a „más téren szerzett ismereteket egy philosophiai világnézet egészébe beleolvasztani”. A tudatműködés mechanizmusát vizsgáló experimentális lélektan is a lap érdeklődése körébe tartozik az elméleti mellett, állandó munkatársul nyerek meg Lechner Károlyt. Az államról és a társadalomról szóló tanok, a logika, esztétika, erkölcsstan köréből vártak még a szerkesztők tanulmányokat.⁶⁶

Tíz éven át jelent meg az első modern magyar filozófiai folyóirat. Jelentőségének beható elemzése egy újabb tanulmánynak képezhetné tárgyát. A *Magyar Philosophiai Szemle* a gondolkodás szabadságának volt orgánuma oly korban, mikor XIII. Leó körlevélben (Aeterni patris 1879) szólított fel a keresztény szellemű bölcsélet visszaállítására, a kinyilatkoztatott igazság védelmére, a hit és észigazságok harmóniájának újratemetésére. 1886-ban a Szent István Társulat is filozófiai szaklapot alapít, a *Bölcséleti Folyóirat*-ot tomista programmal: „az emberi ész . . . ne akarjon önmaga fölé emelkedni”, tisztelje a hitigazságok szabta határt. Böhm kolozsvári tanszékfoglaló előadásán a gondolkodó függetlenségével *vallotta*: „a philosophia a bebizonyítható tanok rendszere, nem doxa, hanem epistémé”, független a vallástól, mert a gondolkodás szabadsága „nélkülözhetetlen közege a szellemnek és egyedüli útja az igazságnak”.⁶⁷

⁶⁵Bartók György: 1912, 6., 10. o.

⁶⁶Böhm Károly: 1882, i. m. 8. o. és „Adatok a Magyar Philosophiai Szemle történelméhez.” *MPhSz* III. (1884) 459–474. o., Böhm Károly: *A lényeg formaisága*. Bp. 1881. *MTA ÉrtékBtk* II. k. 7. sz. 5.

⁶⁷*Bölcséleti Folyóirat* szerkesztik és kiadják Dr. Kiss János és Palmer Mátyás teológiai tanárok Temesvárott I. évf. I. f. 1886. III. 15. Simor János esztergomi érseknek ajánlva. Az „Aeterni patris” magyar fordítását megtaláljuk az első füzetben, id. 29. o. Böhm Károly székfoglaló beszéde a kolozsvári egyetemen 1896. III. 3-án hangzott el. *Szellem és Élet* 4. évf. (1940), 4. f. 188. A katolikus egyház antitarwinista állásfoglalásának kritikája a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók nagyváradi gyűlésének zajos eseményei kapcsán. *MPhSz* IX. (1890) 305–310. o.

„Kanttal a nap támad, mely megvilágítja a határokat s magát is megtekinti az öntudat tükrében” – írja Böhm Károly a katexochen magyar filozófiát teremtő szándékú műve, „Az ember és világa” bevezetőjében. Valóban, a filozófia metamorfózisa nálunk is – akárcsak Nyugat-Európa egyetemlein – a kriticismus tartalmainak felelevenítésével, átfestésével zajlik le a XIX. század utolsó harmadában. Társadalmi fejlődésünk megkésetttségének lényeges jegye, hogy a múlt században „a magyarországi osztályharcban nem alakult ki egy marxista világnézetű forradalmi értelmiségi réteg”, amely a társadalmi küzdelmekben sokoldalú teoretikus munkával képviselte volna a *filozófia objektíve új koncepcióját, a dialektikus és történelmi materializmust*.⁶⁸

Az új filozófus nemzedék eszmélkedésének meghatározó élménye a *kanti filozófiával való találkozás*. Kant tanulmányok vezetnek be „a bölcsészet fenséges csarnokaiba” Böhmöt, de Alexandert is, aki a transzcendentális dedukcióról írja doktori disszertációját, Bánóczit úgyszintén, aki a tér- és időelmélet kialakulását választja témául. Része volt ebben F. A. Lange könyvének (*Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart*, Iserlohn 1866), még inkább Otto Liebmannénak a fejezetenként megismétlődő refrénnel: „Also muss auf Kant zurück gegangen werden” (*Kant und die Epigonen*, 1865); de a német egyetemeknek is, elsősorban a berlininek. Kant természet-filozófiájának fejlődésgondolata inspirálja a fiatal Medveczky Frigyes első munkáit. A Schopenhauer-rajozó *Meltzl Hugo* – a nemzetközi viszonylatban úttörő *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* életrehívója – az ismeretelméleti problémák megoldását Kant filozófiájában látta legmegnyugtatóbbnak. Megszületnek a hazai hatását feltérképező első történeti munkák.⁶⁹ „Kanttal foglalkozik az egész újabb philosophiai nemzedék . . . jeléül annak, hogy a jövő philosophiája, amint az másképp nem is gondolható, karöltve fog haladni a természettudományokkal” – írja Alexander 1877-ben. A filozófia és a természettudományok antinomikus szembenállását nálunk is az újkantianizmus segítségével kísérik feloldani. (Itt jegyezzük meg, hogy a transzcendentális filozófiát mélyen ismerő orvosok, így *Jendrassik Jenő*, *Victor Babeş* és a szenualista *Török Aurél* nem fogadták el az apriorizmust, de tudományos érdeklődésüket már a hetvenes, nyolcvanas években a *tér és idő* természettudományos és filozófiai problémái felé irányította.) A *Kritik der reinen Vernunft* megjelenésének százéves évfordulójáról nemcsak a budapesti tudományegyetem dísztermében, de a *Természettudományi Közönyben* is megemlékeznek, részletet közölnek Alexander „Kant élete, fejlődése és filozófiája” c. művéből.⁷⁰

⁶⁸ *Az ember és világa* Filozófiai kutatások írta: Böhm Károly a budapesti ág. hitv. evang. főgimnázium tanára I. rész Dialektika vagy alapfilozófia Bp. 1883. 10. Alcímünk idézőjeles része is innen, az 1. oldalról való. Sándor Pál: *A magyar filozófia története 1900–1945*. I. k. Magvető, Bp. 1973, 22–23. o.

⁶⁹ Böhm Károly *ifjúkori önéletrajza*. Kéziratból kiadta és bevezetéssel ellátta Joó Tibor, Szeged 1931, 20. o. Hugo von Meltzl: *Kantiana Hungarica*. Festgabe zum Centenarium der Kritik der reinen Vernunft. – mai 1881 – Nebst einer magyarischen Kantbibliographie von *Peter Gerecze* Kolozsvár–London, Tübner ACLU IX. nr. 90. Hajós József: *Köteles Sámuel*. Irod. K. Bukarest 1969.

⁷⁰ Alexander: 1877, 106. o.; Alexander Bernát: *A művészet. Válogatott tanulmányok*. Válogatta és bevezette Szemere Samu, Utószó: Hermann István Ak., Bp. 1969, 20–21. o. Alexander Bernát: Kant mint természettudós. *Természettudományi Közöny*, 1881, 336–347. o.

A filozófia tárgyának lehetőségét bizonyítják az ismeretkritika által, olyan filozófia lehetőségét, mely a tények széles talapzatán nyugszik, ugyanakkor az alapelveket fejtegeti a tudás rendszerezése, az egészlézés céljából.

Medveczky Frigyes emlékbeszédben méltatta Kant főművének történeti jelentőségét, és egyben körvonalazta az eszményinek képzelt filozófiát. „A kriticismus megsemmisíti a mindennemű természetes és természetfölötti tárgyokról fesztelenül elmélkedő transcendens metaphysikát, de egyúttal a pozitív vagy tudományos philosophiát alapítja meg. Nem akad meg a skepticismusban, hanem a módszeres vizsgálat alapján pozitív eredményekre törekszik.”⁷¹

Milyen nem lehet a természettudományok virágzása idején a filozófia? *Metafizikus, dogmatikus, dualista.* A kantianizmusban látták bizonyítékát, hogy a filozófia nem szükségképpen transzcendens metafizika, hanem ellenkezőleg, megtisztítja a dogmatizmustól a tudományt. Ilyen dogmatikus (bizonyítatlan és bizonyíthatatlan) alapelveken nyugvónak tekintették a szellemi princípiumból kiinduló bölceletet, de főképp a materializmussal azonosított mechanikus materializmust. Az *antidogmatizmus elsősorban antimaterializmusként jelentkezett*, természettudományos metafizika gyanánt elvetették a materializmust, mint jogtalan toldalékot a tudományok eredményein. Az igazsághoz tartozik: a szellem és anyag (Geist und Materie), gondolkodás és kiterjedés (Denken und Ausdehnung), erő és anyag (Kraft und Stoff) mibenlétere a *hivatalos* tudományos és filozófiai életben dívó áramlatok valóban nem adtak kielégítő feleletet.⁷² A felkészülés éveinek útkereső vívódásából vonja le a következtetést *Böhm*: minden „metaphysika teljesen lehetetlen és tehetetlen”, a dualizmusba bennragadt bölcelet képtelen a kölcsönhatások vagy a lelki jelenségek természetét megmagyarázni. A kortársak hitét is megfogalmazta 1883-ban: „Kant és Comte tanai egymást kiegészítik. Kant adja az álláspontot és a formát, Comte és a pozitív tudományok a gazdag tartalmat.” Így lesz a filozófia az ismerésről szóló tudomány, mely szintézist teremt a természettudományok egzaktsága és az újraformált filozófiai módszerek között.⁷³

Mi legyen az új filozófia? A tudomány „*jelkismerete*”, *ismeretteória*. S ez „az ismeretnek nem csupán a philosophia alapja, hanem azon tudomány, mely az összes tudományok methodologiai alapelveit fejt ki, alaptudomány”. *Ismeretkritika*, melynek megfejtésétől függ a „*túlcsapongó materializmus és ingadozó skepticismus legyőzése*”.⁷⁴ Az ismeretelmélet legyen *minden* tudományos megismerésnek alapja! Maga a szakkifejezés – „*Erkenntnisstheorie*” – Eduard Zeller 1862. évi híres hiedelbergi székfoglalója nyomán kerül be a filozófiai köztudatba.⁷⁵ A filozófiának eszerint az a feladata, hogy „a tudás minemőségét, határait kutassa, módszereit megállapítsa, s azt a forrást ismerje meg,

⁷¹ Medveczky Frigyes: Kant főművének történeti jelentősége és hatása. *BpSz* XXXII. k. (1882), 363.

⁷² Ld. Lenin: Materializmus és empiriokriticismus. *LÖM* 18, Kossuth, Bp. 1964, 200–201., 265., 325. . . . oldalak.

⁷³ Böhm: 1883, i. m. IV., XI. o.

⁷⁴ Medveczky Frigyes: Kant főművének . . . 358–359. o. *Medveczky Frigyes: A bölcsészet anthropologiai alapja. Magyar Szemle*, 1881. I. k. 99. o.

⁷⁵ A neokantianizmus kialakulásáról: Theobald Ziegler: *Die geistigen und sozialen Strömungen des XIX. Jahrhunderts*. 1899. Az ismeretelmélet szó történetéről: Hans Vaihinger és Rudolf Seydel *Philosophische Monatshefte*, 1876, II., IV. f.

melyből minden tudás ered, az emberi elmét”. (Alexandernek e szűkítő definíciója a filozófia defenzív helyzetéből ered, a századfordulóra – mint erre Szemere Samu és Sándor Pál rávilágítottak – tágabb, teljesebb értelmezéssel váltja fel.)⁷⁶ A kriticismus biztosítja a filozófia önállóságát, saját *tárgyát*: a *tapasztalat* s a tényleges *ismeretek transzcendentális előfeltételrendszerének* vizsgálatát. Ilyképpen mentesül a régi metafizikai p.oblémától, hisz a tényekben mint ismereti tárgyakban megragadható képek anyagi vagy szellemi *eredetét* nem kell eldöntenie. A filozófiai empirizmus desperáltságát is leküzdí, hisz lehetségesnek tartja a tények magyarázatát.

Ezen előfeltevések után a filozófia jellege az ismeret műbenlétének értelmezésétől függ. Medveczky Frigyes szerint például a megismerésben az objektum és szubjektum egymástól elválaszthatatlan, eldönthetetlen a prioritás. A tudat nem más, mint folytonos tudatosítás, elemezhetetlen alaptény, nem lehet másból levezetni – például az anyagból, de nem oldható fel valamilyen abszolútumban sem. Az érzetek minősége nem a külső tárgyakat tükrözi, hanem az érzékelő szubjektum szervezetének minősége által meghatározott. Az *antropológiainak* nevezett kísérletben a „fiziológiai” idealizmus egyik alapítójának, Johannes Müllernek az érzékek specifikus energiájáról szóló tanítására támaszkodik. (*Grundlegung der kritischen Philosophie*, Erster Theil. Prolegomena zu einer anthropologischen Philosophie, Leipzig, F. A. Barth 1879.) Az objektum és a szubjektum dualizmusát az etikumban kívánja feloldani, a megismerés értelmében vett cselekvés ethosában. Medveczky vallotta, hogy a fiziológiai processzus és a tudati állapot szakadékát a pszichológia képtelen áthidalni. *Alexander Bernát sajátos különállását* – melyre Hermann István hívta fel a figyelmet – érzékelteti az is, hogy a pszichológia vezérelvének tekintette a lelki élet és a vele kapcsolatos agyi változások összefüggésének kutatását.

Az ontológia átértékelésének programját Böhm Károly fogalmazta meg „A realizmus alapellentmondása” című tanulmányában, melyben a *filozófiai kérdések ismeretelméletire festődnek* át. 1. Van-e tőlünk függetlenül létező valóság, mely ismereteink közvetlen tárgyát képezi? 2. Képes-e ezen valóság hamisítatlan feltárására ismeretünk? 3. Megegyeznek-e ismeretünk és a valóság? A VAN kérdés a valóságra csak mint ismerésünk tárgyára, az ismerésben létesülő *viszonyra*, az objektum–szubjektum kölcsönhatásos viszonyában létesülő LÉT-re vonatkozik. Böhm a *dogmatizmus maradványának* tekinti a kanti magánvalót: „abszolúte független valóságnak létele be nem bizonyítható . . . Az ismereti tárgy csak relatív valóság”. A megismerés kérdése erre a relatív valóságra vonatkozhatik, melyet csak *saját* természetünk szerint ismerhetünk meg. A *nem* gondolt lét és *gondolt* lét fedik-e egymást: megválaszolhatatlan, eldöntésére nincs kritériumunk. Ha már úgyis „ismeretlen mindaz, amit a metaphysika a tünemények mögött rejlő lét alakjában képzel elérhetni”, fölösleges és jogtalan tételezés a „Ding an sich.” A tények a szubjektumban megjelenő képek: „Vajon azok anyagból erednek vagy egy anyagtól különböző erőből, az a régi metaphysikai probléma; ehhez azonban nekünk semmi közünk nincsen.” Látjuk, Böhm a „dogmatikus metafizika” minden formájának lerombolásával kezdi a filozófiát. A *projekció* készíti az objektív képeket. A kép, mint az ismeret tárgya, alanyi természete dacára tárgyat jelent. A lét nem más, mint „öntét”-et, az érzéki tárgyakba „nem-tudatosan kihelyezett alanyi kép”-et, melynek öntudatossá tétele a megismerés. A kivetítés érzéki pályákon megy végbe, az értelmi funkció ezzel az érzéki folyamattal jön kapcsó-

⁷⁶ Alexander: 1877, 80. o.; Sándor Pál, I. k. i. m. 429–433. o.

latba. Kifejezése apriori szintetikus ítélet alakjában adható meg, ez a szintetikus alakzat a reális tárgy.⁷⁷

Álláspontja mindinkább J. G. Fichte felé tolódik, „kinek túlzásait – szerzőnk szerint – Kant higgadtságával fékezni, s formalismusát a positiv ismeretekkel helyesbíteni s tartalmassá tenni volna a feladat”. 1900-ban, akadémiai levelező tagi székfoglalójában tett határozott fordulatot az *axiológia* irányába. Deontológiának nevezte, terminológiában is érzékeltetve a filozófiai vizsgálat tárgyának – a nekünk jelentkező létnek – *való és kellő* világra hasadását, melynek egységét a megismerő intelligencia teremtheti meg. Értékelméleti kutatásait Pauler Ákos Brentanoénál és Meinongénál is többre tartotta. Néhány vonást villantottunk föl filozófiájából érzékeltetendő, hogy benne testesült meg leginkább a hazai bölcsészet egyik vonulatának szubjektív idealista fordulata.⁷⁸ Még a századik életéve felé közelgő *Brassai Sámuel* is új utakra kívánta vezetni a „vastag dualismusként” hódoló emberiséget. „Az igazi positiv philosophia” kiindulópontja az *öntudat ténye*: „az embernek egyetlen bizonyos, csalhatatlanul igaz tudomása az, hogy van vagyis létezik”.⁷⁹ Véleményünk szerint *Böhm Károly* pályájának szellemi íve paradigmátikus jelentőségű is a múlt század hazai eszmetörténetében. Munkásságának sokoldalú marxista kritikája bizonyos XX. századi morálfilozófiai törekvések (elsősorban *Bartók György*, *Varga Béla*) mélyebb megértését segíthetné elő.

A *metafizika metamorfózisának kantianus programja* kétségtelenül antimaterialista fordulatot jelentett. *Honi viszonyaink között*, a kombattív katolicizmus keresztüzében nem lebecsülendő törekvéssel párosult: A kantianizmusban a szabad vizsgálat elvének győzedelmét ünnepelték, mely mindennemű dogmától, így a vallásiaktól is megtisztítja a tudományt. Alexander Bernát, Bánóczi József – Böhm Károly eltérő úton haladtak, de a polgári gondolkodás hagyományos értékeit átörökítő elhivatottságuk, szellemi „hátramaradottságunk” leküzdéséért tett erőfeszítésük közös. Tudták: csak a misztikus és irracionális irányokkal szembeszegülve éleszthetik a teoretikus munka kellését. A *Philosophiai Írók Tára* és a *Magyar Philosophiai Szemle* („utóda” az *Athenaeum* Pauer Imre szerkesztésében) megtörte az érdektelenség és közöny jegét. Tudatosították a *szintézis*, az *egész újraalkotásának szükségét*.

A *kantianus „előkészítő időszak” problematikussága az antifilozofikusság elleni harcban is megmutatkozott.*⁸⁰

A Magyar Filozófiai Társaság megalakításakor (1901) elhangzó beszédek olvasva a bölcsélet és természettudományok szembenállása, a kétféle gondolkodásmód kiegyenlíthetetlennek látszik. (Idézhetnénk az Alexander-Emlékkönyv anyagából is.) Jellemző példaként Apáthy István szavait jegyezzük le egy kifejezetten tisztelgő szándékkal összeállított tanulmánykötetből: Böhm „egyetlen gondolatát sem vezetett le természettudo-

⁷⁷ Böhm Károly: A realismus alapellentmondása. *MPhSz* I. (1882), 2. f. 84., 88.; Böhm Károly: 1883. i. m. X., XII., 15.

⁷⁸ Böhm Károly: Az ember és világa... III. rész *Axiológia vagy értékstan* Kolozsvár 1906. VI., Böhm Károly r. tag emlékezete, írta Pauler Ákos r. tag *MTAEmb* XVIII. k. 17. sz. 9. o. (1924. XI. 27.)

⁷⁹ Brassai Sámuel: A philosophia fordulta *MPhSz* VII. (1888), 161–173. IX. (1890), 2–48., 81–94., id. 26.; Brassai Sámuel: Az igazi positiv philosophia 1895. *MTAÉrtékBtk* III. k. 3. sz. 7. o.

⁸⁰ Hermann István: „A XX. század elejének magyar filozófiájáról.” *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*, jelzett kiad., 17–19. o.

mányi megismerésből. Csupán igazolásért vagy inkább csak megvilágításért fordult . . . az ő már megformált gondolatai számára”. – Személyeskedő indulatában már nem kereshetünk igazságmagot: Milyen az „eredendő” filozófus? „Az emberi tudás hajójában a természetvizsgálónak . . . a padlótisztogató szerepét és rangját juttatja.”⁸¹ A szaktudományos inspirációjú filozófiai teljesítményeket érhetően nagyobb elismeréssel fogadták a természettudományok képviselői. *A gyakorlati tudományok és a bölcsélet kölcsönviszonyának kantianus „megoldását” nem koronázta siker.* A szembenállás e kísérlettel vagy az elszakadás olyan teljesítményekre sarkallt, mint Posch Jenőé (*Az idő elmélete.* I–II. 1897) vagy Palágyi Menyhérté.

A kantianizmus a hazai polgárság gyöngeségét fejezte ki, e polgárságból kiemelkedő értelmiségiek bizodalalmát az emberi méltóság, az individuális szabadság megőrizhetőségében. (Ezért lehetett népszerű F. Paulsen „Kant” könyve – Kautz Gyula is tőle vette bölcsészeti hitvallását –, mely a XVIII. századi magasztos eszmék életrekelhetőségének reményét sugározta.) A bismarcki Németországból hazatérő Medveczky Frigyes például látta, „hogyan a modern culturnépek nem élnek a lehető társadalmak legjobbjában”. Épp ezért az utópista szocialista elméletek vizsgálatával akarta a filozófiát a gyakorlati élet szükségleteihez közelíteni. Az új „függetegségi viszonyokat” megszüntető forradalmat azonban a személyiség „védelmében” elutasítja.⁸² *Minden etikai ihletésű társadalmi program megreked az eszmények és valóság (az emberi természetre nézve is) feloldhatatlannak látszó ellentétének konstatálásában, a társadalmi igazságtalanságok morális indíttatású, így szükségképpen felszíni orvoslásában. Az imperializmus térhódításával nyilvánvaló lesz, hogy az ember elvont integritása a magánszférába zsugorodó létben, s csak szubjektív és negatív módon tartható fenn.*

Kétségtelen, hogy a XIX. században oly erőteljes kontinuitású pozitívizmus (gondoljunk a Márki–Marczali történeti iskola „alapozó” kutatásaira) nagy szerepet játszott a „Társadalomtudományi Társaság,” a *Huszádik Század* indulásában, egzaktág igényű programjában, szociológiai irányvételében. A történelmi perspektívák kibonthatóságának manifesztálódásával a polgári radikalizmusnak szükségképpen tovább kellett lépnie a spenceri módszeren az ideológiai tájékozódásban. – A történelemformáló cselekvés igényétől mozgatott értelmiségi körök legjobbjai pedig – így *Varga Jenő, Fogarasi Béla, Lukács György* – legelőször is a kantianus *elmélet* tagadásával változtatják meg a filozófus attitűdöt, s jutnak el majd a marxizmusig. *A századelő folyamataiból* leszűrhető tanulság: A világtörténelmi fejlődés áttekintése, a monarchia válságából kivezető útkeresés, a társadalmi ellentmondások adekvát tükrözése olyan *objektív társadalmi szükséglet*, amely átfogó és absztraktságot tagadó teoretikus munkát követel, az elmélet és gyakorlat antinómiájának totalitáselvű dialektikus feloldását. S a *teória* valóságos *érvényessége* lényegénél fogva *nem elvontan*, de a fennállót alapjaiban tagadó társadalmi mozgalmakkal egyesülve, belőlük kinöve *lehetséges*, töltheti be valódi hivatását.⁸³

⁸¹ Apáthy István: Böhm Károly és a természettudományok. *Böhm Károly élete és munkássága.* I–III. k. Besztercebánya 1913, III. k. 149., 176., 181. o.

⁸² Medveczky Frigyes: *Társadalmi elméletek és eszmények.* Kritikai adalékok a társadalmi eszmék fejlődéstörténetéhez Bp. 1887. MTA 223–224. o.

⁸³ Ld. *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn* kötet tanulmányait.

Az alábbi hasonlat 1917. január 29-én hangzott el az Akadémián: „A filozófia nélküli kultúra oly lényhez hasonlítana, melynek minden szerve megvan, csak szeme nincs, mely-lyel látná, hogy hova megy és hova kell mennie.”⁸⁴

A polgári demokratikus és szocialista forradalmak hajnalára nálunk már *főlnövekedett* a reakció minden formájával szakító, *a kommunista mozgalomhoz szükségképpen csatlakozó filozófus generáció a magyar progresszió három fő vonulatából*. Cselekvő elsajátítással s alkotással bizonyítva a széttöredezett teljességet gyökeresen új egésszé alapozó filozófia valóságát. *A nemzetkarakterológiai afilozofikuság* hamis tudata – mely a bölcse-lők magánügyének tüntette fel a filozófiát – apologetikus funkciót töltött be a két világháború között. Hisz az a *dialektikus és történelmi materializmus*, amely szembenáll mind a filozófiai spekulációval, mind a pozitivistá elméletellenességgel, a társadalmi-politi-kai gyakorlat forradalmasulásában bizonyította erejét 1919-ben.

RESÚMEE

Erzsébet Boldog-Ladányi: Über die „Aphilosophi-zität“ der ungarischen Kultur in der zweiten Häl-ft des 19. Jahrhunderts

Verfasserin untersucht die Ergebnisse der Ver-suche zur Schaffung einer ungarischen bürger-lichen Philosophie im Zusammenhang der unga-rischen gesellschaftlichen Determinationen, der ideen- und wissenschaftsgeschichtlichen Tenden-zen. Historisch-logisch zerlegt und konkret be-handelt sie die Bedeutung der Aphilosophizität und Antiphilosophizität, ihre Funktion, das Er-scheinen der Notwendigkeit einer weltanschauli-chen, ontologisch-erkenntnistheoretischen Ver-allgemeinerung. Der studierte Prozess koppelt sich an die Geschichte der Krise der bürgerlichen Philosophie, der „Entthronung der Metaphysik“ mit der relativen Rückständigkeit der damaligen ungarischen Verhältnissen, sowie mit den Beson-derheiten der Bemühungen um ein Heraufrücken, mit der Entwicklung des besonderen (katexochen) Philosophie hemmenden antinomischen Vor-urteilssystems. Die Zweigesichtigkeit des *Positi-vismus* – „der Gegenstandsverlust der Philo-sophie – der Aufbau der Wissenschaften“ – war in Ungarn – mitsamt der das Zukunftsbild ersetz-enden Rolle des *Szientismus*, der sich mangels entschieden umrissener Prinzipien bzw. Ideen das abstrakt Allgemeine der nationalen Moral, sowie die ein Gleichgewicht schaffende -ausbalan-cierende- Verantwortung der Moralität hinzuge-sellte, kraftvoll, energisch. Die Studie veranschau-licht die ideologische Funktion der Evolutions-

theorien, des *Darwinismus*, des *National-Dar-winismus*. In den Jahrzehnten nach dem Aus-gleich (im 1867) zeigte sich die Mangelhaftigkeit des bürgerlichen Zukunftsbildes, die konservative Wendung des Liberalismus, die Ausleerung der nationalen Devisen, Parolen. Mit der Entfaltung der kapitalistischen Entwicklung wurde di Klärung der Triebkräfte der Geschichte, der His-torie notwendig. Mit der Anhäufung der exakten wissenschaftlichen Ergebnissen wuchs die Zahl der unbeantworteten oder mit Agnostizismus ver-hüllten philosophischen Fragen, die Spannung des Gegenüberstehens der Philosophie und der Natur-wissenschaften. Verfasserin zeigt auf, dass der „Selbstbestätigungs-, – sowie der Metamorphose – Versuch der Philosophie entgegen dem Irra-tionalismus, dem Mystizismus, dem Neuthomis-mus in Ungarn mit *neukantianischem* Programm vor sich ging. Sie würdigt die Bedeutung *Bernát Alexander, József Bánóczi, Károly Böhm, Frigyes Medveczky* und anderen, weist aber gleichzeitig auch auf die Problematik der „vor-bereitenden neokantianischen Periode“ hin (Prä-ferieren der Erkenntnistheorie, ethisierendes ge-sellschaftliches Programm).

Die Konklusion der Endanalyse: Das Erschei-nen der sich sowohl der philosophischen Spekula-tion, als auch der positivistischen Theorienfeind-lichkeit und der Drittwegigkeit widersetzende moderne Materialismus, also das Marxismus be-deutete zu Beginn des Jahrhunderts eine objek-tive, revolutionär praktische Wendung in der Konzeption der Philosophie in Ungarn.

⁸⁴ Medveczky Frigyes 1. tag emlékezete Pauler Ákos 1. tagtól. *MTA Emléki Könyv* XVII. k. 16. sz. 13. o.; Vö.: Halasi Nagy József 27. j. i. m. 443. o., mely negatív „rímel” az idézett szövegrészre.

A HATALOM HUMANIZÁLÁSA

(Antifasiszta és konzervativizmus-ellenes történelemértelmezés
és társadalomszemlélet

Bibó István 1945 előtti tudományos munkásságában)

D É N E S I V Á N Z O L T Á N

I. TÉMÁK ÉS ALAPKÉRDÉS

Bibó István 1945 és 1948 közötti művei olvasóinak – ha előítéleteik nem gátolták ebben – az lehetett az érzésük, mintha valami görcs oldódott volna föl bennük. Az írásokból mindenfajta elfogultság hiányzik, tárgyilagosságuk hitele több oldalról is körülírható. Maximálisan őszinték, nincs bennük semmiféle öndokumentálás, elégtételkeresés, kioktatás vagy hátsó gondolat. Nem dogmatikusak, nem skatulyázók és nem életidegenek, hanem az olvasó legszemélyesebb problémáit kavargják föl és tudatosítják; személyes élmény jellegük van, személyes tevékenységre sarkallnak, katartikus hatásúak. Empiristák és racionalisták, az európai és a hazai gondolati kultúrát és tapasztalati anyagot szintetizálók, megértőek és kritikusak, demokratikusak és emberségesek. Mércéjük egyetemes: minden egyes ember minőségi egyenlősége, egyenlő és oszthatatlan emberi méltósága és szabadsága. S ez mégsem vezet uniformizáláshoz és történetietlenséghez, irrealizmushoz és fatalizmushoz. A mércének a közösségi merevgörccsökre való alkalmazása során minden adott vagy lehetséges magatartás okának, a meghatározó helyzetnek és élménynek a megértését és ezen alapuló magyarázatát érzékelhetjük. Sajátos normativitást tapasztalunk. Olyat, amely nem az egyedül üdvözítő megoldást kéri számon a társadalmi-politikai folyamatokon, hanem az álmegoldásokat és következményeiket úgy tárja fel és elemzi, hogy a lehetséges és szükséges megoldások a kérdéses folyamatok belső természetéből következő lehetőségeken és szükségességeken méretnek és határozódnak meg.

Az életpálya egészének írásai három nagy téma köré csoportosíthatók: a hatalom és a megegyezés, a hatalomkoncentráció és a hatalommegosztás elvi kérdései; a magyar társadalomfejlődés újkori és legújabb kori zavarainak európai szempontú elemzése; és a modern európai társadalmi és politikai fejlődés értékeinek és zavarainak értelmezései köré. Az első témába sorolható írások a nemzetközi jogi, jogbölcséleti, társadalom- és államelméleti, a második és a harmadik témába csoportosítható művek a történeti, lélektani, szociológiai, társadalom- és államelméleti szempontok együttes alkalmazását mutatják. A különböző írások sokféleségük, szerteágazó voltak ellenére szorosan összefüggnek egymással és egymásra vonatkoztatandók, mivel a három téma alapkérdése azonos. Magát a kérdést kétféleképpen lehetne megfogalmazni. Első megközelítésben a probléma: a hatalom humanizálása a személyes uralom megszüntetésétől a szolgálszerűség irányába. Második megközelítésben és valamivel konkrétan: miért került több ponton is zsákutcába a modern emberiség legnagyobb és legígéretesebb vállalkozása, a szabadság és a demokrácia elvein alapuló társadalomszerveződés és miben állnak az áttörés lehetőségei?

Mivel az 1945 és 1948 közötti tanulmányok a legismertebbek, úgy vélem, nem haszontalan vázlatosan jellemezni a korábbi művek problémafelvetéseit és megoldásait, azok történelemértelmezését és társadalomfelfogását. Olyan gondolati rekonstrukcióra vállalkozom, amely a tudományos munkásság 1945 előtti főbb sajátosságainak megragadását célozza és – amennyiben nem erőltetett – kitekintést nyújt a továbbfutó gondolati szálakra is. Feltételezem azt, hogy a gondolati rekonstrukció hatékonyabb módja a témák, problémák, kérdésfelvetések és válaszok megragadása, mint valamilyen kategoriális rendszer mindenáron való kirajzolása – általában is, még inkább olyan gondolkodó esetében, akitől a megmerevítés meglehetősen távol állt. Feltételezem továbbá, hogy az 1945 utáni problémamegoldások nem pusztán alkalom születte jellegűek – ami az írások alapos olvasói számára, gondolom, nyilvánvaló. Ezek előzményeit keresem azzal a tudattal, hogy a két világháború közötti hazai és nemzetközi konzervativizmussal alapjában szembenálló, demokratikus történelemértelmezés és társadalomfelfogás egyik (kivételesen színvonalas és termékeny) változatát próbálom – az adott keretek között csak vázlatosan, tézisszerűen – rekonstruálni. A tematikai tagolás megbontja a kronológiai egységet és az alapkérdéshez való kapcsolat lehetőségét áttételessé teszi, ezért a gondolati rekonstrukció tanulságait, a belső összefüggéseket a tematikai tagolású immanens rekonstrukció után próbálom megfogalmazni.

II. GONDOLATI REKONSTRUKCIÓN

II.1. Hatalom és megegyezés, hatalomkoncentráció és hatalommegosztás

Az 1945 előtti jogelméleti írások három csoportra bonthatók: a nemzetközi jogrendszer és a béke biztosításának feltételei közötti összefüggés vizsgálatára, a jog és a jogelmélet specifikumával kapcsolatos fejtegetésekre és a hatalomkoncentráció és a hatalommegosztás kérdéseinek értelmezésére.

Bibó István első tanulmánya egy recenzió és egy nemzetközi jogi tárgyú cikk után jelent meg. *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban* (Szeged, 1934) című munka tárgya: a nemzetközi jog alapelvei és a békét biztosító szankciórendszer egymáshoz való viszonya. A szerző megkülönbözteti egymástól a közösségbeli, hatalmi és a közösségek közti, megegyezési jogot. Megállapítja, hogy a nemzetközi jogban a szankciók hatékonysága és érvényessége fordítottan arányos egymással. Az 1930-as évekbeli nemzetközi jog a középkori hűbéri joghoz hasonlít, hiszen mindkettő az integrálódás felé éppen hogy megindult közösségek közötti jog, melynek fő célkitűzése, hogy az önhatalmú jogérvényesítés helyébe pártatlan fórumokat léptessen és azok döntéseit hatékonyra tegye. Ennek első feltétele a háború kiküszöbölése, illetve a köz számára való kisajátítása, ezért a jogbiztonság és a béke biztosítása fontosabb, mint a jogszolgáltatás igazságossága. A béke biztosítására irányuló jogszabályok célja a békeszegést bűncselekménynek minősíteni és – az 1920-as évek nemzetközi jogi dokumentumai szerint – ekként torolni meg konkretizált és rendszerbe fogott szankciókkal. Ezek viszont jellegzetesen közösségbeli (hatalmi) és nem közösségek közti (megegyezésen, egyező érdekeken és akaraton alapuló) eljárások, amelyek ellentmondanak a nemzetközi jog jellegének és csökkentik hatékonyságát. Az állami szuverenitáson alapuló közösségbeli jog és a megegyezést feltételező nemzetközi jog között ellentét feszül.

A fenti gondolatmenet módosult formában több későbbi munkába is beépült. Az 1946-ban megjelent *A keleteurópai kisállamok nyomorúsága* interpretálja a jó békekötés elveit és technikáját és azt a kérdést, hogy miért nem sikerült az első világháborút lezáró versailles-i békerendszernek megnyugtatóan megoldani a háborút kiváltó problémákat. (Első ízben – tudomásom szerint – az 1942–43-ban írt *A német hisztéria okai és története* című művében fejtette ezt ki Bibó István.) A nemzetközi jog érvényesítésének a kérdéseivel foglalkozik az 1976-ban megjelent angol nyelvű könyv is: *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai (Önrendelkezés, nagyhatalmi együttműködés, politikai döntőbíráskodás)*, amely államelméleti munka s amelyben a szerző alkalmazta és részben tovább is fejlesztette az újkori és legújabb kori egyetemes történeti folyamatokat értelmező tanulmányainak felismeréseit. A témának és a problémának tehát nevezetes utóélete van.

A jog és a jogelmélet sajátosságaival kapcsolatos nézeteket a *Kényszer, jog, szabadság* (Szeged, 1935) című könyv, egy a *Jogban* publikált 1935-ös kritika, *A „jogos háború” dogmája és a jogi csalhatatlanság elmélete* (amely francia nyelven jelent meg 1936-ban), a *Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás* (amely németül került kiadásra 1937-ben), két a *Szellem és Életben* megjelent recenzió és az *Etika és büntetőjog* című esszé (*Társadalomtudomány*, 1938), valamint a kéziratban levő, 1940. június 13-án tartott magántanári próbaelőadás (*A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma*) és egy 1942-ben lefolyt vitán elmondott felszólalás (*Athenaeum*, 1943) alapján rekonstruálhatjuk, jelzésszerűen. Ezek szerint a jog a magatartás és szabály, a kényszer és szabadság, a hatalom és megegyezés, a rend és igazságosság, tehát a valóság és érték ellentétét és együttlenségét foglalja magában; a legobjektívebb kényszer és a legobjektívebb szabadság együttlélése és együttes jelenléte és az objektiválódás (a kiszámíthatóság) magas foka jellemzi. A büntetőbíráskodás nem erkölcsi ítélkezés, hanem a kollektív erkölcsi felháborodás és bosszú levezetője.

A formális vagy tiszta jogtan szerint a jog nem tény, hanem norma, mégpedig a társadalom tényeitől független – tulajdonképpen logikai – norma, mint azt *Hans Kelsen* kifejtette. Ennek az álláspontnak a belső ellentmondásait igen éleselméjűen mutatta ki Bibó István 1936-ban. Ugyancsak bírálta a jogelméletet a szociológiai ténykutatásra szűkítő irányzatokat. Mindkét álláspont (a logikai és a szociológiai pozitívizmus) természetjog-ellenes, alaptételeik viszont természetjogiak, holott a jogalkotás és a jogalkalmazás elválaszthatatlanul összeshövedik abban a társadalmi technikában, amelyet a jog gyakorlója végez. Nincs és nem is lehet örökérvényű természetjogi kódex, de a térben és időben változó helyes és szükségszerű jognak van szükségszerű elemekkel is rendelkező mértéke. A jogbólselet elbizonytalanodása a joggyakorlat értékelő eljárásainak a bizonytalanságából, az pedig az európai közösség végső értékei, a közösségi értékelés és a társas valóság viszonyai közötti egyensúlyzavarból következik, így megoldása is az európai közösség értékrendjének a regenerálódásában van. A pusztá empirizmus és a pusztá spekuláció, tény és norma merev szembenállása a társadalmi valóság és a közösségi érték elszakadásából következik – ezt a kettő kritikai egymásravezetőségével s az értékes valóság megteremtésével lehet és kell áthidalni.

Vonatkozthatók-e és hogyan ezek a fejtegetések az államhatalom értelmezésére? 1941-ben a közigazgatási bíráskodás elsorvasztására irányuló törekvésekkel szemben Bibó István annak kiterjesztése mellett foglalt állást, ami a végrehajtó és bírói hatalom elválasz-

tásának védelmét és erősítését jelentette. 1944-ben pedig *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* című cikkében a hatalomkoncentráció és a hatalommegosztás szembeállítását, közelebbről a hatalom humanizálásának tételét fogalmazza meg. Annak a folyamatnak a tételét, amely a személyes uralom megszüntetésétől a szolgálatyszerűség irányába mutat. Ez az európai fejlődés legnagyobb vívmánya, amely a keresztyénsséggel kezdődik, a hatalommegosztás elvének és gyakorlatának, a jogállamnak a kialakulásával folytatódik és a hatalomkoncentráció új formáival szemben a hatalommegosztás új formáinak kialakítását feltételezi. A cikk Szontagh Vilmos és Magyary Zoltán vitájához kapcsolódott; ahhoz a vitához, amely a közigazgatás jogszerűségének és eredményességének a kérdéséről folyt. Tartalma nemcsak azért érdekes, mert az 1947. január 13-án felolvasott – mindmáig publikálatlan – akadémiai székfoglaló (*Az államhatalmak elválasztása egykor és most*) gondolati előzménye, hanem mert igen egyértelmű, hogy mivel száll szembe és az is, hogy minek az érdekében.

Bibó István a vitakozó felek közül Szontagh Vilmosnak ad igazat, amennyiben a közigazgatás jogszerűsége és eredményessége szerinte sem alternatív vagy szembenálló fogalmak. A kérdést állam- és társadalomelméleti vonatkozásai felől közelíti meg, és Magyary Zoltánnal vitakozva fejti ki a hatalom humanizálásával kapcsolatos, igen figyelemre méltó gondolatmenetét.

A hatalomgyakorlás igazságossága iránti ókori igényt a keresztyénység átmoralizálta, s ezzel lélektani átütő erőt adott neki, hiszen a hatalommal szemben morális fellebbezési fórumot teremtett, és a hatalmasokat morális védekezésbe szorította. A hatalomviselés Európában funkcióvá, szereppé válik, amelynek célja van, amely igazolásra szorul és amely kritizálható, sőt meg is dönthető. Azonban amint a hatalomgyakorlás fölötti bármilyen erkölcsi ítékezés maga vált a hatalomkoncentráció intézményévé, demoralizálódott és hitelét veszítette. A hatalom erkölcsi minősítésének gondolkörét a hatalmak megosztásának az elve juttatta túl a holtpontra, mégpedig úgy, hogy a hatalmat osztatlan egységből egymást egyensúlyban tartó szervi és funkcionális egységekre bontotta. Azért, hogy az ember ne emberek, hanem törvények uralma alatt álljon, Locke azt a követelményt állítja föl, hogy a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat szét kell választani, s Montesquieu ezt egészíti ki a bírói hatalom különválasztásának tételével. Az elv lényege, hogy a társadalomban levő legerősebb hatalomkoncentrációt ki kell egyensúlyozni. Ezt a jogállam tette lehetővé a végrehajtó hatalommal szembeni fellebbezés lehetőségének intézményes biztosításával. A hatalomgyakorlás jogszerűsége része a hatalom humanizálására, spiritualizálására irányuló fejlődési tendenciának. Ugyanennek másik aspektusa az uralmi szemlélet felváltó szolgálatyszerűség, tárgyszerűség, a tárgyi szempontokat érvényesítő államigazgatás kialakulása, amely a modern iparosodással, a gazdasági és társadalmi fejlődéssel függ össze, s amelynek egyik leglényegesebb tényezője éppen a jogszerűség. A hatalom racionalizálása annak ésszerű, tárgyi szempontok alá vetését jelenti. Ez pedig a legsikeresebben a hatalmak megosztása révén lehetséges. A hatalomvágy, az uralmi tendencia mellett az absztrakt eredményesség is alapjaiban fenyegeti a hatalom emberséges voltát. Az eredményesség nem önérték, hanem a társadalmi szükségletek függvénye, amit még leginkább a végrehajtó hatalomtól független közvéleményszerv fejez ki.

Az érdekes gondolatmenet a demokratizmus intézményes garanciáinak védelmében bírálja a régi, hagyományos és az új, a hatékonyság jegyében fellépő uralmi beállítottságot. S ha hiányolhatjuk is belőle a rendiség és a társadalmi differenciálódás közbeiktatá-

sát, és némileg túlmoralizáltak érezhetjük az indító gondolatokat, egészében az európai társadalom hatalmi szervezetének és történeti előzményeinek demokratikus, konzervatívizmus- és fasizmus-ellenes értelmezését ismerhetjük fel benne. A gondolatmenet viszont szorosan összefüggött a hazai és európai fejlődés sajátosságaival és egymáshoz való viszonyával kapcsolatos értelmezésekkel és elemzésekkel, amelyek időben meg is előzték azt.

II.2. A magyar társadalomfejlődés zavaraihoz kapcsolódó illúziók kritikája

1936-ban a *Magyarságtudományban* jelent meg a *A mai külföld szemlélete a magyarságról*, 1940-ben a *Társadalomtudományban* az *Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában*, 1942-ben ugyanott az *Elit és szociális érzék és egy recenzió (A magyar jogélet időszerű kérdései)*. Ezek alapján próbálom rekonstruálni Bibó Istvánnak a magyar társadalomfejlődés zavaraihoz kapcsolódó illúziókra vonatkozó kritikáját.

A külföld számára a magyarság az európai egzotikum része, s az a kép, amely kialakult rólunk, szervesen, összefüggéstelen és torz. Meghatározója a magyar középosztály háború előtti eszménye: a lovagias, bátor, presztízstartó és könnyen hevülő úriember ideálja, amelyet az egzotikus barbárság színez. Ugyanakkor a külföld tudomása szerint Magyarországon sok a tehetséges ember. Az általános műveltségről kialakult kép egybevág a közép- és kelet-európai összképpel: nagy adatszerű műveltség és megértésben és megítélésben nagyfokú bizonytalanság. A hazai szellemi világkép – a közép-európaihoz hasonlóan – átpolitizált. A külföldnek nincs a magyarságról átfogó képe s ez nem pusztán informálatlanság következménye, hanem a magyarság belső értékvilágának és viselkedési kultúrájának a konzekvenciája, hiszen a magyar társadalom éles osztálytagozódása határozza meg a viselkedési kultúra kívülről érzékelhető sajátosságait, mindenekelőtt a magatartás önmagáért való (öndokumentálás nélküli, magától értetődő) voltának hiányát, ami a társadalom belső kiegyensúlyozatlanságából fakad és megoldást kíván.

Az ellenforradalmi konszolidáció egyik alaptétele volt, hogy a magyar parasztság megtalálta a helyét a társadalomban, és elfogadja azt éppúgy, miként a történeti osztályok vezetését. Bibó István szerint ezt a közhitet vonták kétségbe a magyar parasztság válság-irodalmának a képviselői, többek között Illyés Gyula, Veres Péter, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Erdei Ferenc és Darvas József. Közülük Erdei Ferenc munkássága volt a legátfogóbb, hiszen egy teljes és végiggondolt helyzetképet állított szembe egy töredékes és érdekltség által elhomályosított helyzetképpel. Bizonyította, hogy a vidéki vezetőréteg parasztság-képe hamis és egyoldalú, és meg is magyarázta, hogy miért az. Két nagy konzervatív illúzióval számolt le: a paraszt és a falu illúziójával. Erdei szociográfiai azt bizonyítják, hogy sem a paraszti életforma, sem a falusi településforma immár nem emberhez méltó állapot, egyik sem örök és természeti, hanem sajátos társadalmi képződmény. A termelés kényszere által meghatározott parasztállapot megkötött, szűkreszabott állapot, társadalom alatti világ, amelynek meghatározója az állandó munka és az, hogy minden életmegnyilvánulás ennek rendelődik alá. A falusi településforma a termelés helyéhez kötött és a mozgásszabadság hiánya jellemzi. A fogyasztás nem önállósulhat, s a lakóhely és a munkahely nem válik szét. A paraszti életforma és a falusi településforma a

termelés állandó kényszerén alapszik, és a társadalom többi része alá vetett, azt fenntartó, de annak áldásaiban nem részesülő életet határoz meg. Ez viszont nem szükségszerű, mert az észak- és nyugat-európai földműves polgárosodott, a magyar pedig válságban van, elégedetlen a helyzetével. A válság nem a parasztság belső megmozdulásából származik, hanem a környező világ megváltozásából, aminek hatására a parasztság lázad jobbágyi állapota, a termelés kényszere által meghatározott életformája ellen. Lázad, ahogy tud: szabotálja a kötelezettségeit, egykézlik, szektákba tömörül, városba menekül. Bibó István Erdei-értelmezése szerint a paraszti polgárosodás igénye és beszorítottságának ténye nemcsak a kibontakozás követelményének megfogalmazásához vezet, hanem a paraszti polgárosodás modelljének megfogalmazásához is: az alföldi tanyás mezővárosok földművelői a mezőgazdasági termelés feltételei között kialakították a városi életmódot azzal, hogy a tanyai munkahely és a városi lakóhely közötti mozgást lehetővé tették. A paraszti polgárosodás példája mellett megfogalmazódik az általánosabb megoldás is: minden vidéknek legyen városa és minden városnak legyen vidéke. A megyerendszernél kisebb, de a járásnál nagyobb egységeket kell kialakítani azért, hogy a városi életforma, az emberhez méltó állapot mindenki számára elérhető legyen. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a modern városi civilizáció áldásaiba, a szabadságba egyszer már belekóstolt urbánus ember számára semmilyen módon nem lehet minta a paraszti életforma a maga gúzsbakötöttségével, és nem tartható az a parasztromantika sem, amely a városok megújulását várja a parasztságtól. Nem, hiszen a parasztság maga sem érintetlen a válságtól, sőt a leginkább maga van válságban.

Bibó István szerint Erdei műveinek elsősorban azért nem volt tartalmukkal arányos a hatásuk, mert olyan közvéleményhez szóltak, amely inkább reagált ráolvasásokra és csodaszerekre, mint a teljes diagnózisra és az átgondolt tervekre. Erdei eloszlatta az idillikus, természetközeli, harmonikus életű falu illúzióját, és szembeállította vele a bátor, öntudatos és vállalkozó földművelők agrárvárosának képét. A természeti és harmonikus állapotban élő paraszt leleplezett illúziójának ellenképe az emberi méltósággal teljes, öntudatos, eleven, mozgékony, teljesítőképes, vállalkozó, szabad közösségekben élő s a maga szabadságával és a kultúra javaival élni tudó polgárosodott ember. Ez Erdei ideálja, előfeltevése pedig – tudatosítja Bibó István – az, hogy „az ember kitűnően társadalmi lény, aki a társadalmi közösségben *elsősorban teljes emberi méltóságot* és szabadságot kíván, s minden további teljesítményét ez a kívánság határozza meg: gazdasági, szellemi és politikai teljesítőképessége mind azon múlik, hogy a közösség megadja-e neki az emberi méltóság öntudatát és ráneveli-e a szabadsággal való életre”. (*Társadalomtudomány*, 1904/4, 515.) A válság megoldásához pedig nem romantikus népieskedés és parasztkodás vezet, hanem a parasztéletforma tudatos, bátor és tervszerű felszámolása, amely történeti eshetőségek sorozatán múlik, bázisát pedig a parasztságból kiemelkedett, de azzal továbbra is szolidáris erők alkotják, illetve azok, akik kiváltságosoknak születtek ugyan, de teljesen elvesztették a maguk osztályával való szolidaritást. A polgárosodott ember mind ez ideig csak eszmény volt és nem valóság, amely nem azonos sem a polgári osztállyal, sem a XIX. század polgárával. Ez az ideál már csak azért sem avulhatott el, mert ez ideig meg sem valósult.

A társadalmi közmeggyőződés és a hatalmi kulcspozíciók birtoklása közötti összhang minden teljesítőképes elit működésének alapfeltétele – ez az *Elit és szociális érzék* gondolatmenetének kiindulópontja. A kettő közötti harmónia megbomlásának tünete az

elit szociális érzékének és tevékenységének hangoztatása. Ez azt bizonyítja, hogy az elit nem képes az elfogulatlan vezetésre és példamutatásra, hanem lelkiismereti válságát – amely abból fakad, hogy a kulcspozíciók birtoklását nem szentesíti immár a társadalmi közmeggyőződés – önigazolással és öndokumentálással kompenzálja. Teszi ezt ahelyett, hogy a közmeggyőződés és a kulcspozíciók birtoklása közötti egyensúly hiányának konzekvenciáit levonná. A gondolatmenet egésze nem hagy kétséget afelől, hogy a magyar vezető rétegek szerepére vonatkozik.

„A hagyomány folytonossága . . . lehet valóságos állapot és valóságos lehetőség, de semmiképpen sem lehet pusztá követelmény és program. Egy társadalom vagy abban az állapotban van, hogy eleven hagyományai vannak, és lehetséges számára a hagyományokban való továbbélés, vagy abban az állapotban, hogy nincsenek eleven hagyományai, illetőleg nem lehetséges – zsákutca veszélye nélkül – a hagyományok továbbvitele, még kevésbé felújítása. A hagyomány – ha nem pusztá sallang – olyan társas intézmény, mely vagy teljesítőképes, vagy nem . . . Ha tehát azt a programot halljuk, hogy kultúránk s így jogi szellemünk mai megnyilvánulásainak jellegzetesen magyarnak kell lenniök, akkor ne feledjük el, hogy minden alkotónak, így a mai magyar jogalkotónak is, elsősorban egy konkrét feladaton kell úrrá lennie, s ha ezenfelül programul tűzi ki, hogy alkotása jellegzetesen magyar legyen, ez valószínűleg csak valami sallangban, elnevezésben tud megnyilvánulni. Mert jellegzetes és értékes magyar alkotások nem azáltal születnek, hogy az alkotó a jellegzetességet programba veszi, hanem akkor, ha az alkotó társadalomnak tiszta az értéktudata és zavartalan a tárgyilagossága. Ilyen társadalomban minden alkotás . . . *jellegzetes* lesz. Minthogy azonban már társadalmunkat az álléértékekhez való ragaszkodás és az illúziók szelleme jellemzi, erre ma igen kevés a kilátás. A magyar értékek gyarapítását tehát az értékek kemény érvényesítésén és kíméletlen realizmuson kell kezdeni és semmiképpen sem hamis hagyománykeresésben. Semmi sem aktuálisabb ma, mint a múltban való merengést ostorozó Széchenyi!” (*Társadalomtudomány*, 1942/3, 434.)

Bibó István számba vette a hazai viselkedési kultúra kívülről érzékelhető sajátosságait, és ezek zavarainak fő forrását a belső kiegyensúlyozatlanságban jelölte meg. Az 1930-as, 40-es évekbeli falukutató irodalom és mindenekelőtt Erdei Ferenc műveinek szemléleti konzekvenciáit kivételes – a szociográfiák szerzőjénél jóval nagyobb – tudatossággal és máig érvényesen fogalmazta meg. Bemutatta a paraszti életforma konzervatív értelmezését és annak kritikáját, és világosan szembeállította a paraszti polgárosodás beszorítottságának tényét és a kibontakozás követelményét egy olyan írásban, amely máig a legjobb Erdei-értelmezés és az első „igazi” Bibó-írás. Az elit szociális érzékének és tevékenységének igazi értelmét feltáró cikk ugyancsak a lényegét bírálta. A hagyományból programot gyártó historizálással szemben pedig a valóságos teljesítmények tárgyszerűségének realista követelményét fogalmazta meg.

Valamennyi illúzióromboló írás erőteljesen konzervativizmus-ellenes, és mindegyiknek komoly utóélete volt. Beleépültek *A keleteurópai kisállamok nyomorúsága* (Bp., 1946), *A békeszerződés és a magyar demokrácia* (Válasz, 1946), *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* (Válasz, 1947), az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* (Válasz, 1948) és *A magyarságtudomány problémája* (nem publikált kefelevonat, 1948) gondolatmenetébe, és az életpálya egyik legfontosabb törekvése és példája épült rájuk (s részben fogalmazódott meg bennük): az, hogy a magyar nemzeti és

társadalmi problémákat előítéletmentesen, az egyetemes érvényesség igényével közelítsük meg. Az *Elit és szociális érzék* gondolatmenetének továbbépítését és átalakulását láthatjuk az *Értelmiség és szakszerűség* (*Tiszatáj*, 1947) és *A magyar közigazgatásról* (*Városi Szemle*, 1947) című cikkekben, de az 1976-ban megjelent angol nyelvű könyvnek az elit legitimitásával kapcsolatos fejtegetéseiben is. Az Erdei-értelmezéshez kapcsolódnak a közigazgatási reformmunkálatok és azok utóregzései: a *Magyarország városhálózatának kiépítése* (Térképek, Kézirat gyanánt, Bp., 1950), a *Tanya és urbanizáció (A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója)* (*Valóság*, 1973) és a *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózatfejlesztési koncepció* (MTA Igazgatástudományi Bizottsága. Kézirat gyanánt, Bp., 1975).

A magyar társadalomfejlődés zavaraihoz kapcsolódó illúziók kritikája feltételezte az európai fejlődés értékeivel és zavaraival kapcsolatos állásfoglalást. Ezek értelmezését – többek között a német fasizmus értelmezését – 1942-ben és 1943-ban fogalmazta meg Bibó István. A gondolati rekonstrukciót az európai közösségi élet társadalmi és értékviselkedését tárgyaló művek áttekintésével folytatjuk.

II.3. Az európai közösségi élet válsága

Hat írás alapján tudjuk rekonstruálni Bibó Istvánnak az európai közösségi élet válságával kapcsolatos 1945 előtti nézeteit. 1941-ben jelent meg a *Szellem és Életben* Fritz Künkel könyvéről (*A közösség. A közösséglelektan alapfogalmai*. Bp., 1940) szóló recenziója, amelyben a közösségi metafizika kritikáját fogalmazta meg. Az európai közösségi élet és értékrend válságát *A pénz* (*Magyar Szemle*, 1942) és a *Korunk diagnózisa (Mannheim Károly új könyvéhez)* (*Társadalomtudomány*, 1943) című írásaiban értelmezte. A német fasizmus okait és kialakulásának történetét elemezte – máig publikálatlan – 1942–1943-ban írt tanulmányában, amelynek címe: *A német hisztéria okai és története*. Egyetemes történeti témák értelmezését foglalja magában az a két (szintén nem publikált) – és feltehetően az 1940-es évek elejéről származó – tíz-, illetve hétoldalas gépirat, amelyik Napóleon itáliai hadjáratával, illetve az 1814-es párizsi békével foglalkozott Guglielmo Ferrero két francia nyelvű műve, az 1936-ban megjelent *Aventure* és az 1940-ben publikált *Reconstruction* kapcsán.

Künkel könyve a náci közösség-mítosz közösséglelektani alkalmazása és tudományos megalapozása kívánt lenni. Ezt Bibó nem pusztán külsődlegesen minősíti, hanem nagy elmeélel sorra veszi a mű előfeltevéseit, gondolatcsúsztatásait és belső ellentmondásait. „... a kiindulás, hogy a ‚zavartalanul ösztönös‘ cselekvés a közösségi cselekvés... ilyen általános érvénnyel nem tapasztalati igazság, hanem... előítélet... önkényes előfeltevés az is, hogy a felfuvalkodott ‚én‘ összeomlása után az embernek a közösségre való rátalálás egyben elegendő az önmagára találáshoz is. A szerzőnek azonban szüksége van ezekre a tapasztalatinak látszó előfeltevésekre, mert végsőleg azt akarja bizonyítani, hogy az egyén alanyisága csupán álarc és illúzió; hogy valójában a közösség az, amely érez, ért, akar, cselekszik és alkot; hogy a közösség a tulajdonképpeni alany, Isten teremtményének a hitbizományosa s minden erkölcsi érték hordozója. Ezt pedig a könyv tapasztalati anyaga legfeljebb csak addig bizonyítja, amíg az anya és gyermeke közötti, nemcsak társadalmi, hanem egyben biológiai közösségről van szó, azt pedig a szerző maga is tudja, hogy a

lelkierés folyamata éppen abban áll, hogy a gyermek ebből a kezdeti közösségből kilépjen . . . a cél csupán az, hogy egy konkrét közösséget minden tapasztalati igazolás, cáfolás és kritika köréből kivonjuk s a végső értékek védelme alá helyezzük, úgy azonban, hogy ezek a végső értékek a közösséget csak védelmezhessék, de számadásra ne vonhassák. Vajon nem az „átkos” individualizmus kísért-e akkor, mikor a szerző a közösségnek az által akar rangot adni, hogy alanyisággal ruházza fel, holott annak rangját éppen az adja, hogy *közösség* és nem alanyiség? Vajon azzal a beismeréssel, hogy az egyéni felelősség és a szabad önfeláldozás lehetősége elveszíthetetlen nyeresége az individualizmus fejlődési szakának, nem mond-e megsemmisítő ítéletet a felett a felületes azonosítás felett, mely szerint az önzés az ember életében és az individualizmus az emberiség életében egy és ugyanaz? Vajon nem az elnyomott individualizmus tér-e vissza abban, hogy a szerző a közösségért magát feláldozó egyén számára szükségesnek tartja a közösségben való túlélés túlvilágszurogátumát megcsillantani? Vajon a közösség és egyéniség éles szembeállítás nem ugyanaz az erkölcstani zsákutca-e, mint az autonómia és heteronómia, egoizmus és altruizmus ellentéteinek a szerző által oly jogosan kárhóztatott zsákutcája? Vajon az, hogy a közösség eleve való magasabbrendűségét a Teremtő hitelével akarja biztosítani, nem vezet-e végül mégis oda, hogy a végső értékek színe előtt a legnagyobb közösség is éppen olyan mulandónak, törekenynek és esetlegesnek fog mutatkozni, mint az egyes ember? ” (*Szellem és Élet*, 1941, 34, 36, 37–38.)

A Harmadik Birodalom közösség-mitoszának tudományos megalapozására vonatkozó bírálat egyúttal mindenfajta közösségi metafizika kritikája. Az antifasiszta állásfoglalás nemcsak azt tárja fel, hogy milyen paradoxonokhoz vezet az egyénellenes közösségfelfogás, hanem az egyéni felelősség és a szabad önfeláldozás jogaival rendelkező szabad egyén és demokratikus közösség együttesének ellenképét is kirajzolja. Azt, ahol – 1942-es megfogalmazása szerint – a közösség ügye és a szabadság ügye egy ügy.

Mi az összefüggés a pénz értékelése körüli erkölcsi zavar és az európai társadalom értékrendjének felbomlása között? Erre a kérdésre keresi a választ Bibó István *A pénz* című tanulmányában, és cáfolja azt a gondolatcsúsztatást, amelyik a pénzgazdálkodás elterjedése és a társadalmi értékrendszer zavara közötti egyidejűséget oksági kapcsolattá alakítja, s így a pénzgazdálkodás elterjedéséből vezeti le a társadalmi értékrendszer megzavaródását. Szerinte a pénz tökéletes eszköz, de nem érték, hanem az emberi szabadság egyik legcsodálatosabb eszköze. Elterjedésével egyidejűleg zajlott le az a folyamat, amelyben a feudális kötöttségekre épülő értékrend megkérdőjeleződött, ugyanakkor nem alakult ki az emberi értékek, célok és lehetőségek érvényes új értékrendje. Ez viszont – mondja a szerző – ahhoz vezetett, hogy az emberi értékekkel, a közösségi szerepekkel és viselkedéssel kapcsolatban magára hagyott egyes ember az őt körülvevő úrtálcákkel tölti ki, s ezért válhat az eszköz funkciójú pénz önértékké. Ezen az állapoton viszont sem a pénzgazdálkodás reformja, sem a pénz szerepének a korlátozása nem segít – mindez csak tüneti kezelés. Arra van szükség, hogy az emberi lehetőségek nagysága és az emberi tehetetlenség közötti nyomasztó ellentét megszűnjön, amit viszont olyan érvényes és hatékony társadalmi értékrend kialakulása és érvényesülése biztosíthat, amely a társadalmi igazságosságon és az értékes társadalmi szerepviselet tekintélyén alapulva regenerálja a társadalmat.

Miben áll a társadalmi értékelés mai válsága és merre van a belőle kivezető út? – ez Mannheim Károly könyvének és Bibó István hosszabb lélegzetű ismertetésének az alapkérd-

dése. Minthogy a fasizmus megkérdőjelezte és megtámadta az egész európai értékrendszert (a keresztyén tradíciót, a felvilágosodott és liberális értékelési módot és a szocializmust), napvilágra kerültek annak alapvető problémái: a társadalom normáinak (a végső értékektől a viselkedés mindennapi formáig terjedő) rendezetlensége és fejlődésének egyenetlensége. A helyi közösségekre, szomszédsági viszonyokra méretezett integráló erők és elvek tömegtársadalmi méretekben nem hatékonyak, ezért a társadalmi tervezés demokratikus módszerét érvényesíteni kell. Azt, amely az önfegyelemre és az alapvető értékekkel kapcsolatos közmegegyezésre alapozódik. A vallás és az ész, a keresztyénség és a racionális humanizmus azonos feladat előtt állanak és azonos veszedelem fenyegeti őket. A veszedelem az európai értékrendszerrel tudatosan szembeforduló mechanizált barbárság, a fasizmus. A szabadság érdekében való tervezés humanistájának éppúgy mint a keresztyén erkölcsi tradíció képviselőjének meg kell mentenie a cselekvő embert a végtelen lehetőségeknek és a folytonos változásnak a személyiséget megzavaró és szétszóró hatásától, ugyanakkor szabad teret kell hagynia a változott helyzethez való alkalmazkodásra. Ehhez viszont olyan érvényes normarendszer szükséges, amely mindenki számára alkotó társadalmi feladatot tesz lehetővé és szükségessé a mélyremenő decentralizáción alapuló igazi demokrácia révén. Teljes és dinamikus társadalmi és gazdasági újrendezés kell, ehhez viszont az erkölcsi értékelés szerveinek és módszereinek a regenerálódása; személyes tulajdonságokként pedig tudatosság, bátorság és készenlét, mint erkölcsi kvalitások. „Az új értékelési rend kialakítása végsőleg mégis csak olyanoknak a személyes teljesítményein fog nyugodni, akik azonfelül, hogy teljes egységben képesek látni a válság és a kibontakozás erkölcsi, tudományos és politikai aspektusait, személy szerint is egyszerre bírnak erkölcsi, tudományos és politikai hitellel és hivatottsággal az értékek terén való útmutatásra.” (*Társadalomtudomány*, 1943/4–5. Klny. 22.)

Az egész életpálya indítékainak megértése szempontjából kulcsfontosságú gondolatok aktuális jelentőségét a fasiszta barbársággal szembeni küzdelem adta, a morális elit feladatainak demokratikus hitelét pedig a fasizmus-értelmezés. Ekkora ugyanis Bibó István már megkísérelte megfejtetni a német fasizmus tömeghatásának rejtélyét és a fasizmus mibenlétét, méghozzá olyan megközelítéssel, amely a történeti, a lélektani, a szociológiai és a politológiai szempontokat igen termékenyen és magas színvonalon egyesítette magában. Tette ezt Magyarországon 1942–1943-ban egy 143 gépelt oldalas tanulmányban, amely azóta sem látott napvilágot. *A német hisztéria okai és története* az egyik legjelentősebb (és az 1945 előtti periódusban kétségkívül a legjelentősebb) Bibó-tanulmány. A 31 éves szerző azokkal szemben, akik a fasizmust a németek eredendő alkati erőszakosságából vezették le, történeti okokkal magyarázta azt. Ezek a történeti okok viszont – a bevett felfogással ellentétben – egyáltalán nem szűkíthetők a versailles-i békeszerződésre. Annak, aki meg akarja érteni a német közösségi élet megzavarodását, vissza kell nyúlnia a XIX. század elejére – és utalnia az azt sokban meghatározó XVII. századi előzményekre – és onnan kell felgombolyítania a történeti folyamat meghatározó és eldöntő eseményeit, élményeit és konstrukcióit. A harmonikus fejlődésű nyugat- és észak-európai országokban a XVIII–XIX. században győzött a modern demokrácia. Ez a polgár, a műgonddal alkotó ember életformájának a győzelme volt a magát hatalmi helyzetekben élő, reprezentáló, arisztokratikus ember életformája felett.

A nép birtokba vette és a maga érzelmeivel ruházta fel, a saját képére formálta a királyok és a nemesek országát, aminek a legfontosabb következménye a személyes uralom felszámolása volt. Demokratizmus és nemzeti érzés (patriotizmus) Bibó István értelmezésében egy töről fakadnak és szétválaszthatatlanok: a közösség ügye és a szabadság ügye egy ügy, hiszen a nemzeti keret és az államhatalmi keret egybeesik. Közép-Európában viszont éppen ez hiányzott. Hiányzott a saját állami keret realitása (az állami apparátus, az egységes politikai kultúra, a kialakult gazdasági szervezet és összeszokottság, a főváros és a szellemi élet), ezért a nemzeti keret ügyei a demokratikus tartalom elé tolakodhattak, és jelentőséghez juttattak olyan elemeket, amelyeknek a demokratikus fejlődés ügyéhez kevés közük van, mint a dinasztia, az arisztokrácia és a hadsereg. Így a nemesi-katonai, vagyis az uralmi, agresszív és reprezentatív érzelmek túlsúlyra juthatnak a polgári, vagyis a civilizált, bensőséges és békeszerető érzelmek felett. Hogyan? A demokrácia európai sorsa szempontjából nagyon kártékony volt, hogy Németországban, Olaszországban és Spanyolországban a demokratikus eszmék elterjedése egy idegen invázió (Napóleon hódítása) emlékével kapcsolódott össze, a nemzeti gondolat születése pedig az az ellen való ellenállással. Ebből származott, hogy itt a demokratizmus és a nemzeti érzés úgy jelentkezett, mint amelyeket szembe lehet állítani egymással. Németország belső helyzetét két tényező határozta meg és végzetesen: a területi fejedelemség intézménye (a politikai atomizálódás) és a társadalom hiperarisztokratikus szervezete (a születési kiváltságrendszer túlságosan is erős érvényesülése). A demokratikus német egységtörekvések a szerző állítása szerint eredetileg (tehát a XIX. század elején) a német államiság látható feje, a Habsburg-dinasztia mellett voltak, viszont egy szerencsétlen történeti cselekedet (1804) és egy hatalmas történeti megrázkódtatás (1806) ahhoz vezetett, hogy a nagynémet egységtörekvések zsákutcába jutottak. A német-római császárság – a német fejlődés első zsákutcája – nem eredményezhette a területi fejedelemségek felszámolását az uralkodó és a polgárság szövetsége által, hiszen a császári cím mindinkább pusztá dekorációnak tetszhetett, mivel legitim viselői, a Habsburgok a XVIII. század folyamán egyre kijjebb szorultak a német területekről. II. Ferenc német-római császár azzal, hogy 1804-ben (I. Ferencként) felvette az osztrák császár nevet, két esztendővel később pedig lemondott a német-római császári címről és 1815-ben (mikor arra lehetősége lett volna) sem vette azt vissza, azt eredményezte, hogy a dinasztia, amely addig Németország – bár sok tekintetben névleges, de mégiscsak látható – feje volt, megszűnt annak lenni és a területi fejedelemségek színvonalára süllyedt, a dinasztia pedig a Duna-medence teljesen eltérő nyelvű, múltú és élményű nemzetei egységesítésének eleve lehetetlen és rendkívül kártékony feladata elé került. Közben az 1806. évi lefegyverzettség állapotát követően fellángolt a német nemzeti érzés, de a német nemzeti keretek, a német egység ügye elvált a Habsburgoktól (akiknek a feudális történeti legitimitás értelmében a német területek egyesítése joga és feladata volt), a provinciális porosz király pedig német állam uralkodójaként távozott a bécsi kongresszusról. A Német Szövetség, a német fejlődés 1815-ben alakult második zsákutcája pedig az európai dinasztiaiák (köztük a Habsburg-dinasztia) egyetértésével tartósította a személyes uralmi rendszer tartományúri formáját, s így megszilárdította és az európai monarchiák védelme alá helyezte a német egység legnagyobb akadályát: a német területi fejedelemséget. Az, hogy Németországnak nem volt látható feje és központja, hogy a területi fejedelemség intézménye konzerválódott és a nemzeti keretek hiányoztak, 1848-ban bosszulta meg magát, és ez volt a németiség

második nagy történeti megrázkódtatása, ami szörnyen félrevezető tanulással szolgált. Az 1848-as demokratikus egyesítési kísérlet kudarcának oka ugyanis az volt, hogy a németiség politikailag még nem volt eléggé érett ahhoz, hogy felszámolja a dinasztiákat, a dinasztiákkal (a területi fejedelmekkel) való egyetértés pedig kizárta a német egységet. Igazi tanulság pedig az volt, hogy az egyesítés nem lehetséges mindaddig, amíg a területi fejedelemségek intézménye fennáll, megtévesztő látszata viszont azt sugallta, hogy a német egység problémája eleve megoldhatatlan. Ezért válhatott a németiség szemében a XIX. század második felében Poroszország a német egység ügyének letéteményesévé, holott Bismarck valódi célja az északnémet protestáns államok egyesítése volt és 1866-ban, majd 1871-ben Poroszország messze túlnövekedett saját céljain. Terjeszkedése nem a német egység megvalósítása volt, hanem a német fejlődés harmadik zsákutcája: a wilhelminus Németország látványos dinamikája valójában – s ez a szerző egyik legfőbb és legeredetibb mondanivalója – belső tehetetlenséget és bűnultságot takart. Konzerválta a területi fejedelemségeket és olyan (Habsburg–Hohenzollern) kompromisszumon alapult, amely lehetetlenné tette, hogy az egykori német-római császár házi országának (Ausztriának) németjei egyesülhessenek a többi németekkel. A legtöbb német pedig az Isten kegyelméből uralkodó tartományurak nyomasztó személyes uralma alatt állt, II. Vilmos pedig az európai monarchiák nagy történeti teljesítményével (a személytelen államfői szereppel) szemben a napóleoni kalandorsághoz nyúlt vissza. Saját szerepét mint hősi, romantikus vállalkozást fogta föl és játszotta el, s a zseniális politikai vezető személyes uralma jegyében külpolitikai bonyodalmakat és kalandor akciókat idézett elő. A területi fejedelemségek, a merev társadalmi hierarchia és a nagynémet egységet lehetetlenné tevő dinasztikus kompromisszum által meghatározott belső tehetetlenség táptalajává vált az irreális helyzetmegítéléseknek és a hisztérikus megnyilvánulásoknak és a század végére létrejött az újkori fejlődés legijesztőbb monstuma: a demokratizmussal programszerűen szemben álló nemzeti érzés és ideológia. A romantikus szerepének pózaiban tetszelgő császár és a hamis konstrukciói miatt megzavarodott németiség külpolitikai válságokba, majd világháborúba keveredett, ami viszont meghúította a XX. század eleje legnagyobb európai reménységének valóra válását: a német szocialista forradalmat. A versailles-i békeszerződés pedig ahelyett, hogy a német nemzetet magára hagyta volna feladatai megoldásával akkor, amikor a német egység és a demokratikus fejlődés akadályait a háborús vereség elsöpörte, maga teremtett olyan helyzetet, amelyben a demokráciának nem volt hitele és egy egész közösség került hisztérikus állapotba. A háborús felelősség kimondása, a német egység megtiltása és a jóvátételek bizonytalansága politikailag és gazdaságilag egyaránt lehetetlen helyzetet teremtett. Így lehetséges, hogy az Isten kegyelméből való rend összeomlása után a németiség nemhogy kiegyenesedett volna a jobbágyi állapotból és megteremtette volna a maga demokratikus közösségét, hanem a bűnbakkeresés és az elégtételkeresés állapotába került. Így lett a háborús vereség, 1918 a németiség harmadik nagy történeti megrázkódtatása ahelyett, hogy kijózanító hatást gyakorolt volna és ezért vált a weimari demokrácia a német politikai fejlődés negyedik zsákutcájává. És ezt követte a német társadalmi és politikai fejlődés ötödik zsákutcája, az európai fejlődés katasztrófája: a fasizmus. A fasizmus a hagyományra hivatkozik és felrúgja az európai hagyományt, reakciós erőket hív segítségül és elpusztítja társadalmi presztízsiüket, demokratikus tömegérzelmeket mozgósít és zsákutcába viszi őket, forradalmat idéz fel és

mégsem old meg semmit. Összes gondolatai negatív jellegűek, központi gondolata nincs, lényege negatív.

Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogy Bibó István szerint a szabadság ügye és a közösség ügye szembekerült egymással, mivel történeti megrázkódtatások azt a görcsös félelmet keltették, hogy a szabadság előrehaladása veszélyezteti a nemzet ügyét. Ugyanakkor a demokratikus forradalom már esedékessé vált, és a közösség – félelmei miatt – mindazokat a tömegerőket, amelyek harmonikus fejlődésű országokban a nemzet és a szabadság ügye mellett sorakoznak fel, minden erejével csak a nemzet ügye mellé sorakoztatta. Fasizmus csak ott van, ahol demokratikus tömegérzelem van, hiszen a fasizmus a demokratikus fejlődés deformációs terméke. Ezért van meg benne a demokratikus forradalom minden eleme éppúgy, mint a demokratikus forradalom ellen feltámadt reakció minden eleme, amelyek egyugyanazon történelmi hisztéria forgatagán csapódtak ki abból a zűrzavarból, amelybe a keresztyénség és a humanizmus értékvilága Közép-Európában beleesett. Ezt mutatják torz ellentmondásai: a tömegmozgalomra támaszkodó abszolút despota, a tömeget megvető népiesség, a demokráciaellenesség, a demokráciaellenes nemzeti érzés, a szabadságellenes forradalom és a népek irtóháborúja. Ugyancsak a demokratikus és antidemokratikus elemek torz együttesét, az európai értékrend kifordítását érzékelhetjük a legalapvetőbb elvekkel kapcsolatban, hiszen a fasiszta eszmék csapdái az önrendelkezéssel, a szabadsággal és az egyenlőséggel kapcsolatosak. Az önrendelkezési jog és a hatalomkultusz szörmyszülőtte a nemzetek szabadságára és egyenlőségére vonatkozik tagadólag és az európai együttélés tagadása. A demokrácia és a Führerprinzip monstruma a személyes uralom alá vetett szabadság megfogalmazása. Az egyenlőség és a fajelmélet abszurduma pedig mindennemű születési kiváltságrendszer tagadása és újratermelése.

A német hisztéria . . . alaptétele, hogy a területi fejedelemségek rendszere és a születési kiváltságrendszer, a nemzeti és állami keret együttesének a politikai atomizáltsággal nehezített hiánya és a társadalom hiperarisztokratikus szerkezete és szerveződése Németország újkori és legújabb kori társadalmi és politikai fejlődésének legnagyobb teherterele volt. Azt viszont, hogy az ezek és az eredetileg demokratikus nemzeti törekvések közötti feszültség közösségi hisztériához vezetett, a nemzeti törekvéseknek két évszázad öt zsákcúja, három megrázkódtató történeti tapasztalata és hamis konstrukciói által meghatározott kisiklása magyarázza. A fasizmus elbukik. De a rettenetes közösségi merevgörcs kioldása, a politikai regenerálódás a környező világ tisztánlátásán, nyugalmán és bölcsességén múlik.

Két rövid – szintén publikálatlan – írásában Bibó István Napóleon legendáját szembe-sítette az 1796-os olaszországi hadjárat tényeinek értelmezésével, illetve az 1814-es párizsi békekötést interpretálta – az egyiket az *Aventure*, a másikat a *Reconstruction* (tehát Ferrero művei) alapján. Napóleon szerepét nem zseniálisnak, hanem kalandornak tartotta, és meggyőzően érvelt amellett, hogy az európai egyensúly megbomlása, a nemzeti érzés és a demokratizmus szembekerülésének lehetősége és a francia forradalom érvényes vívmányainak részleges hitelvesztése szorosan összefüggött azzal a kalandorsággal, amellyel Napóleon túltette magát a korabeli diplomáciai és katonai játékszabályokon. Ebben sem volt persze eredeti – mutatott rá a szerző, s a legenda a tények nem ismerésére és félreértelmezésére épült. A párizsi béke – amelyet nem helyes a Szent Szövetség előzményének tekinteni – viszont jó példája annak, hogyan lehetett jól békét kötni, holott az

egyáltalán nem volt szükségszerű abban a félelmi pszichózisban, amelyben Európa a napóleoni háborúk után volt.

Az európai közösség válsága társadalmi problémák által meghatározott értékválság és értékproblémák által meghatározott társadalmi válság. Mibenlétét két tényezővel ragadhatjuk meg. Azzal, hogy a demokratikus társadalomszerveződés nem érvényesül eléggé és nem elég hatékony, és azzal, hogy a demokratikus társadalmi és nemzeti törekvések Közép- és Kelet-Európában kisiklottak. A válság megoldása, hogy a közösség ügye és a szabadság ügye egy ügy legyen, a társadalmi és a politikai demokrácia hatékonyan érvényesüljön, ami viszont minden a konzervativizmussal (a születési kiváltságrendszerrel) és a fasizmussal szembenállótól józanságot, tisztánlátást, nyugalmat és felelősséget kíván. Ez viszont feltételezi a félelmi és sérelmi állapotok oldását, a bizalmat, a lehetőségekkel való számot vetést és azt, hogy azokkal éljenek, ne szalasszák el. Ezek azok a gondolatok, amelyek *A magyar demokrácia válsága (Valóság, 1945)*, *A keleteurópai kisállamok nyomorúsága (Bp., 1946)*, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után (Válasz, 1948)* és *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai (Örrendelkezés, nagyhatalmi együttműködés, politikai döntőbíráskodás)* (angolul jelent meg: Hassocks, Sussex, 1976) szemléletét meghatározták.

A gondolati rekonstrukció tematikailag tagolt felvázolása után immár az a feladatunk, hogy a következtetéseket levonjuk, összegezzük és megfogalmazzuk a tanulságokat.

III. BELSŐ ÖSSZEFÜGGÉSEK, TANULSÁGOK

Megkíséreltük vázlatosan rekonstruálni Bibó István 1945 előtti tudományos munkásságának fő témáit, problémafelvetéseit, történelemértelmezését és társadalomszemléletét. A tematikai tagolású rekonstrukció után immár a témák és a problémafelvetések belső összefüggéseit próbáljuk megfogalmazni. Ehhez első lépésként a témák és megközelítésmódok változását kell tudatosítanunk.

Bibó István tudományos munkásságát nemzetközi jogi témák vizsgálatával kezdte, nagyjából egyidőben azzal, amikor a szegedi egyetem jogi karán jogi tanulmányokat folytatott (1929–1933), jogi (1933), majd államtudományi doktorátust szerzett (1934), és a bécsi egyetemen, majd a genfi Institute Universitaire des Hautes Etudes Internationalesban képezte tovább magát. A 30-as évek második felében aktív részese a nemzetközi jogtudomány és jogbölcselet hazai és nemzetközi művelésének. A hazaiak mellett több külföldi szakfolyóiratban publikál. 1940. évi habilitásakor mindkét bírálója, *Horváth Barna* és *Búza László* 1936-ban franciául megjelent Kelsen-kritikáját értékeli a legtöbbször. 1938-tól 1945-ig bírósági titkár, majd az Igazságügyminisztériumban előadó, 1940-től a szegedi egyetem jogi karán a jogbölcselet magántanára, 1946-tól 1950-ig ugyanott az alkotmány- és közigazgatástan nyilvános, rendes tanára, azaz a társadalom- és államelmélet professzora, 1946-tól 1949-ig az MTA levelező tagja és 1947-től 1949-ig a Kelet-Európai Intézet igazgatóhelyettese. A nemzetközi jog és a jogbölcselet problémáival foglalkozva szembekerül a 30-as és a 40-es évek fordulóján az európai és a hazai közösségi élet válságjelenségeivel, és azokra a 40-es évek legelején magyarázatot keres és talál. Ehhez felhasználja a mélylélektan, a történelem és a szociológia tanulmányozását, és ezek szintézise jegyében születik meg a két (1945 előtti) kimagasló jelentőségű Bibó-írás: az

Erdei-interpretáció és *A német hisztéria* . . . A megfajtott problémák társadalom- és államelméleti jellegűek voltak, a megközelítés módja a megelőző történeti folyamat és a szociológiai helyzet felfejtése, szempontja lélektani, mércéje pedig erkölcsi, méghozzá sajátos értelemben. Ugyanis az újkori és a legújabb kori európai társadalomszerveződés saját elveinek normáját alkalmazta – a mindenkori történeti helyzet lehetőségkeretének kontextusában – az európai és a hazai társadalomra, nevezetesen az egyetemes és oszthatatlan emberi méltóság, a minden egyes ember minőségi egyenlősége és szabadsága normáját. A témák tehát a nemzetközi jogtól a jogbölcseleten keresztül a hazai és európai társadalmi értékelés, a közösségi értékrend alapkérdéseire vezettek, a megközelítésmód pedig a jogi szakkérdések elvi problémáinak filozófiai szempontú elemzésétől a „polisz” dolgai, a társadalom- és államelméleti kérdések történeti vonatkoztatású, lélektani szempontú és szociológiailag fundált erkölcsi megfajttatása irányába változott.

A téma és a megközelítésmód változásának eredményeként (a 40-es évek elejére, tehát akkorra, amikor Bibó István 30 esztendő volt) egyre markánsabban rajzolódik ki az a belső összefüggés, amely a problémafelvetéseket és a problémamegoldásokat meghatározta. Ezt a gondolati rekonstrukció során több tételes és látens szembeállításban is érzékelhettük. Tételes szembeállítás: hatalom és megegyezés, hatalomkoncentráció és hatalommegosztás ellentéte; a személyes uralom világa és az öntudatos, szabad, vállalkozó, alkotó polgárosodott ember világa közötti ellentét; végül annak a két állapotnak az ellentéte, amelyben a közösség ügye elválik a szabadság ügyétől, illetve amikor a közösség ügye és a szabadság ügye egy ügy. Ezekhez tartozik a hatalmi-uralmi elit tételes elmarasztalásának látens ellenképe: a közösség szigorú kontrollja alatt tevékenykedő, cserélődő és váltakozó teljesítmény-elvű és morális elit szükségességének tétele. A fentiekől jellegében ugyan különbözik, de alapvető fontosságú a szomszédsgági társadalom és a tömegtársadalom szembeállítása. Hogyan függnek össze ezek a – tematikai bontásban érzékelt és immár tételesen megfogalmazott – szembeállítások? Ezek belső összefüggésének tudatosításával az 1945 előtti tudományos munkásság meghatározó szempontjait és jellegét foglalhatjuk össze.

Az európai közösség, amelynek nagy történelmi teljesítménye a hatalom humanizálására irányuló törekvés, társadalmi és értékviszályokkal küzd. Ennek meghatározója, hogy a társadalom szomszédsgági társadalomból tömegtársadalommá vált, amelynek érvényesülő szerveződési és értékelési elvei nem kielégítőek, sőt zavarosak, hiszen alapelvükkel ellentétben nem teszik lehetővé mindenki számára az értelmes, alkotó életet. Márpedig az Isten kegyelméből való rend szűkreszabottságából való kibontakozásra irányuló (a kiváltságrendszer minden formájának felszámolását célzó liberális és szocialista) demokratikus törekvések lényege éppen az, hogy a polgárosodott, szabad, öntudatos, békés és műgonddal alkotó ember életformáját kívánja általánossá tenni a személyes uralmon alapuló, presztízs-szemponutú, harcias, arisztokratikus, az emberek minőségi különbségének felfogásár. alapuló és alávétésre épülő életformával szemben. A születési kiváltságrendszer nem tagolatlan, differenciálatlan társadalom váltja fel, hanem nagyon is differenciált. Ennek ember- és értékközpontú szerveződése megoldandó feladat, amely mindenkinek, a leginkább pedig a funkcióatlan arisztokráciával szemben a közösség kontrollja alatt cserélődő és váltakozó teljesítmény-elvű és morális elitnek a gondja. Az egyszer már felkeltett igények ugyanis megvalósulásra törnek, s ha nem sikerül a minden egyes ember minőségi egyenlőségét, oszthatatlan szabadságát és emberi méltóságát valóban érvényesíteni, ez

pusztító áltevékenységekhez vezet. Ha az egyén nem érzékeli a közösségekben a saját lehetőségeit és határait, nem látja át léte és tevékenysége értelmét, akkor könnyen a korlátlan lehetőség csalóka vágyképe és a nyomasztó tehetetlenség valósága közé szorulhat. Ez a leggyesztőbben azokban a tendenciákban testesült meg, amelyeket a legbrutálisabban a faszizmus képviselt. Ez az egész európai értékrendszert alapjaiban támadta meg, de egyúttal azt is látnunk kell, hogy az európai demokratikus törekvések kisiklása, deformációja volt, amely nem volt független az európai értékválságtól sem. Ott, ahol a közösség ügye és a szabadság ügye elvált egymástól, olyan közösségi merevgörccs alakult ki, amelynek emberellenessége nem lehet kétséges. Feloldása szoros kapcsolatban van azzal, hogy az Isten kegyelméből való rendet felváltó világ ne válhasson az álértékek és az áltevékenységek világává, hanem a közösséggel alkotó kapcsolatban levő, szabad és öntudatos, elmélyedő emberek világa legyen. Ez viszont a demokratikus törekvések hatékonyabb és egyetemesebb (minőségileg más szintű) érvényesítését követeli meg. Az európai társadalomszerveződés visszavonhatatlan vívmánya a személyes uralom megszüntetésére irányuló törekvés, és ennek intézményes biztosítérendszer, a hatalomkoncentrációval szemben a hatalommegosztáson alapuló demokratikus társadalomszerveződési technika, amelyet rugalmasabbá, fejlettebbé, decentralizáltabbá, emberközelibbé kell tenni. Az adott nemzeti közösség saját problémáinak helyes megoldása minta lehet más közösségek, az egész európai közösség regenerálódása számára is. Ugyanakkor egyetlen közösség sem szabadulhat meg az emberiség egészének problémáitól, amely az adott közösségek egészséges és valóságos problémamegoldásainak függvénye. Ezért sem szabad, hogy az adott közösség alapvető problémáinak megoldása helyett foglalkozzunk hamis világméreteken az emberiség problémáival. Kinek-kinek magának kell felnőtté válnia és felnőtté, alkotóképessé tennie a közösséget. Ehhez pedig a közösségben érvényes értékrendszer és a dolgok néven nevezésének légköre szükséges. Az, hogy a közösség ügye és a szabadság ügye egy ügy legyen. És éppen ezt akarták sokan Magyarországon 1945-ben.

1945-re már minden fontos elem együtt volt: a mérce, a megközelítésmód, a felismerések és a szerepvállalás tudatossága. 1945 a lehetőséget hozta, de már meglevő gondolati és személyiségbeli sajátosságok kerültek napvilágra. És nyilvánvaló, hogy Bibó István az európai közösségi élet regenerálódása számára is mintát akart adni az oly égető hazai feladatokra vonatkozó javaslataival, elképzeléseivel és magatartásával, az áttörés lehetőségének tudatosításával a konzervatív és a faszizta rendszer magyarországi összeomlása után.

A kiskunhalasi kisnemesek ivadéka a magyar közélet „kuruc” és protestáns hagyományaiból merített először, majd alaposan megismerte és asszimilálta az európai keresztyén, liberális és szocialista tradíciót. Ahhoz, hogy megkísérelje ezek legjobbnak tartott elemeit szintetizálni, ki kellett kerülnie előbb a két világháború közötti Magyarország úri középosztályának beidegződéseit, majd az adott közösség problémái helyett kizárólag egyetemes távlatra néző „finom európai” szerepét is. 1945 előtti tudományos munkássága nemcsak azt mutatja, hogy ki tudta kerülni a kelepccét, hanem azt is érthetőbbé teszi, hogy miért éppen ő tudta klasszikus érvénnyel és szubjektív hitellel megfogalmazni a hazai és európai fejlődés zsákutcait, hamis konstrukcióit és az áttörés lehetőségeit.

A használt rövidítések:

Tt = Társadalomtudomány

RITD = *Revue Internationale de la Théorie du Droit*

ZÖR = *Zeitschrift für öffentliches Recht*

SzÉ = *Szellem és Élet*

A gondolati rekonstrukció alapjául szolgáló írások nem ölelik fel az 1945 előtti publikációk összességét. Ezek – tudomásom szerint – időrendben a következők: Pálosi Ervin: A társadalmi törvények helye a természetben. Bp. 1930. *Tt*, 1932. 93–94. l. (recenzió); A nyílttengeri légi kikötők kérdése. *Külgügyi Szemle*, 1932. 392–394. l. (cikk); A szankciók kérdése a nemzetközi jogban. Szeged 1934. 50. l. (tanulmány); Kényszer, jog, szabadság. Szeged 1935. 151. l. (tanulmány); Dr. Vas Tibor: Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie, Szeged 1935. *Jog* 1935. jún. 150–151. l. (r.); Reitzer Béla: A proletárnevelés kérdéséhez. Szeged 1935. *Athenaeum*, 1935. 5–6. sz. 312. l. (r.) Le dogme du „bellum justum” et la theorie de l’infalibilité juridique. Essai critique sur la Théorie pure du droit. *RITD*, 1936. 14–27. l. (tanulmány); A mai külföld szemlélete a magyarságról. *Magyarságtudomány*, 1936. 1. sz. 126–132. l. (esszé); Rechtskraft, Rechtliche Unfehlbarkeit, Souveränität. *ZÖR*, 1937. 623–638. l. (t.); Joseph Bohatec: Calvin und das Recht. Feudingen in Westfalen 1934 *SzÉ*, 1937. 26–27. l. (r.); Balás P. Elemér: Az okozatosság büntetőjogi problematikája. Bp. 1936. *SzÉ*, 1937. 64–66. l. (r.); Faluhelyi Ferenc: Államközi jog I. Pécs 1936. *RITD*, 1937. 67–68. l. (r.); Etika és büntetőjog. *Tt*, 1938. 1–3. sz. 10–27. l. (e.); A Code of International Ethics. *RITD*, 1938. 358. l. (r.); Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. *Tt*, 1940. 4. sz. 503–516. l. (e.); A bírói és közigazgatási funkció szociológiájához. Az igazságügyminiszter véleményező szerepe a közigazgatásban. *Tt*, 1941. 1. sz. 136–143. l. (c.); Fritz Künkel: A közösség. A közösségeléktan alapfogalmai. Bp., 1940. *SzÉ*, 1941. 34–38. l. (r.); Elit és szociális érzék. *Tt*, 1942. 2. sz. 192–209. l. (e.); A pénz. *Magyar Szemle*, 1942. 4. sz. 169–177. l. (e.); A magyar jogélet időszerű kérdései. Bp. 1940. *Tt*, 1942. 3. sz. 432–436. l. (r.); Losonczy István: A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban. Bp., 1941. *SzÉ*, 1942. 171–175. l. (r.); Korunk diagnózisa. (Mannheim Károly új könyvéhez). *Tt*, 1943. 4–5. sz. 454–474. l. (r.); Leopold von Wiese: Die Ethik und das System der zwischenmenschlichen Beziehungen. *ZÖR*. XXII. 4–5. sz. *Tt*, 1943. 1–2. sz. 152–154. l. (r.); Karl Olivecrona: Der Imperativ des Gesetzes. Kopenhagen, 1942. *Tt*, 1943. 3. sz. 331–332. l. (r.); Horváth Barna: A géniusz pere. Sokrates–Johanna. Kolozsvár 1942. *SzÉ*, 1943. 174–177. l. (r.); Jogfilozófia. (A Magyar Filozófiai Társaság vitaülése 1942. dec. 1-én.) Moór Gyula előadása, Ruber József, Bibó István, Horváth R. Károly, Zemplén Elemér, Brandenstein Béla hozzászólása. *Athenaeum*, 1943. 156–176. l. (Bibó István hozzászólása: 167–170. l.); Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom. *Tt*, 1944. 1–3. sz. 36–56. l. (e.).

Napvilágot láttak a habilitációs bírálatok is, és az Országos Széchényi Könyvtárban hozzáférhetők: I. Dr. Horváth Barna ny. r. tanár véleményes jelentése dr. Bibó István bírósági titkár úrnak a jogbölcseletről egyetemi magántanúrrá képesítése végett bemutatott dolgozatairól (Szeged, 1939. nov. 19.), II. Dr. Búza László ny. r. tanár véleményes jelentése... (Szeged 1940. márc. 6.) 24. l. Ad 1121/1938–39. jksz. Kézirat gyanánt. OSZK 96431.

A nyomtatásban meg nem jelent írásokhoz néhai Bibó professzor szívessége révén juthattam hozzá. Tudomásom szerint A *Német hisztéria okai és története* című munka fénymásolata az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia Tanszéke könyvtárában megtalálható. Publikálása mind forrásértéke, dokumentum-jellege, mind tudományos színvonala miatt a hazai szellemi életet gazdagítaná. A mű egy része a *Történelmi Szemle* 1980/2. számában (tehát a jelen tanulmány nyomdába kerülése után) megjelent (169–195. o.). Úgy vélem, hogy ez a hasznos publikáció korántsem pótolja az egész mű kiadását. A hivatkozott angol nyelvű munka: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies (A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers, and Political Arbitration)*, Hassocks, Sussex 1976.

A fenti tanulmány megírása (1979. novembere) óta napvilágot látott az akadémiai székfoglaló (*Az államhatalmak elválasztása egykor és most. Vigilia*, 1980/8. 533–546. l.). Igen tanulságos olvasmány Bibó István visszaemlékezése szüleire, barátaira, 1945 előtti közéleti érdeklődésére és tevékenységére (*Valóság* 1980/9. 27–49. l.).

A REVÍZIÓS POLITIKA „ELMÉLETI ALAPVETÉSE”: AZ ANGOL NYELVŰ MAGYAR TÖRTÉNET TERVE

FRANK TIBOR

„Külföldi előadói körútaim során azt a fájdalmas tapasztalatot szereztem, hogy a nyugati nemzetek nyelvén hiányzik a magyar nemzeti történelemnek kimerítő, tudományos, modern feldolgozása, – olyan nagy történeti kézikönyv, mely nemzetközi politikai küzdelmeinknek elméleti alapvetése lehetne. Enélkül ellenfeleinknek adataiból táplálkozik a külföldi tudományosság.”¹ Gróf Bethlen István volt miniszterelnök 1934 nyarán írott sorai a két világháború közötti Magyarország egyik igen jelentős, külföldre irányuló, ideológiai-politikai propagandaakciójának születési körülményeit jelzik. Bethlen a megelőző év őszén Angliában járt, és több előadást tartott a magyar revíziós politika képviselőjében. A magyar politikus nem titkolta, hogy a trianoni békeszerződés revíziója érdekében fordul a brit közvélemény támogatásáért és a cambridge-i Népszövetségi Egyesület, a londoni Közél- és Közép-keleti Társaság, a Nemzetközi Ügyek Királyi Intézete és a Balkán Bizottság szónoki emelvényét egyaránt a Magyarországot ért igazságtalanság bizonyítására, az angol rokonszenv megnyerésére igyekezett felhasználni. „Mi, magyarok igen nagy súlyt helyezünk az angol közvélemény tájékoztatására, mert azt tapasztaltuk, hogy az igazság ügyének, ha azt egyszer felismerte, bátran és nyomatékosan kél minden érdektől mentesen a védelmére . . .” „Én a revízió érdekében a magyar népnek azzal a régi ragaszkodásával, tiszteletével és bizalmával fordulok a hatalmas angol nemzethez támogatásért, amelyről még a háború nehéz napjaiban sem feledkezett meg. Ha segítő kezét életének legsúlyosabb óráiban Anglia feléje kinyújtja, örökké hálás lesz érte a magyar nemzet.” „Azzal az áhítatos meggyőződéssel teszem le a revízió kérdésének minden magyar előtt szent ügyét az angol közvélemény asztalára, hogy ezzel azt a legjobb helyre bíztam a világon.”²

Jóllehet a magyar propagandának általában korlátozott volt az európai hatása, s ez alól gróf Bethlen angliai előadókörútját sem tekinthetjük kivételnek, mégis, a „Kisantantpszichózis” megnyilvánulásaként értékelhetjük azt, hogy hetekkel a volt magyar miniszterelnök 1933. november végi angliai előadásai után nyomdába került R. W. Seton-Watsonnak, a Londoni Egyetem Közép-Európai Történelem professzorának, a román és cseh tudományos akadémiák levelező tagjának egész kis kötetre rúgó „figyelmeztetése egy nemigen skrupulózus propaganda ellen”.³ 1934 elején a londoni Eyre and Spottiswoode

¹ Bethlen I.–Kozma Miklós, 1934. júl. 2., Fond 1/75/477.

² Bethlen István angliai előadásai. Genius, Budapest 1934, 35–59., 120. o.

³ R. W. Seton-Watson: *Treaty Revision and the Hungarian Frontiers* (Szerződésrevízió és a magyar határok). Eyre and Spottiswoode, London 1934, 5. o.

kiadó csaknem ugyanakkor jelentette meg az egykor „Scotus Viator” néven a századeleji magyar nacionalizmus legkeményebb és leghatékonyabb külföldi bírálójának bizonyult Seton-Watson professzor választát Bethlen angliai előadásaira, mint amikor ezek magyar szövege Budapesten napvilágot látott.⁴ A Londoni Egyetem Masarykról elnevezett katedrájának tulajdonosa nagyfokú óvatosságra intett a volt magyar miniszterelnök angliai szereplésével kapcsolatban. Bethlent Gömbös Gyulával együtt „a náci kormányzasi módszerek intelligens előfutárának” minősítette, és a leghatározottabban visszautasította a magyar revíziós követeléseket, cáfolva a magyar propaganda érveit. Seton-Watson igazolni igyekezett a trianoni döntés jogosultságát, és hevesen védelmébe vette a Magyarországgal határos szomszédállamokat.⁵

Bethlen angliai útja valószínűleg meggyorsította Seton-Watson ekkor már előkészületben levő román történeti kézikönyvének londoni kiadását is. Alig jelent meg a Bethlent támadó Seton-Watson füzet, a „Szerződésrevízió és a magyar határok”, amikor a nagy tekintélyű Cambridge-i Egyetemi Kiadó már nyomni kezdte „A románok története. A római időktől az egyesülésig” című, nagyszabású, több mint 600 oldalas kötetét.⁶ A munka szerzőjének románbarátsága közismert volt. A professzornak a Habsburgmonarchia népeivel kapcsolatos felfogása már az I. világháború előtt szilárd körvonalakat nyert, és hozzájárult a Párizs környéki békék előkészítéséhez. „Scotus Viator” már a háború előtt jó kapcsolatokat ápolt kiemelkedő román személyiségekkel, 1917-ben szerepe volt az Angol–Román Társaság megalakulásában, s az 1920-as években négy ízben is (1920, 1923, 1927, 1929) járt Romániában, mindannyiszor Erdélybe is ellátogatva. Az erdélyi kérdésben messzemenően következetes álláspontot foglalt el: élete végéig (1951) a román nézeteket támogatta.⁷ Egyike volt azoknak a befolyásos nyugat-európai publicistáknak és történészeknek, akik „eredetileg az egyenlő jogokért emelték föl szavukat, de végül már csak az egyik oldal hibáit látták, s az egész kérdést a Jó és a Gonosz mitikus küzdelmévé egyszerűsítették le. Nem vették észre, hogy nacionalizmus állt szemben nacionalizmussal, s hogy a fiatalabb, mohóbb nacionalizmus saját előnyére használta ki az előregyártott kisebbségi sérelmeket azzal a hideg számítással, hogy saját szent és önző nemzeti törekvéseit fogja végrehajtani”.⁸

Seton-Watson román története a szerző londoni egyetemi előadásainak átdolgozott és kiegészített változata volt.⁹ Arányai a mondanivaló aktualizáló hangsúlyait jelezték: a szerző az 1812-ig terjedő időszakot 191 oldalon, a XIX. század román történetét 239 oldalon, s az 1908-tól 1920-ig tartó szakaszt újabb 122 oldalon mutatta be. Fő forrása N. Iorga, a nagy román történetíró életműve volt, de emellett támaszkodott a londoni román

⁴ Ld. a 2. sz. jegyzetet.

⁵ R. W. Seton-Watson: *Treaty Revision*, i. m. 59. o. és passim.

⁶ R. W. Seton-Watson: *A History of the Roumanians. From Roman times to the completion of unity* (A románok története. A római időktől az egyesülésig), Cambridge University Press 1934, VIII. o.

⁷ Hugh Seton-Watson: R. W. Seton-Watson and the Romanians (R. W. Seton-Watson és a románok). *Revue Roumaine d'Histoire* X (1971). 1. sz. 26–35., 35–36., 36–39., 40–41. o.

⁸ Jeszenszky Géza: Jászi Oszkár és R. W. Seton-Watson levelezése az első világháború előtti években. *Századok* 111 (1977). 4. sz. 751. o., idéz Várdy Béla könyvéből: *History of the Hungarian Nation 1919–1968* (A magyar nemzet története 1919–1968). Astor Park, Fla. 1969, 188. o.

⁹ R. W. Seton-Watson: *A History*, i. m. VII. o.

követség egyik munkatársának, valamint a trianoni békeelőkészítő munkálatok egyik angol szakértőjének állandó tanácsaira is.¹⁰ Seton-Watson nézete szerint „a román fejlődést sok évszázadon át visszafogta és deformálta a hatalmas déli, északi és nyugati szomszédok beavatkozása, s ezért a hangsúlyt a két fejedelemség török, osztrák, magyar és orosz kapcsolataira helyezte, illetve a legújabb időkben Románia helyére a keleti kérdésben”.¹¹ A brit professzor a dáko-román kontinuitás elméletének hívéül szegődött, és cáfolta a magyar történetírás addig közzétett ellenérveit. Alapjában elfogadta A. D. Xenopol román történetíró XIX. századvégi, Párizsban megjelent román történelmének összegzését: „a románok keleten a szlávoktól átalakított dáko-rómaiak éppúgy, ahogyan nyugaton a franciák kelta-rómaiak, akiket a németek formáltak át”.¹²

Seton-Watson román történetének előszavát még alá sem írta a szerző, amikor Bethlent angliai tapasztalatai már „egy angol és francia nyelvű nagy magyar történelem megteremtésére” ösztönözték. 1934. május 14-én a Magyar Szemle Társaság elnökeként javasolta, hogy a Társaság vegye fel munkaprogramjába egy „ilyen történelemnek egyelőre angol és francia nyelven való létrehívását”. Bethlent szenvedélyesen foglalkoztatta „a nagy terv”, és buzgón munkálkodott az anyagi fedezet előteremtésén.¹³ Különösen nagy lendületet kapott az előkészítő munkálat 1934 őszén, amikor napvilágot látott Seton-Watson román története: ettől kezdve a tervbe vett angol és francia nyelvű magyar történelmet mint a cambridge-i kiadványra adandó választ tekintették. „Tulajdonképpen egy a szó legtisztább értelmében vett nemzeti propagandakiadványt akartak megvalósítani – vélekedett a tervről jóval később Bisztray Gyula –, hogy a külföld vezető rétege bennünket árgyilagosan ismerjen meg, ne pedig ellenséges szomszédaink (a kisantant) torz tükrében.” A készítenő mű terjedelmét mindvégig Seton-Watson román történetének tükrében számolták, és okulva a cambridge-i kiadvány gyors sikerén, hangsúlyozták a magyar válasz kívánatos tömörségét. „Az időközben a Cambridge University Press kiadásában megjelent Seton-Watson-féle Román Történet bizonyítja, hogy ilyen témáról voltaképpen csak egykötetes kiadás számíthat még szakkörökben is elterjedésre.”¹⁴ 1934. november 1-én már körvonalazódott az elképzelés: a Hóman–Szekfü-féle *Magyar Történet* rövid, átdolgozott változatát kellene megjelentetni, két kötetben, mintegy 80–84 ív terjedelemben. A terv 2000 példány megjelentetésével számolt, s az Oxford University Press-t vagy a Macmillan & Co.-t remélte megnyerni a kiadás gondolatának. Az elképzelés szerint az I. kötet háromnegyed részben Hóman Bálint eredeti szövegének Deér József (ekkor szegedi egyetemi magántanár) által készítenő átdolgozását; az utolsó egynegyed,

¹⁰ R. W. Seton-Watson: *A History*, i. m. VII–VIII. o.

¹¹ R. W. Seton-Watson: *A History*, i. m. VII. o.

¹² R. W. Seton-Watson: *A History*, i. m. 9–16. o., idéz (12. o.) A. D. Xenopol könyvéből: *Histoire des Roumains* (A románok története). I. köt., Paris 1896, 130. o.

¹³ Bethlen I.–Kozma M., 1934. júl. 2., OSzK Kt: Fond 1/75/477; Elnöki megnyitó a Magyar Szemle Társaság rendkívüli választmányi ülésén, 1935. febr. 12., OSzK Kt: Fond 1/1525/14044; Balogh J.–Deér J., 1934. júl. 30., OSzK Kt: Fond 1/746/6450; Deér J.–Balogh J., 1934. nov. 15., OSzK Kt: Fond 1/746/6452; Balogh J.–Deér J., 1934. nov. 17., OSzK Kt: Fond 1/746/6453; Feljegyzés az angol- és francia nyelvű Magyar Történet tárgyában, 1935. jan. 31., OSzK Kt: Fond 1/75/476.

¹⁴ Angol- és francia nyelvű Magyar Történet, 1934. nov. 1. (?), OSzK Kt: Fond 1/75/475; Bisztray Gyula feljegyzése az angol nyelvű Magyar Történetről, 1966. febr., OSzK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen”).

valamint az egész II. kötet pedig Szekfű Gyula szövegének maga által rövidített változatát volt hivatva az angol és a francia olvasóközönség elé terjeszteni. A kultuszminiszteri teendői miatt a munkában személyesen részt venni nem kívánó Hóman Bálint 6000, az átdolgozó Deér József 9000, Szekfű pedig 15 000 pengős honoráriumra számíthatott (a pénzüsszegek kiszámításának alapja a Seton-Watson-féle román történet tükrö volt).¹⁵ A fordításra további 24 000, az angol kiadás költségeire 24 000, a franciára 20 000 pengőt szántak, s további 2000 P-t terveztek adminisztratív és előre nem látható kiadásokra. Az így kialakult, kereken 100 000 P-s költségvetés 60%-át Bethlen 1934–35 fordulóján a legfelső állami bürokráciában megőrzött befolyását latbavetve az állami költségvetésből leteremtette elő: a Miniszterelnökség 30 000, a Külügyminisztérium, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, az MTA, illetve az MTI egyenként 7500 P-t ajánlott fel a nagyszabású tervhez.¹⁶

Az ígérek alapján Bethlen most már a hiányzó 40 000 P összegyűjtéséhez láthatott. 1935. február 12-re összehívta a hazai pénzügyi és ipari élet vezető férfiai, és a Magyar Szemle Társaság elnökeként segítségüket kérte az MSzT két angol vonatkozású vállalkozásához, a *Magyar Történet* angol nyelvű kiadásához és az ugyancsak ekkoriban tervbe vett *Hungarian Quarterly* című folyóirat megindításához. A megjelentek előtt – Bíró Pál, Chorin Ferenc, Fellner Pál, Halmy Miklós, Imrédy Béla, báró Korányi Frigyes, báró Kornfeld Móric, báró Madarassy-Beck Marcell, Ottlik György, Reményi-Schneller Lajos, Scitovszky Tibor, Szerday Róbert, Weiss Fülöp és Wolfner György fogadta el a meghívást, kimentette magát Erney Károly, Goldberger Leó, Harkányi János és Kovács Izor – Bethlen kifejtette, hogy „olyan magasrendű tudományos–történelmi mű” angol és francia nyelvű kiadására volna szükség, „mely a magyar államiság kialakulását és fejlődését a magyarság összes történelmi sajátságaival a legkiválóbb művelt szakemberek előtt feltárná. Nem vulgarizáló műre gondoltunk, mikor e hiány pótlására vállalkoztunk, hanem teljes tudományos dokumentációval felszerelt, nagyobb terjedelmű, komoly és minden kompetens bírálóknak helytálló munkára”. Az MNB, a TÉBE és a GYOSZ jelenlevő képviselői Chorin, Korányi, Imrédy és Weiss Fülöp egyetértő hozzászólásai nyomán megajánlották a hiányzó 40 000 P-t, három évi részletben, 1938 februárjával bezáróan. A megajánlott összegek átutalása 1935 nyarán–őszén meg is kezdődött, s ezzel meghozták gyümölcsüket az előkészítés erőfeszítései. Az MSzT főtitkára, a tervek gyakorlati megvalósítását végző Balogh József joggal értékelte úgy, hogy „a *Hungarian History* . . . az egész magyar állami és közigazgatási [helyesen: közgazdasági – F. T.] élet olyan mértékű igénybevételét jelentette, amelyhez egy esztendősf megfeszített munkára volt szükség és Bethlen István gróf messze-menő személyes támogatására . . .”¹⁷

¹⁵ Angol- és francia nyelvű Magyar Történet, 1934. nov. 1. (?), OSzK Kt: Fond 1/75/475; Balogh J.–Deér J. szerződés, 1935. ápr. 27., OSzK Kt: Fond 1/75/488.

¹⁶ Angol- és francia nyelvű Magyar Történet, 1934. nov. 1. (?), OSzK Kt: Fond 1/75/475; Feljegyzések az angol- és francia nyelvű Magyar Történet tárgyában, 1935. jan. 31., OSzK Kt: Fond 1/75/476.

¹⁷ Balogh J.–Bethlen I., 1935. febr. 6., OSzK Kt: Fond 1/75/481; ehhez mellékelve: Feljegyzés, 1935. febr. 6., OSzK Kt: Fond 1/75/487; Elnöki megnyitó a MSzT által a Hung. Q. és a H. of. H. finanszírozása érdekében összehívott értekezleten, 1935. febr. 12., OSzK Kt: Fond 1/75/482; Jegyzőkönyv az 1935. febr. 12-én megtartott értekezletről, OSzK Kt: Fond 1/75/484; Balogh J.–Deér J., 1936. okt. 26., OSzK Kt: Fond 1/746/6466; MSzT – Miniszterelnökség, 1935. okt. 15., OSzK Kt: Fond 1/75/511; Bethlen I.–Berzeviczy Albert, 1935. máj. 29. OSzK Kt: Fond 1/75/498; Bethlen I.–Balogh Jenő, 1935. júl. 6., OSzK Kt: Fond 1/75/508.

Bethlen nem csupán a vállalkozás pénzügyi fedezetét biztosította: számba vette a kötet várható külföldi hatását, igyekezett megszabni a tervezett kiadvány ideológiai-politikai kereteit, s ehhez apró részletekig kiterjedő direktívákat is adott. Ez a szellemi kontroll nem kizárólag a volt miniszterelnök személyes hatását jelentette, hanem egyben szűkebb intellektuális környezetének befolyását is. Érdemi kérdésekről először 1936. január 3-án, a *Hungarian Quarterly* című folyóirat „társadalmi szerveként” létrehozott *Society for the Hungarian Quarterly* választmányi ülésén esett szó, melyen az MSzT-hez hasonlóan ugyan-csak Bethlen elnökölt. Az ülésen Kornis Gyula emelte ki „annak fontosságát, hogy az angol nyelvű fordítás céljait szolgáló magyar szöveg az angolszász történeti és politikai problematikához igazodjék”. Az egykorú jegyzőkönyv tanúsága szerint „többek hozzá-szólása után az a vélemény alakult ki, hogy a Társaságnak [= SHQ] meg kell kérnie a szerzőket, hogy olyan szakemberek véleményét hallgassák meg, akik az angolszász nemzete-k gondolkodásának és problémáinak alapos ismerői”. Gróf Teleki Pál azt vetette fel, hogy a két kötet mellett egy harmadikat is sajtó alá kellene rendezni, benne a magyar történet forrásainak szöveggyűjteményével. Bethlen mint a Társaság elnöke vállalta, „hogy úgy a Teleki gróf által javasolt forráskötet, mint a Kornis Gyula által felvetett kérdésben a szerzőkkel közvetlen tárgyalást fog folytatni. Ajánlja egy olvasó bizottság kiküldését és felkéri Teleki grófot, hogy ennek irányítását vegye át. Kívánatos lesz a fordítás megkezdése előtt a magyar szöveget néhány példányban a bizottság tagjai közt szétoosztani”.¹⁸

Szekfű Gyulának Deér Józsefhez írott leveleiből tudjuk, hogy Bethlen komolyan vette vállalt feladatát. A budapesti professzor arra hívta fel szerzőtársa figyelmét 1936. április végén, hogy „május közepe táján Bethlen István gróf egy megbeszélést tervez, Veled és velem a készülő könyv bizonyos tartalmi szempontjait szeretné tisztázni”.¹⁹ A találkozó azonban – talán a hatalma végét élvező Gömbös-csoport és Bethlen ellentétei is szerepet játszhattak ebben – húzódott, s csak novemberben jelezhette újra Szekfű Deérnek, hogy „Bethlen gróf úr ígéretet tett, mely szerint az angol történet tartalmát illetőleg legközelebb meg fogja tartani azt az ülést, melyre természetesen Te is hivatalos lész”.²⁰ A megbeszélés végül 1936. november 28-án, szombaton délelőtt jött létre Bethlen István Eszterházy (ma Puskin) utcai otthonában. A házigazda mellett gróf Teleki Pál, Ravasz László református püspök, a Magyar Szemle Társaság ügyvezető alelnöke, Kornis Gyula választmányi tag, Bisztray Gyula főtítkár, valamint a szerzők: Szekfű, Hóman és Deér jelentek meg.²¹ Hóman intonálta az összejövetel alapkérdését: „A Hóman–Szekfű-féle Magyar Történet szövege alapjaiban nem változik. A tények kidomborítása és csoportosí-tása a fő feladat. A fő kérdés: Mi érdekli az angol közösséget? A fordítás mit domborít-son ki? mit magyarázzon meg jobban?” Bethlen válaszában két mozzanatot hangsúlyo-zott. „1. A magyar történet azon szempontjai domboríttassanak ki, amelyek a trianoni szerződés szempontjából lényegesek. (Nemzetiségi kérdés, annak fejlődése, gyökerei,

¹⁸ A Society of the HQ 2. választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1936. jan. 3., OSzK Kt: Fond 1/1525/13892.

¹⁹ Szekfű Gy. – Deér J., 1936. ápr. 29., OSzK Kt: Fond 7/X–19.

²⁰ Szekfű Gy. – Deér J., 1936. nov. 24., OSzK Kt: Fond 7/X–19.

²¹ Megbeszélés az „Angol nyelvű Magyar Történet” szerkezeti és tartalmi kérdéseiről gr. Bethlen István lakásán (Bp. VIII. Eszterházy u. 25.), 1936. nov. 28., OSzK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen”).

mindezt a legszélesebben tárgyalni.) Ebből a szempontból tehát részint rövidíteni, részint bővíteni kell a Hóman–Szekfű-féle Magyar Történetet. 2. Bizonyos fejezetek nem érdeklik az angol közönséget; ezeket összevonni.” Bethlen hozzáfűzte: „Az 1. szemponthoz tartozik még: alkotmányunk fejlődésének tárgyalása (párhuzam az angol alkotmánnyal). Hangsúlyozni kell, hogy van egy sajátos magyar kultúra, amely nem függvénye a németnek stb. Tárgyalni [kell] a hazai szociális fejlődést. (Ezt a külföld teljesen feudális beállításban látja!) Utalni [kell] állandó küzdelmeinkre a törökkel szemben: a kereszténység védelmében és saját érdekünkben. (Ezek a hosszas küzdelmek okozták az ország romlását.)” Teleki Pál ez alkalommal ismét felvetette, hogy „a két kötetes Történetet egészítse ki egy III. köt[et]: a dokumentumok tára. (Ez majd nagyobb kiadói költséget igényel!)” Emellett azonban Teleki azt is javasolta, hogy „ne hangsúlyozzuk csak az angolok részére való beállítást!” Felvetette: „Amerikára legyünk-e külön is tekintettel?” Az értekezlet azonban úgy döntött, hogy erre nincs szükség, s ezzel eléggé világosan kirajzolódtak a Bethlen-csoport külpolitikai horizontjának határai: az Egyesült Államok kívül rekedt még a nyugatbarát vonal politikai figyelmén is. Lényegében véve az I. világháború előttről hozott külpolitikai-hatalmi elképzelések a háború okozta nemzetközi változásoktól sok tekintetben érintetlenül maradtak.

Szekfű Gyula válaszában úgy foglalt állást, hogy „a mű kifelé nem lehet propagandisztikus jellegű: A dolgokat, tényeket elleplezni se nem lehet, se nem kell. Azok az angolok (akik ellenségesen néznek bennünket) jól ismerik múltunkat és a jelen viszonyokat. A fordítás számára végleges szöveget kell készíteni”. Hóman ehhez rögtön hozzátette: „És ezt magyarul is ki kell adni!” Majd kifejtette, hogy mivel a rövidítés jelentős változtatást jelent majd, „visszariad attól a gondolattól, hogy a mű I. kötete csak az ő neve alatt jelenjék meg. Ő csak mint társszerző akar szerepelni”. A kultuszminiszter végezetül azt is elmondotta, hogy „a mű kidolgozásában két nehéz feladatot lát: 1. az alkotmányjogi paralellák, 2. a feudalizmus kérdése”. Hangsúlyozta: „Mindkettőnél a magyar sajátosságokat kell kidomborítani.”²²

Az értekezlet Bisztray Gyula által készített jegyzőkönyve világos képet ad a *Magyar Történet* angol nyelvű kiadási tervének céljairól, a vállalkozás kezdeményezőinek köréről és intencióiról. A szerzők egymással, illetve Balogh Józseffel folytatott levelezése tovább árnyalja és bővíti az így nyert képet. Balogh már a vállalkozás megindításakor körvonalazta elképzeléseit a célbavett olvasóközönség jellegéről. „A munkának a művelt angolszász nagyközönséghez kell szólnia – írta Deér Józsefnek 1935 májusában –, ugyanúgy, mint a cambridge-i egyetemi nyomda által kiadott nagy egyetemes történetnek.”²³ Szekfű Deérrel folytatott levelezéséből az tűnik ki, hogy a történetírók különös gonddal ügyeltek a szomszédállamok történészeinek írásaira, hogy azokat a tervezett műben megfelelő cáfolattal illessék, s így a külföldi közvélemény elé vigyék a legfontosabb kérdésekben folytatott polémiák magyar érvanyagát. Szekfű például megküldte Deérnek Lupas kolozsvári professzor két cikkét, „melyekben velem polemizál a középkori nemzetiségi kérdésről, melyeket talán esetleg fel tudnál használni a magyar történet angol feldolgozásánál”.²⁴ „Hálásan köszönöm – hangzott Deér felelete – ... Lupas 'válaszának' szíves

²² Uo.

²³ Balogh J.–Deér J., 1935. máj. 15., OSzK Kt: Fond 1/75/495.

²⁴ Szekfű Gy.–Deér J., 1936. aug. 19., OSzK Kt: Fond 7/X–19.

megküldését. A cseh történetírás propagandisztikus termékeiből jól ismert hangot hallottam itt újra – oláh hangszerelésben. Primitív szabadgondolkodás, lehetetlen forrásmagyarázat és elégtelen tényismeret, szóval mindazok a tulajdonságok jellemzik ezt a fércművet, melyeknek állandó jelenléte a velünk foglalkozó kisantant történetirodalmat oly kellemetlen olvasmánnyá teszi.”²⁵ Különös figyelmet szenteltek a szerzők a térképanyag megtervezésének, illetve kiválogatásának. „Úgy hiszem az angoloknak mást kell adnunk, mint a hazai publikumnak s erről együttesen kell döntenünk” – írta Hóman Szekfűnek 1939 augusztusában. „Ami az én korszakom térképeit illeti, ezeket legjobban szeretném Veled . . . együtt kiválogatni a szempontok egysége miatt.”²⁶

A tervezett kiadvány fontos tartalmi vonatkozásaira derül fény abból a levélváltásból is, amely a Hóman-féle szövegrész Deér József általi átdolgozásának problémáival foglalkozott. Deért eredetileg – 1935 elején – a „szerzővel egyetértő átdolgozásra” kérték fel, ami az ő számára eleinte nem volt problémátlan feladat.²⁷ Deér ugyanis, bár évekket előbb a legnagyobb elismerés hangján méltatta Hóman munkáját az *Ungarische Jahrbücher* hasábjain,²⁸ nem mindenben értett egyet egykori professzora történetírói eredményeivel. Ugyan mindenképpen készségesen vállalkozott az átdolgozásra, mégis úgy érezte, hogy Hóman felfogásának maradéktalan érvényesülése esetében nem írhatja nevét az elkészült könyvre, mivel „az ily szempontok alapján szerkesztett szöveg több lényeges ponton ellentétben állanak [sic] a nevem alatt megjelent dolgozatok felfogásával”. Azt javasolta ezért, hogy az őstörténetet és az Árpád-kort a saját felfogása szerint, a saját neve alatt írná meg, a XIV–XV. századi résznél viszont Hóman szövegét dolgozná át, s az Hóman neve alatt jelenne meg. „Kétségtelen – fűzte hozzá indoklásként –, hogy őexcelenciája bizonyos új eredményeket a terjedelmes irodalom áttanulmányozása nélkül még az esetben sem tenne magáévá, ha azok koncepciójának egészét nem is érintenék.”²⁹ A kérdés 1935 májusáig nyitva maradt, s végül a Hómannal kötött szerződés a „szabad átdolgozás” jogát biztosította Deérnek, azzal a feltétellel, hogy az általa írott részeket bemutatja Hómannak.³⁰ Másfél évvel később, 1936 október végén Deér már 130 oldallal elkészült, s készen állott arra, hogy kéziratát Hóman elé terjessze. Szekfű Gyulának ekkor részletesen beszámolt átdolgozása alapelvei felől, s e levele a kiadatlanul maradt kéziratról sok lényegeset árul el. „A Miniszter Úr . . . felfogásán lényeges pontokban sehol sem változtattam, azonban anyagát nagymértékben kiegészítettem. Így az angol szokás figyelembevételével részletesen tárgyaltam a magyar föld honfoglalás előtti történetét, mely alkalmat adott nekem arra, hogy az oláh kontinuitás kérdésében már a római idők tárgyalásánál óvatosan állást foglaljak, anélkül, hogy ez a tendencia látszatát keltené. Másrészt az avarok tárgyalásánál módot találtam arra, hogy a szlávok elhelyezkedését

²⁵ Deér J.–Szekfű Gy., 1936. szept. 25., ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest (a továbbiakban EK) MS G 628.

²⁶ Hóman B.–Szekfű Gy., 1939. aug. 3. (két azonos dátumú levél közül az első), EK Kt: MS G 628.

²⁷ Balogh J.–Hóman B., 1935. febr. 1., OSzK Kt: Fond 1/75/477; Balogh J.–Deér J., 1935. febr. 1., OSzK Kt: Fond 1/75/478.

²⁸ Deér József: Hómans Werk über die mittelalterliche Geschichte Ungarns (Hóman műve Magyarország középkori történetéről). *Ungarische Jahrbücher* 11 (1931). 112–119. o.

²⁹ Deér J.–Balogh J., 1935. febr. 2., OSzK Kt: Fond 1/75/480.

³⁰ Balogh J.–Hóman B., 1935. máj. 6., OSzK Kt: Fond 1/75/493.

tárgyalva rámutassak arra, hogy e nép már a magyar honfoglalás korában sem volt egységes. Erősen rövidítettem viszont a magyarság levéldiai tartózkodásának történetén s főleg a névanyagot redukáltam a minimumra. A magyarság műveltségének megértésére egy rövid – Hómannál hiányzó – fejezetben összefoglaltam a nomádkultúrák jellemző vonásait s azután részletesen tárgyaltam a honfoglaló magyarság műveltségét. A honfoglalás előadását – némi egyszerűsítésekkel – Hómantól vettem át, de megtoldottam egy fejezettel, mely a szlávság és a honfoglaló magyarság viszonyát, az itt talált és a hozott műveltség színvonalának összehasonlítását adja, jórészt régészeti anyag felhasználása alapján. A további fejezetekben kisebb-nagyobb változtatásokkal Hóman előadásához ragaszkodtam.” Deér végezetül szükségesnek látta megjegyezni: „Nagyon szeretném, ha a Miniszter Úr a lehetőség szerint mielőbb véleményét nyilvánítaná arra vonatkozólag, hogy átdolgozással egyetért-e? Nagyon örülnék, ha így volna, mert az említett változtatásokat kizárólag az olvashatóság és a magyar cél kidomborítása érdekében tettem meg.”³¹ Még mindig bizonytalanul a szerzők megnevezésének dolgában, Deér november végén azzal küldte el a szlávok és a magyar honfoglalás kapcsolatáról írott fejezetet Balogh Józsefnek, a *Hungarian Quarterly*-ben való közzétételre, hogy „szükségét érzem annak, hogy mint saját eredményemet leközöljem s a cikkre a History-ban [= az angol nyelvű *Magyar Történetben*] jegyzetben hivatkozzam.”³²

Csak 1936 végén érkezett meg Hóman – Deér számára igen megnyugtató – véleménye, Szekfűhöz. „Karácsony napján végre hozzájutottam a Deér-féle kézirat átolvasásához . . . A rövidített átdolgozást nagyon jónak találom. Az átdolgozó, néhol önmagát tán meg is tagadva, híven adja vissza gondolatmenetemet. Viszont a bevezetőül írt fejezetekben és egyéb hozzáadásaival is rendkívül értékesen egészíti ki könyvünket. Mindössze néhány megjegyzésem van s azt piros ceruzával a lapszélére jegyeztem. Azt hiszem mindketten elfogadhatjátok javaslataimat . . . Külön is felemlítem, hogy a Németh Gyulától származó s akkoriban legjobbnak látszó 'előmagyar' szót az idegen nyelvű kiadásokban a Németh újabb megállapításai óta bátran használható 'mágyi' népnévvel kívánnám helyettesíteni.”³³

A tartalmi problémák körül folyó megbeszélések azt is jelezték, hogy a tervezett mű kézírata folyamatosan készül. A szerzők szerződésileg rögzítették a munka feltételeit előlegeket vettek fel mindjárt 1935 nyarán, s levelezésük tanúsága szerint állandóan dolgoztak a művön. „. . . most minden percet a Historynak szentelek” – írta Deér Balogh Józsefnek 1936 októberében, a következő év nyarán pedig fáradtságára panaszkodott, „hiszen tanári munkámról és kisebb tudományos feladataimról nem is szólva ebben az évben [= 1936–37-es tanév] csináltam meg az egész angol történetet . . .”³⁴

Az eredeti tervekhez képest azonban már ez is késésnek számított. A Magyar Szemle Társaság főtítkáraként Balogh József 1935 februárjában még azt tervezte, hogy „a mű két év leforgása alatt, tehát 1937 tavaszán napvilágot lát”, s ezért „az I. kötet kézírata mához egy esztendőre, a II. kötet kézírata legkésőbb mához 18 hónapra volna beszolgáltató-

³¹ Deér J.–Szekfű Gy., 1936. okt. 25., EK Kt: MS G 628.

³² Deér J.–Balogh J., 1936. nov. 24., OSzK Kt: Fond 1/746/6471.

³³ Hóman B.–Szekfű Gy., 1936. dec. 26., EK Kt: MS G 628.

³⁴ Deér J.–Balogh J., 1936. okt. 11., OSzK Kt: Fond 1/746/6463; Deér J.–Balogh J., 1937. jún. 21., OSzK Kt: Fond 1/746/6487.

tandó”.³⁵ Hogy nem így történt, abban számos tényező játszott közre, legelőször is Balogh József kiválása a munkálat szervezőgárdájából, valamint – úgy vélem, ezzel összefüggésben – a fordítási munka ismételt megtorpanása s a szöveg angolra ültetésének végső kudarca.

A tervbe vett kiadványok szervezési-szerkesztési munkálatait Balogh József nem sokáig tartotta kézben. 1935 második felében hirtelen kiéleződött viszonya Szekfű Gyulával, és szenvedélyes vitákba kezdtek a *Magyar Szemle* irányításának elvi és gyakorlati kérdéseiben.³⁶ A személyeskedő torzsalkodássá fajuló nézeteltérések végül is ahhoz vezettek, hogy Balogh 1935. december 1-ével megválni kényszerült az MSzT főtítkári tisztségétől, és vele kivált a *Magyar Szemle* szervezeti kötelékéből a *Hungarian Quarterly* és francia nyelvű társlapja, a *Nouvelle Revue de Hongrie* is, illetve ezek háttér szerveként a *Society for the Hungarian Quarterly* is elvált a Magyar Szemle Társaságtól.³⁷ Ezzel együtt az angol és francia nyelvű *Magyar Történet* is elkerült volna az MSzT-től, amibe viszont Szekfű nem volt hajlandó belenyugodni. 1936 januárjában Bethlennél mint mindkét társaság elnökénél elérte, hogy a nagyszabású idegen nyelvű kiadványok is kikerüljenek Balogh kezéből, akivel a történész professzor nem volt hajlandó azontúl érintkezni. Megnyerte ügyének Hóman Bálintot is, s Bethlen végül engedni kényszerült: a szerződések és a pénzalap visszakerült a Magyar Szemle Társasághoz.³⁸ Egy ideig, 1936 elején, még folyt a kötélhúzás afelett, hogy mindkét társaságnak (SHQ – MSzT) köze maradjon a kiadványhoz, de egy 1936. május 29-én, Bethlen lakásán összehívott egyeztető értekezleten Szekfű ingerülten kijelentette, hogy „nem egyezik bele, hogy az ő kéziratát Balogh József kezelje! Az ő kéziratát Balogh József nem fogja kezelni! . . .”³⁹ Szekfűnek azt is sikerült kiharcolnia, hogy a kéziratok fordítását is a Magyar Szemle Társaság, azaz saját maga intézhesse, „úgy hogy [csak] az elkészült angol fordítás fog a Quarterly kezébe kerülni, hogy azt angol cégnél kiadhassa”.⁴⁰ Szekfű 1936. augusztus 19-én már örömmel jelenthette Deérnek, hogy „szerződéseinket és a kiadási összeget nemcsak elvben, hanem tényleg is visszakaptuk. Ennélfogva kizárólag a Magyar Szemle Társaság foglalkozik a

³⁵ Főtítkári előterjesztés a Magyar Szemle Társaság rendkívüli választmányi ülésén, 1935. febr. 12., OSzK Kt: Fond 1/1525/14045.

³⁶ Iratok a Magyar Szemle Társaság főtítkári állásában beállott változással kapcsolatban (Szekfű Gyula által készített, 15 oldalas, stencilezett összeállítás a Szekfű–Balogh konfliktus írásos anyagából, 1935. jún.–nov.), OSzK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen”).

³⁷ Balogh J.–Bethlen I., 1935. nov. 28., OSzK Kt: Fond 1/322/3180; Bethlen I. mint az SHQ elnöke – MSzT elnöksége, 1935. dec. 21., OSzK Kt: Fond 1/1525/14009; Előadmány a HQ 2. választmányi ülésén, 1936. jan. 2., OSzK Kt: Fond 1/1525/13892.

³⁸ Szekfű Gy.–Bethlen I., 1936. jan. 25., OSzK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen”); Szekfű Gy.–Hóman B., 1936. jan. 29., OSzK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen”); Feljegyzés a HH ügyének állásáról, d. n. (1936 közepe táján), OSzK Kt: Fond 1/75/519; Hóman B. és Szekfű Gy.–Bethlen I., 1936. márc. 9., OSzK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen”).

³⁹ Balogh J.–Deér J., 1936. márc. 21., OSzK Kt: Fond 1/746/6457; Szekfű Gy.–Deér J., 1936. ápr. 29., OSzK Kt: Fond 7/X–19; Megbeszélés az „Angol nyelvű Magyar Történet” és egyéb folyóügyek tárgyában a Magyar Szemle Társaság (MSzT) és a Society of the Hungarian Quarterly (SHQ) között gróf Bethlen István lakásán (Bp. VIII. Eszterházy utca 25.), 1936. máj. 29., OSzK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen”).

⁴⁰ Szekfű Gy.–Deér J., 1936. jún. 4., OSzK Kt: Fond 7/X–19.

dologgal, nem pedig Balogh József”.⁴¹ Balogh, aki még a szervezőmunka körüli honoráriumáról is lemondott a publikáció „nemzeti fontosságát” hangoztatva, a kötetek ügyét teljesen átadta ezzel a Szemle új főtítkárának, Bisztray Gyulának.⁴² A *Society for the Hungarian Quarterly* 1936. november 13-án tartott választmányi ülésén Ottlik György ügyvezető alelnök befejezett tényként jelentette a választmánynak, hogy a Magyar Szemle Társasággal az átadási ügyre „vonatkozó tárgyalások több hónapon át folytak, és annak ellenére, hogy magam a SHQ részéről érvényesíttem az összes jogi és tárgyi érveket, amelyek amellet szoltak volna, hogy a kiadás feltétlenül a mi feladatunk, s hogy a magunk munkájával szervezett mű kiadványunkként jelenjék meg, mégis az Elnök úr [= Bethlen] Ónagyméltóságával együtt úgy láttam helyesnek, hogy az ügyet ne a két társaság állandó együttműködése útján bonyolítsuk le, hanem hogy a kérdést a MSzT javára döntsük el”.⁴³

Az energikus, kitűnően szervező és terveit minden körülmények között teljesítő Balogh kiiktatása a *Hungarian History* előkészítő munkálataiból hozzájárult ahhoz, hogy a mű végül sohasem került nyomdába.⁴⁴ A Magyar Szemle Társaság nem csupán a vállalkozás egyik mozzatórugójától fosztotta meg magát, hanem egyben aktív ellenséggé is tette a hiúságában megsértett volt főtítkárt, aki ezek után nemigen egyengette többé a kiadvány útját. Ha ezt bizonyítani nem is tudjuk, joggal tételezhető fel, hogy a maga eszközeivel hozzájárult a kiadás késleltetéséhez. Itt mindenekelőtt az elkészült kéziratrészek fordításának problémáira gondolok, hiszen mint az angol nyelvű *Hungarian Quarterly* és a francia *Nouvelle Revue de Hongrie* szerkesztőjének, Baloghnak rendelkezésére álltak a legjobb hazai – és részben külföldi – fordítók és lektorok, s a HQ–NRH gépezete minden nehézség nélkül megbirkózott volna a *Magyar Történet* kéziratával is. Balogh azonban, aki nyilván nem minden ellenszenv nélkül figyelte hatásköréből kivont egykori kezdeményezésének sorsát, nem sokat tett a rendelkezésére álló eszközök mozgósítása végett. Nem sokkal azután, hogy Szekfű, illetve a Magyar Szemle visszakapta az angol nyelvű *Magyar Történet* adminisztrációját, kitűnt, hogy a fordító személye még mindig bizonytalan. „... most fogjuk a fordítás dolgát is elintézni, miután kiderült, hogy a londoni Ralph Murray még nincs lekötve szerződéssel, sőt úgy látszik, nem is igen hajlandó munkánkat lefordítani” – tájékoztatta Szekfű Deért 1936 júniusában.⁴⁵ Az év végén úgy látszott, hogy Szász Zsomborné Brandt Elza vállalja a fordítást, ő azonban elsősorban a *Hungarian Quarterly* fordítója volt, s később ottani túlterheltségére hivatkozva a munkától visszalépett – nem tudni, nem éppen Balogh József inspirációjára-e.⁴⁶ Szászné után egy bizonyos Dora Delisle nevű angol kisasszonyt nyert meg a Magyar Szemle fordítóul, de ő rossz

⁴¹ Szekfű Gy.–Deér J., 1936. aug. 19., OSzK Kt: Fond 7/X–19.

⁴² Jegyzőkönyv a SHQ 1936. nov. 13-i üléséről, OSzK Kt: Fond 1/1525/13896; Szekfű Gy.–Deér J., 1936. aug. 19., OSzK Kt: Fond 7/X–19.

⁴³ Jegyzőkönyv a SHQ 1936. nov. 13-i üléséről: Ottlik György üv alelnök jelentése a *Hungarian History* ügyéről, OSzK Kt: Fond 1/1525/13896.

⁴⁴ Balogh személyéről ld. A *Hungarian Quarterly* irodalompolitikája 1936–1944 c. dolgozatot (*Filológiai Közöny*, XXIV [1978]. 55–65. o.), valamint Passuth László erre írott reflexióját: In memoriam Balogh József (*Magyar Nemzet*, 1979. jan. 16.).

⁴⁵ Szekfű Gy.–Deér J., 1936. jún. 4., OSzK Kt: Fond 7/X–19. – Ettől az időponttól kezdve egyébként már csak az angol nyelvű fordítás tervéről hallunk, a franciáéről nem. 1936. végén viszont felmerült a német fordítás gondolata, ld. Hóman B.–Szekfű Gy., 1936. dec. 26., EK Kt: MS G 628.

⁴⁶ Balogh J.–Deér J., 1936. dec. 7., OSzK Kt: Fond 1/746/6474.

munkát végzett és maga is nehéznek találta a magyar szöveget, s ezért lemondott.⁴⁷ 1939 tavaszán a fordítás még mindig nem indult meg. Ekkor az Eötvös Kollégium fiatal angol lektora, Neville C. Masterman látszott alkalmasnak a nagy mű angolra ültetésére. Bisztray bizakodó volt: „Mast[erman] úr-féle megoldástól én is sokat várok, már értesítettem is az Eötvös-Koll[égium]-ot, hogy a nyurga kelta mielőbb keressen fel; ha sikerül megegyeznünk, mégis-mégis biztosítva látom ez év végéig az ang[ol] tört[énet] fordításának elkészültét.”⁴⁸ Masterman meg is kapta a kéziratot. Május közepén már referált is az olvasmányról Szekfünek. „Természetesen igen fontos, hogy egy ilyenféle munka fordítása pontos legyen. Úgy érzem, nagyon fontos, hogy létezzen angolul egy olyan mű, mint az Önöké és én személyesen teljesen elmerültem benne.” Masterman, aki később jónévű történész lett, a Wales-i Egyetem tanára, érdekesen reflektált a mű szemléleti vonatkozásaira is. „A *Történet* számomra nagyon érdekesnek és nagyon tisztességesnek tűnik. Nagyon tetszik nekem a Magyarország és Európa többi része közötti kapcsolat ábrázolása és úgy találom, amint tovább olvasom, hogy gazdagon mutatja be a magyar élet sokféle különböző aspektusát. Személy szerint én nagyra tartom a katolikus nézőpontot; s bár magam anglikánus vagyok, úgy érzem, hogy ez a vallási alap a munkának kritikussabb és tudományosabb nézőpontot nyújt, mivel e pillanatban nem a vallás bénítja meg a népek kritikai érzékét. Protestáns érzelmeimet eddig semmi nem sértette e műben!”⁴⁹ Szekfünek jól eshetett a megjegyzés (amely végül is a meg nem jelent munka egyetlen kritikai visszhangja volt), hiszen hazai bírálói éppen attól óvták, „hogy ne kompromittáljam nemzeti történetírásunkat hibás konstrukcióim idegen nyelvre fordításával”.⁵⁰

A háború kitörése nem tett pontot a vállalkozásra. Egy évvel Masterman munkába állása után Bethlen István úgy látta, hogy a mű még 1940-ben megjelenhet. A munka „előre haladott állapotára” hivatkozva arra kérte Baloghot, mint a *Hungarian Quarterly* által tervbe vett angol nyelvű könyvsorozat gondozóját, hogy e sorozatból „a magyar történelem feldolgozása egyelőre kihagyassék, mert a Hóman–Szekfü-féle Magyar Történet ügyét rendkívül hátrányosan érintené, ha a *Quarterly* kiadványa ezt akár megelőzően, akár közvetlenül követően megjelenne. Azonfelül a közelmúltban a külügyminisztérium részéről is történt egy ízben kísérlet egy angol nyelvű magyar történet kiadására, de közbenjárásunkra a külügy szintén letett az említett tervről, nem tartom tehát valószínűnek, hogy konkurrens dolgot támogasson”.⁵¹ Balogh rögtön intézkedett, hogy a „Hungary and the Hungarians” címen tervezett sorozat történeti kötetét „néhány hónappal”, „az MSZT kérésére” elhalasszák, de Bethlennek jelentve ezt, nem mulasztotta-el némi éllel hozzáfűzni, hogy „az annak idején általunk tervezett angol nyelvű nagy magyar történet és e kis vulgarizáló kötet között nincsen konkurrencia . . .”⁵² Balogh ezután személyesen is tárgyalt e kérdéstről Bethlen gróffal, akinek instrukciója nyomán utána nézett a másik konkurrens vállalkozásnak is. Hamarosan értesítette a volt miniszterelnököt, hogy „a Magyar Szemle Társaság által gondozott angol nyelvű történetünknek – eltérően az

⁴⁷ Bisztray Gyula feljegyzése az angol nyelvű Magyar Történetről, 1966. febr., OSzK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen”).

⁴⁸ Bisztray Gy.–Szekfü Gy., 1939. márc. 21., EK Kt: MS G 628.

⁴⁹ N. C. Masterman–Szekfü Gy., 1939. máj. 16., EK Kt: MS G 628.

⁵⁰ Szekfü Gyula: Válaszom a Magyar Történet dolgában. *Budapesti Szemle*, 242 (1936). 382. o.

⁵¹ Bethlen I.–Balogh J., 1940. máj. 17., OSzK Kt: Fond 1/322/3241.

⁵² Balogh J.–Bethlen I., 1940. máj. 21., OSzK Kt: Fond 1/322/3242.

M. Sz. T. értesülésétől — valóban akadt államilag is pártfogolt társa: Gratz Gusztáv és Szenczi Miklós tollából a Methuen and Co. cégnél szedés alatt van egy 300 oldal meghaladó, tehát az általunk tervezett kompendiumnál ötszörösen nagyobb magyar történet. Mint velünk közlik, a könyvnek már most meg kellett volna jelennie, és alighanem megjelenik, ha a háborús nyomdai viszonyok ebben nem gátolják meg a kiadót”.⁵³ Végül azonban nem a Gratz–Szenczi kötet, hanem Kosáry Domokos Amerikában kiadott, egykötetes, igen jelentős Magyarország-története jelent meg, 1941-ben, az angol nyelvű könyvpiacra.⁵⁴

A történet epilógusát Bisztray Gyulától ismerjük, aki a Magyar Szemle Társaság sokáig általa őrzött irataihoz személyes hangú, de tárgyyszerű kommentárokat készített.⁵⁵ „Sajnos e gyönyörű terv, a sok készülődés, a munkálatok lassúsága és a II. világháború eseményei miatt végül is nem valósulhatott meg!” Bisztray kiemeli, hogy „sajnos, a fordítókkal rengeteg baj volt, és a késelem tulajdonképpen főleg miattuk következett be”. „... a II. világháború idején (‘ellenségesen’ Angliával) nem is lehetett folytatni érdemben az előkészítő munkálatokat, csak a szerzőket szorgalmaztuk, s a beérkezett kéziratokat az elkészült fordítások két példányával együtt féltve őriztük a MSzT hivatalos helyiségének legvédelettebb őrzőhelyén: a Wertheim-szekrényben. De hát az ostrom idején hivatali helyiségeink teljesen elhamvadtak, s a felfeszített Wertheim-szekrényben is porrahámuvá vált minden papíros . . .”

Nehéz elképzelni, hogy Bisztray Gyula kommentárja a teljes magyarozatát nyújtsa a *Hungarian History* kudarcának. A nagyarányú előkészítő munka láttán számos kérdés marad megválaszolatlanul a kor kutatójában. Vajon hihető-e, hogy a *Hungarian Quarterly*-t oly dinamikus életrehívó és életbentartó Bethlen-csoport pusztán személyi és technikai nehézségek miatt nem tudta volna megvalósítani e másik nagyszabású tervét? Vajon a pénzügyi tranzakciók lassúsága, a Bethlentől származó direktívák viszonylag késői körvonalazása, a szerzők, elsősorban Deér késlekedése, a fordítással kapcsolatos temérdek ügyetlenkedés és erélytelenség mögött nem húzódott-e meg valamilyen politikai ok is? Nem az angol orientáció életképtelenségének egy fajta jeleként kell-e értékelnünk e vállalkozás történetét, amely egyszersmind az igazán színvonalas, széles bázisú magyar külpolitikai propaganda hiányát illusztrálja? A Szekfü–Bethlen konfliktusban nem tükröződött-e valamilyen mértékben a korszak számos politikai feszültsége, s általában, a munkálatokat szervező politikusok és literátorok munkáját vajon milyen mértékben befolyásolta kezdetben a Gömbös–Bethlen ellentét, majd a fokozódó németbarátság és végül a kirobbanó háború?

E számos, dokumentumok hiányában egyelőre nyitva hagyott kérdés nem teszi vitathatóvá, hogy a füstbement könyvkiadási tervek történetében a kiadatlanul maradt *Hungarian History* fontos fejezetet alkot. Önmagáért is érdekes, hiszen jól illusztrálja a Bethlen István körül tömörülő nagybirtokos-nagytőkés körök történeti-ideológiai koncepciójának konkrét érvényesülési formáját, az államhatalmi célok szolgálatába szegődő történetírás aktuálpolitikai funkcióvállalását. De itt nemcsak erről van szó, hanem a történeti érvekkel

⁵³ Balogh J.–Bethlen I., 1940. jún. 5., OSzK Kt: Fond 1/322/3243.

⁵⁴ Dominic G. Kosáry: *A History of Hungary* (Magyarország története). B. Franklin Bibliophile Society, Cleveland–New York 1941.

⁵⁵ Bisztray Gyula feljegyzése az angol nyelvű Magyar Történetről 1966. febr., OSzK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen”).

űzött külpolitikai propaganda egy sajátos vonulatáról. A hazai angolbarát vezető köröknek különösen Hitler hatalomra kerülésétől a háború végéig, jellegzetes és nem lankadó törekvése volt az „angolszász” világ megnyerése, a magyar múlt és jelen angol–amerikai kapcsolatainak szüntelen dokumentálása és ezzel életbentartása. E kísérletek sorába tartozott mindenekelőtt a 20-as évek angol orientációját folytatni hivatott, s leginkább sikeresnek és életképesnek tekinthető *Hungarian Quarterly* című folyóirat, melyet 1934-ben terveztek meg a *Magyar Történet* angol és francia nyelvű kiadásával együtt, s amely 1936-tól 1944-ig be is töltötte a neki szánt szerepet.⁵⁶ A lap körül 1935 nyarán társadalmi szervezetként alakult a Bethlen irányította *Society for the Hungarian Quarterly*, tagjai között a Bethlen körül tömörülő angolbarát körök minden nevesebb képviselőjével. Egyidejűleg felújították az 1930-ban alapított *Anglo–Hungarian Societyt* is, amely az angol–magyar kapcsolatok kibontakoztatásának volt hivatva társasági-társadalmi keretétül szolgálni.⁵⁷ Ugyancsak ez idő tájt, 1935-ben számos lépés történt egy londoni magyar egyetemi tanszék létesítése érdekében, előbb egy lektor rövidebb-hosszabb megbízása, majd egy katedra felállítása útján. Magyar vendégtanár meghívását és C. A. Macartney oxfordi alkalmazását is megkísérelték elérni magyar részről, később pedig Szenczi Miklós és Macartney neve merült fel a londoni magyar katedra gazdájaként. 1937-től Szenczi Miklós valóban megbízást kapott a magyar közoktatásügyi kormányzattól a Londoni Egyetem Szláv és Kelet-Európai Intézetében a magyar lektori teendők ellátására, s munkakörét tíz esztendőn át be is töltötte. Ez lett volna az önálló magyar professzúra magja is, amelyet egyébként már 1925-től latolgattak magyar részről, különös tekintettel „a cseh propagandára, amely részben és különösen a pedagógiai területen egészen szégyentelen és szörnyű”.⁵⁸ Szenczi megbízásával párhuzamosan szervezték meg a Debreceni Egyetem Angol Tanszékét, amely Fest Sándor professzor irányításával 1938-ban kezdte el sokágú oktató- és kutatómunkáját, mint a budapesti után az ország második angol katedrája.⁵⁹ S végezetül 1935-ben merült fel először annak a könyvsorozatnak a terve is, amely „az egyetemes magyar civilizációnak (kulturának) az áthozását” vetette fel „angol nyelvre”, kötetenként 10–15 000 példányban.⁶⁰

Hóman Bálint, Szekfű Gyula és Deér József kéziratának meghiúsult kiadási kísérlete tehát ebben a keretben értékelhető igazán a maga teljes jelentőségében. A kudarc nem csökkenti a nagyszabású vállalkozás jelentőségét, s nem kisebbíti a mögötte álló szellemi, politikai és anyagi erők nagyságát. A meg nem valósult könyv története fontos adalék a Horthy-rendszer összetett politikai és ideológiai karakteréhez, működési és gondolkodási mechanizmusa teljesebb megismeréséhez.

⁵⁶ Ehhez lásd a *Hungarian Quarterly*ről írott cikkemet, vö. 44. jegyzet.

⁵⁷ Balogh J.–Bethlen I., 1935. jún. 7., OSzK Kt: Fond 1/322; továbbá a *Hungarian Quarterly*ről írott cikkem, 58. o.

⁵⁸ Feljegyzés a londoni magyar tanszék ügyében folytatott beszélgetésekről, d. n. (1935–36?), OSzK Kt: Fond 1/462 és 464; Balogh József feljegyzése a tervezett londoni magyar tanszék ügyéről, 1935. nov. 25., OSzK Kt: Fond 1/74/469; Frederick Normann–Balogh J., 1925. márc. 28., OSzK Kt: Fond 1/74/470.

⁵⁹ A debreceni Angol Tanszék felavatásának viszontagságos történetéről Maller Sándor számol be *Inauguration Cancelled* című tanulmányában (*Hungarian Studies in English* XII, Debrecen 1979, 7–18. o.)

⁶⁰ Szent-Iványi Domokos–Balogh J. (?), 1935. jan. 21., OSzK Kt: Fond 1/74/471.

A PSZICHIÁTRIAI BETEGSÉG MINT FILOZÓFIAI PROBLÉMA*

(Az antipszichiátriai irányzat bírálatához)

KATONA PÉTER – SZILÁRD JÁNOS – TEMESVÁRY BEÁTA

Az *Orvosképzés* egyik számában a következő szerkesztőségi megjegyzés olvasható: „Az elmúlt évtizedekben – a többi klinikai tudományággal együtt – az elmeorvosászat is gyors lépésekben fejlődött. A psychotrop gyógyszerek megjelenése és elterjedése új terápiás lehetőségeket nyitott; a genetikai és neurokémiai kutatások az endogén pszichózisok lényegét is érintették; a szociálpszichiátriai tapasztalatok pedig ismereteinket az egyén és a közösség viszonylatában gyarapították. Időközben azonban az elmeorvosászat különböző kritikai áramlatok ütközőpontjába került. Emiatt alapjait, helyzetét, válságba jutott fogalmait és módszereit ismételten tisztázni kellett. Ezeknek a kérdéseknek az aktualitása miatt határozta el szerkesztőségünk e két, a szokottnál némileg terjedelmesebb tanulmány közzését abban a reményben, hogy szélesebb körű érdeklődésre számíthatnak.” (1; 363)** (A Szerkesztőség ezekkel a gondolatokkal adta közre Simkó Alfréd és Fenyvesi Tamás egy-egy tanulmányát.) (2) (3)

A külföldi és a hazai pszichiátriai és szociológiai irodalmat figyelembe véve *némi túlzással a pszichiátriának az utóbbi évtizedekben bekövetkezett válságáról beszélhetünk*: ez elsősorban a pszichiátriai betegségek hagyományos, ún. orvosi modelljét kérdőjelezi meg, amely a pszichiátriai betegséget is – a modern medicina paradigmájának megfelelően – a struktúra és funkció abnormitásként definiálja. E válságnak *filozófiai aspektusa* is van, amire elemzésünk elsősorban irányul.

Az agy szerkezetének és működésének kutatói – morfológusok, fiziológusok, pszichológusok, pszichiáterek stb. – kutatásaikban, valamint hipotéziseik és teóriáik felépítésében *tudatosan vagy nem tudatosan* valamilyen filozófiai irányzatot követnek. Mint azt E. A. Bugyilova *A filozófia és a szovjet pszichológia* c. művében megjegyzi: „Bármely pszichológiai felfogás számára perdöntő a pszichikum természetéről kialakított álláspont. Ez szabja meg a filozófiai problémák szerepét a pszichológiai elmélet felépítésében. Ettől – a szellem és az anyag, a tudat és a lét viszonyát illető filozófiai állásponttal kapcsolatos döntéstől – függ a pszichikum karakterisztikuma, a pszichológiai tudomány tárgyának és feladatainak a meghatározása. Ettől függ azoknak a módszertani elveknek a kidolgozása is, melyek a tudományos kutatást irányítják és egységes fogalmi rendszerbe foglalják a kutatások eredményeit. Ennélfogva a pszichológia filozófiai problémái – nevezetesen: a

*A tanulmányhoz további hozzászólásokat a következő számunkban közlünk. – Szerk.

**A zárójelben közölt számok a dolgozat végén levő irodalomjegyzékben megadott forrásmunkákra vonatkoznak. Az első szám a munka irodalomjegyzékbeli sorszáma, a pontosvevő utániak pedig az oldalszámok. Ha csak egy szám szerepel, az az irodalomjegyzékben megadott munka sorszáma. A jegyzékben csakis a tárgyalt vagy említett munkák szerepelnek előfordulásuk sorrendjében.

pszichikum és a környezet, a pszichikai és a fiziológiai viszonya, a pszichikum determinációjának a problémája, a biológiai és a szociális determinánsok összefüggése, a tudat aktivitása és az emberi tevékenységgel való kapcsolata – mind olyan problémák, amelyek módszertani szempontból jelentősek a pszichológia tudománytörténeti tanulmányozásában.” (4, 5–6)

Mint ismeretes, a filozófiai problémáknak ez a szerepe világosan nyomon követhető a marxista megalapozottságú pszichológiában. De a pszichológia más irányzatai is nemegyszer rámutatnak erre az elkerülhetetlen összefüggésre. Hadd idézzük a példa kedvéért J. C. Eccles Nobel-díjas agykutatót. A Pontificia Academia Scientiarum (a Vatikáni Tudományos Akadémia) által megrendezett szimpozion anyagát tartalmazó *Brain and Conscious Experience* c. könyv előszavában Eccles megemlíti, hogy az Akadémia elnökének kérésére – miszerint a szimpozion tudományos jellegű legyen és ne foglalkozzon filozófiai problémák megvitatásával – azt válaszolta, hogy „a filozófiához való viszonyt nem lehet kizárni” az agy és a tudatos tevékenység vizsgálatából. (5; VIII) Saját filozófiai álláspontjának lényegét pedig pregnánsan így fejezte ki: „Az elsődleges realitás a mi tudatunk, minden más csak derivátuma ennek”. (5; 327)*

A szóban levő válság filozófiai aspektusa a filozófia lényegéből következik. Ezzel kapcsolatban a filozófia lényegére és fogalmára vonatkozó felfogásunkra utalunk, amely szerint a filozófiai problematika kialakulásában és változásaiban *négy alapvető elv* (1. a tárgyi-tartalmi elv, 2. a szisztematizáló elv, 3. az ideológiai-világnézeti elv és 4. a történetiség elve) érvényesül, és *bármely probléma* filozófiai problémává válhat, *ha valamiképpen érinti a négy elv együttesét.* (9; 47–54) Nézetünk szerint a pszichiátriai betegséggel kapcsolatos viták, különösen az ún. antipszichiátriai nézetek igen közelről érintik a filozófiát, a filozófia konstituáló elveinek együttesét, különösen a 2. elv alapvető tartalmát képező „anyag–tudat” problémát.

Elsősorban ezért tartjuk fontosnak az antipszichiátria filozófiai tartalmának elemzését. Ugyanakkor megemlítjük azt is, hogy bár az antipszichiátria nem „hivatalos” irányzat hazánkban, radikális és sokszor tetszetős nézetei nem hagyják érintetlenül a pszichiátriai életet, s – egyébként művészileg értékes – irodalmi alkotások (Ken Kesey: *Száll a kakukk fészkére*, Heinar Kipphardt: *Alexander*) révén visszhangra találnak a közvéleményben is.

Írásunk első részében bemutatjuk az antipszichiátriát, második részében pedig megvizsgáljuk filozófiai tartalmát és felvázoljuk filozófiai bírálatának főbb szempontjait.

Már itt hangsúlyozzuk: *az antipszichiátria pozitívumának tartjuk azt, hogy a környezeti és a társadalmi tényezőkre, ezek között az interperszonális kapcsolatok zavaraira irányítja a figyelmet.* Tekintettel arra, hogy az antipszichiátriát nem az említett pozitívuma miatt bíráljuk, érthető, hogy írásunkban ezekkel a tényezőkkel, ill. e tényezők pszichiátriai és filozófiai vonatkozásaival viszonylag keveset foglalkozunk. Nem mellőzzük azonban ezeket: főként a tudat sok irányú determinációját és „a pszichikus tevékenység determinációja külső okok által a belső feltételeken keresztül” tétel tartalmát elemezve foglalkozunk velük.

*Megjegyezzük, hogy J. C. Eccles szubjektív idealista koncepciója azóta – főként Popper hatására – bizonyos változásokon ment keresztül. Erről olvashatunk *Facing Reality. Philosophical Adventures by a Brain Scientist* c. könyvében. (6) „Trializmusának” lényegét Garai László ismerteti és elemzi *Létezik-e az agyelmélet?* c. cikkében. (7) Eccles jelenlegi filozófiai-pszichológiai nézeteinek figyelemre méltó vizsgálatát találjuk B. F. Lomov tanulmányában (8).

Az antipszichiátria lényegét a következő pontokban foglaljuk össze:

1. AZ ELMEBETEGSÉG NEM BETEGSÉG, HANEM MÍTOSZ

A magyar származású Thomas Szasz, az antipszichiátriai irányzat egyik legismertebb képviselője már könyvének címében is hangsúlyozza, hogy az elmebetegség *mítosz*: *The myth of mental illness. Foundations of a theory of personal conduct.* (10) Szasz a „mítosz” ryle-i (G. Ryle) értelméből indul ki: „Egy mítosz természetesen nem tündérmese. Ez az egyik kategóriához tartozó tények előadása a másikhoz tartozó idiómákkal. Egy mítosz szétrobbantása nem a tények megtagadása, hanem azok rehabilitása.” Azaz: szerinte meg nem engedett módon kapcsolják össze a magatartásra és az agy fiziológiai történéseire vonatkozó szavakat, holott eltérő kategóriákról van szó. (11; 11–17)

Említett könyvében Szasz ezt írja: „A pszichiátriát úgy szokás definiálni, mint az elmebetegségek tanulmányozásával, diagnózisával és kezelésével foglalkozó orvosi szakágot. Ez a definíció értéktelen és félrevezető. Az elmebetegség mítosz. A pszichiáterek nem elmebetegségekkel és azok kezelésével foglalkoznak. Tényleges gyakorlatukban az étellel járó személyes, szociális és etikai problémákkal van dolguk.” (12; 487)

Tudományos szempontból kétségbeejtőnek tartja, ha valakiről azt állítják, hogy „elmebeteg”. Az emberi étellel járó problémákkal kapcsolatban az ilyen állítás mélyén rejlő felfogás „aláássza az egyéni felelősség elvét, amely a demokratikus politikai rendszer szükségszerű alapja, azáltal, hogy külső tényezőt ('betegséget') hibáztat az antiszociális viselkedésért”. (Uo.) Az, amit elmebetegségnek neveznek, a társadalmi háttért vagy a társadalom betegségét helyettesíti. „A Szovjetunióban divatos a szimuláció fogalma. Ezt a nyugati országokban főleg a hisztéria, a neurózis és az elmebetegség fogalma helyettesíti. E fogalmak egyike sem fejez ki vagy ír le egy 'betegségentitást'. E fogalmak lényegében a terápiás szituáció társadalmi háttérének jellegzetes vonásaiból származnak és ezeket a vonásokat tükrözik vissza.” (Uo.)

A hisztéria elemzésében a testi jelzéseket (pl. a hisztériás görcsöt vagy bénulást) az ún. pszichiátriai tünetek egy típusának jellegzetes példáiként tekinti. A „pszichiátriai tünet” azonban szerinte nem más, mint a képanyelv egyik formája. A következőkről van szó: A hisztériás testi nyelv proto nyelv és logikailag alacsonyabb rendű kommunikációs mód, mint a szokványos tárgyi nyelv, amilyen a verbális nyelv is, amely a proto nyelvhez viszonyítva metanyelv. Kognitív célokra a proto nyelv alacsonyabb rendű, mint a tárgyi nyelv és a metanyelvek, affektív és promotív kommunikációs célokra azonban alkalmasabb. (A súlyos szenvedés mimikai kifejezése könnyek és nyögések kíséretében sokszor hatékonyabban közöl érzelmi állapotot és hatékonyabban vált ki kívánt akciót, mint az a kijelentés, hogy „fáj valamim”.) A proto nyelv, így pl. a hisztériás testi nyelv kétirányú kommunikációra nem alkalmas, a segítségével történő kommunikáció során sok a hiba és szinte szükségszerű a félreértés lehetősége. „A hisztériát vagy bármely elmebetegséget felfoghatjuk indirekt kommunikációként, vagy olyan nyelvként, amelyet félreérthetően használnak, rendszerint azért, hogy a közlés befogadójának (recipienseinek) ezáltal megadják a választás lehetőségét több alternatív válasz közül . . . A 'hisztériás tünetet' is fel lehet

fogni mint célzást, amely a páciens számára fontos személyeknek vagy az orvosoknak szól. A célzás – és így a hisztéria – fő előnyei a következők: 1. Alkalmat ad olyan közlésekre, amelyeknek hatásától a személyiség fél, vagy azért, mert a kommunikáció én-idegen vágyat fejez ki, vagy pedig azért, mert agresszív szemrehányást tartalmaz olyan emberrel szemben, akit a személyiség szeret és akire szüksége van. 2. Lehetővé teszi a kommunikációt úgy, hogy nem kell érte teljes mértékben felelősséget vállalni. Más szóval: lehetséges a kibúvó, ha a közlés félresikerül vagy visszaütne. 3. Lehetővé teszi, hogy a személyiség megkapja azt, amit szeretne, anélkül, hogy nyíltan kellene kérnie. Így azután megvédi a segítséget kérő embert attól a megaláztatástól, amelyet a kérés visszautasítása jelent . . . Bizonyos emberek számára nem áll rendelkezésre a verbális nyelv ahhoz, hogy embertársaikhoz legitim módon közeledjenek. Ha minden sikertelen, akkor még megmarad a betegség nyelve, amely mindenütt a világon használható és megérthető . . . Az átlagos laikus, vagy a gyógyításnak élő orvos, vagy a pszichiáter nehezen hallja meg a nem-specifikus segítségkérésnek ezt az üzenetét, mivel abból a feltételezésből indul ki, hogy amit lát vagy hall, az 'betegség' megnyilvánulása. Ez nem ad más választást, mint törekedni a 'betegség' 'meggyógyítására' vagy legalábbis 'javítására'. De az egész kép hamis! Az élénk táruuló látvány egyszerűen az *emberi állapot* egy arculata, amelyet nevezhetünk fátumnak, sorsnak, életstílusnak, karakternek, egzisztenciának, vagy amit akarunk – és amit látunk vagy hallunk, az *segélykiáltás* vagy annak *képi kifejezése*." (12; 488–494) Szasz szerint a XIX. századból maradt az a leegyszerűsítő nézet, amely mindenféle viselkedést az izom- és az idegélettan problémájának tekint. Ez a nézet azon a hiedelmen alapult, hogy nincs lényeges különbség a tanult magatartás jelenségei és a testi defektusok megnyilvánulásai között; ha a test defektív működését látták, ezt a betegség *közvetlen* bizonyítékának tekintették. „Az ideggyógyászat gyakorlati munkája különösen hajlamossá tesz e hiba elkövetésére. Gyakran előfordul, hogy az idegrendszer betegségei (pl. sclerosis multiplex, agydaganat stb.) először a viselkedés furcsaságaiban nyilvánulnak meg. Ilyen jelenségek nyomán *csábító arra a következtetésre jutni, hogy az agy és a magatartás egymással egyszerű oksági kapcsolatban áll*” (12; 484–485) (Az utóbbi aláhúzás tőlünk származik. – *Katona Péter, Szilárd János, Temesváry Beáta*. A továbbiakban: – *Szerzők*.)

Nem érdektelen már itt is utalni arra, mennyire változékonyak az egészségkárosodás kritériumai, és milyen nehézségekkel jár értelmezésük még az olyan esetekben is, amikor az külső fizikai okokra vezethető vissza. Az agyrázkódás senki által nem vitatottan az agy váratlan erőhatás következtében létrejövő átmeneti, de súlyos funkciózavara, mely a tudati, emlékezési stb. működések másodpercekig-percekig tartó felfüggesztődésével is jár. Ezt megelőzően és követően azonban néhány perces intervallummal mindezen funkciók teljesen épek lehetnek, sem morfológiai, sem anyagcsere-károsodás ebben az állapotban nem mutatható ki, maradandó elváltozás sem. Mégis vitathatatlan, hogy ez a kóros állapot az agy károsodásán alapul. Az ilyen tényeket nem vesszük figyelembe azok, akik pl. azt állítják, hogy a hisztéria vagy bármely pszichés anomália független az agytól, és ezt azzal vélik bizonyítani, hogy ezekben az esetekben laboratóriumi módszerekkel nem lehet elváltozásokat kimutatni az agyban. Holott az ilyen kritika legfeljebb az aktuális vizsgálati eljárások határaitra utal.

2. „DEVIANT BEHAVIOUR” ÉS „LABELLING”: A „DEVIÁNS VISELKEDÉS” ÉS A „CÍMKÉZÉS” MINT A PSZICHIÁTRIAI BETEGSÉG LÉNYEGE

Walter Buckley – rendszerelméleti szempontból – így vázolja e problémát: „A deviancia az események és folyamatok olyan hálózatának rendszerterméke, amelybe a következő tényezők tartoznak bele: a történelmileg kialakult intézményes és kulturális struktúra, a hozzá kapcsolódó érdekekkel és 'morális vállalkozóival'; e struktúrán belül az interperszonális tranzakciók olyan hálózata, amelynek révén a mindennapi szerepviselkedések alkalmazkodásokat, kompromisszumokat és véletlenszerű vagy próbálkozó jellegű deviációkat alakítanak ki, amelyek a 'társadalmi reakciók' összefüggésében a 'minősítéshez' ('labelling') vezetnek, és ahhoz, hogy a személyiség deviánsként definiálja önmagát; a deviáns karrierok ebből következő felépülése, melyek lehetnek az elmebetegek vagy a rendkívül kreatív személyek, az elidegenedettek vagy a politikai aktivisták szubkulturái, a bűnözők formális szervezetei stb.; végül az ilyen csoportok reakcióinak visszacsatolódása közvetve vagy közvetlenül a szociokulturális struktúrába, amely hozzájárul annak differenciálódásához vagy dezintegrálódásához.” (13; 143–144)

A szóban levő deviancia és címkézés összefüggésével kapcsolatban Buckley is hivatkozik Thomas J. Scheff *Being mentally ill: A sociological theory* c. munkájára. (14) Az itt kifejtett elmélet körvonalait Buckley a következőképpen adja elő: „Különböző – biológiai, lélektani és/vagy szociális – okokból a legtöbb ember bizonyos időpontokban elkövet *jellegtelen* (residual) *szabályszegést*, vagy olyan szokatlan magatartást mutat, amelyet a társadalom bizonyos tagjai esetleg abnormálisnak vagy rossznak minősíthetnek. (A 'különböző okok' természetesen szükségessé tennék, hogy elmélyedjünk a feszültségek keletkezésének szociológiai és lélektani elméleteiben.) A jellegtelen szabályszegések többségét *letagadják*, nem minősítik vagy nem reagálnak rá, mintha nem lenne jelentőségük; ezáltal a szabályszegés nem amplifikálódik, átmenetivé és súlytalanává válik. Ugyanakkor azonban – attól függően, hogy milyen az egyén státusza, jellegtelen szabályszegése mennyire szembevetődő, mekkora a közösség toleranciája stb. –, a szabályszegő viselkedés és annak hatása a családra vagy a barátokra 'nyilvános krízishez' vezethet, amelynek keretében minősítik és az 'elmebetegség címkejét' (label) ragasztják rá. Az egyén számára jelentős személyek ilyen szociális reakciói, valamint az egyén szuggesztibilitása az ilyen stresszteljes életszakaszban, továbbá a mentális zavarban szenvedőnek a normális szocializációs folyamatban eltanult sztereotip viselkedésmódja együttesen hozzájárulnak ahhoz, hogy az egyén önmagát deviánsnak minősíti... Amennyiben ez a belső minősítés már zavart emberben történik, az illető önkontrollja tovább romlik, ennek nyomán nagyobb a valószínűsége a 'szokatlan' viselkedés újabb epizódjainak. Így tehát egy deviációt erősítő visszacsatolási kör jön létre, amely kölcsönhatás-sorozatokat indít el az 'éntől' és annak viselkedésétől a jelentős környezeti személyek felé, majd e személyektől a nyilvánosság – például pszichiáter, bíró, háziorvos vagy aggódó szomszéd – felé, innen pedig vissza az egyén én-képzetére. Az én egyre inkább belemegy a nyíltan deviáns szerepviselkedésbe, ezt elősegíti az, amikor a pszichiáter például megpróbálja az én-szimptomásnak feltételezett egyén viselkedését beleilleszteni a hagyományos klinikai kategóriákba, és ennek során akaratlanul is jutalmazza, ha az a 'megfelelő' viselkedési szimptomákat és verbális reakciókat mutatja, és bünteti, ha az egyén megpróbálja tagadni deviáns szerepét. Ez is egyik lehetséges forrása a deviáció erősítésének, amely hozzájárulhat ahhoz, hogy az én végleg

stabilizálódják a karrier jellegű deviáns szerepben – a neurotikus vagy a pszichotikus szerepében.” (13; 145–146) (Az olvasó elnézését kérjük ezért a terjedelmes idézetért. Úgy véljük, hogy Buckley igen pontosan foglalta össze Scheff elméletének lényegét, és nem szükséges, hogy mi változtassunk ezen az összefoglaláson, vagy hogy újat adjunk. – Szerzők.) Megjegyezzük, hogy Szasz is nagy jelentőséget tulajdonít a deviancia-elméletnek és a labelling teóriának. (12; 494–497)

A fentiek szerint tehát a pszichiátriai betegség lényegét a „deviáns viselkedés” és a „címkézés” kölcsönhatása képezi. Ezek szerint a pszichiátriai betegség nem az agy funkciójaként létező tudatműködés zavara, pontosabban: nem az agy betegsége, és az ilyen fajta betegséget tulajdonképpen sajátos környezeti tényező, a „labelling”, a címkézés idézi elő és tartja fenn. Ebben a tekintetben az a mi véleményünk, hogy valóban: „A környezet, a társadalom, ill. az orvos által pszichiátriai beteggé történő nyilvánítás, minősítés igen lényeges. Ez a stigmatizáció, előítéleteken keresztül igen nagy mértékben befolyásolhatja a beteg életútját, gyógyulását, öngyilkosságba kergetheti azt, újabb, 'másodlagos' pszichiátriai betegség forrásává válhat (neurózis, reaktív depresszió stb.). *A hangsúly azonban ez esetben az 'újabb' jelzőn van.*” (15; 2470)

3. SZEREPIÁTSZÁS, CSALÁS, BOSZORKÁNYÜLDÖZÉS ES A PSZICHIÁTRIA

Ismét T. Szasz koncepciójára hivatkozunk.

A „szerepiátszás” azt jelenti, hogy hamis jogcímen behelyezkedünk valakinek a szerepébe. A *csalás* fogalmát olyan emberek viselkedésére használják, akiknek játékbeli tevékenysége eltér a helyes vagy megegyezésen alapuló szabályoktól. Pl. a szimuláció, a Ganser-szindróma és a hisztéria magában foglalja a csalás elemeit: előnyök növelése érdekében az adott személy megsérti a szabályokat.

Szasz szerint az elmebetegséggel és pszichiátriai kezelésével kapcsolatban kettős szerepiátszással találkozunk: „Egyrészt az úgynevezett pszichiátriai beteg játssza a beteg szerepét: a hisztériás úgy viselkedik, mintha testi beteg volna, és az orvosi játék szabályainak megfelelően igényli a 'kezelést'. Ehhez társulva a pszichiáterek és a pszichoanalitikusok – azzal, hogy betegek problémáit elfogadják, mint 'betegség' megnyilvánulásait – szintén szerepiátszának, orvosoknak tettetik magukat és a gyógyító orvos szerepét játsszák. Ez a szerepiátszási aktus azonban a betegek törekvéseitől függetlenül is végbemegy.” Továbbá: A legtöbb mai pszichiáter szerint a pszichiátria – beleértve a pszichoterápiát is – az orvostudomány egyik szakága. „Nekem azonban az a véleményem, hogy az orvosi pszichoterapeuták, akik orvosi kiképzést kaptak, csak látszólag olyanok, mint a többi orvosok – ugyanúgy, ahogyan a hisztériások is csak hasonlítanak a szervileg beteg emberekre. A pszichoterapeuta pusztán kommunikatív beavatkozásai és az orvos fizikai és kémiai akciói közötti különbség a két foglalkozási csoport között olyan szakadékot képez, amelyet az intézményes hasonlóság nem tud áthidalni... Ugyanezt el lehet mondani az orvosi képzettségű pszichoterapeutáról, akinek munkája ugyancsak lényeges mértékben eltér a sebésztől vagy a belgyógyásztól... Ugy gondolom, hogy most megérett az idő arra, hogy komolyan mérlegeljük annak a lehetőségét, hogy a pszichoterápia orvosi oldala annyira létezik, mint a mesebeli király ruhája, amelynek olyan finom

volt a szövése, hogy csak a legbölcsebb emberek voltak képesek meglátni. Azt állítani tehát, hogy a király meztelen, egyenlő volt az ostobaság bevallásával és sértés is volt . . .” (12; 499)

Az orvosi-pszichiátriai társasjáték a boszorkánysághoz hasonlít, ami a középkori keresztény élet-játék integráns része volt. (A pszichiátriai magyarázat szerint ugyanis a boszorkányok félreismeret hisztériások – vagy egyéb pszichiátriai betegségben szenvedők – voltak.) A teológia olyan játékszabályokat írt elő, amelyeket lehetetlen volt megtartani. Így ezek megsértése, vagyis a család elkerülhetetlen volt, gyakorlatilag mindenkinek csálnia kellett. A magasabb társadalmi rangú emberek biztonságosabban tudtak csalni, mint az alacsony rangúak. A boszorkányok többsége a különösen hátrányos helyzetben levő szegény öregasszonyok közül került ki. A római katolikus egyház magas rangú tisztségviselői, akik maguk is megszegték a szabályokat, Isten – a fő játékos – nevében segítették azok üldözését, akikről feltételezték a csalást. A boszorkányok üldözése azt jelentette, hogy a szegény és jelentéktelen embereket feláldozták azért, hogy biztosítsák az uralkodó osztályok jólétét és biztonságát. A boszorkányvadászatok és a boszorkányperek a társadalom biztonsági szelepeinek funkcióját töltötték be. „A jelenkori pszichiátriai gyakorlat egyes megnyilvánulásai – különösen azok az akciók, amelyek nem-önkéntes betegekkel és törvényszéki eljárásokkal kapcsolatosak – hasonló funkciót látszanak betölteni, mint a középkori boszorkányperek. A teológiai vádló és a boszorkány közötti vita, küzdelem, szorosan párhuzamos azzal a küzdelemmel, amely az intézmény pszichiátere és az akarata ellenére odautalt elmebeteg között zajlik. Az előbbi mindig a győztes, az utóbbi mindig a legyőzött. Az elmebetegség koncepciója és azok a társadalmi akciók, amelyeket a koncepció nevében foganatosítanak, az orvosi és a pszichiátriai szakma önös érdekeit szolgálják, ugyanúgy, mint ahogyan a boszorkányság fogalma is a teológusok érdekeit szolgálta, akik Isten nevében cselekedtek. Ahogyan a múltban a teológiai társasjáték a 'népek ópiuma' volt, úgy ma az orvosi-pszichiátriai társasjáték a mai ember ópiuma. Mindegyik társasjáték társadalmi 'nyugtatószer' funkcióját tölti be azáltal, hogy levezeti az interperszonális és a csoportok közötti feszültséget.” (12; 494–497)

Ez a gondolatmenet és ez az idézet is világosan tanúsítja az *antipszichiátria* pszichiátria-ellenességét; itt is kitűnik, hogy az antipszichiátria szerint a pszichiátriai betegség nem más, mint interperszonális és csoportok közötti feszültség megnyilvánulása, és hogy – a betegségfogalom hagyományos értelmében – nem tekinthető betegségnek.

Hangsúlyozzuk, hogy nézetei alapján Szaszt mi az antipszichiátria szélsőséges képviselőjének tartjuk. Más „antipszichiáterek” mérsékeltbben képviselik ezt az irányzatot. De kötelességünk megemlíteni egy olyan véleményt is, mely szerint Szaszt nem lehet antipszichiáterként besorolni, klinikusként a szisztéma rabja marad” – olvashatjuk Juan Obiolsnak Franco Basagliával, az olasz antipszichiátria egyik élharcosával készült interjújában. (16; 34)

*

Az antipszichiátria bírálata számos könyv, tanulmány vagy cikk tárgyát képezi. Ezek főként szaktudományos (orvosi, pszichiátriai) szempontból bírálják ezt az irányzatot. Az olvasó figyelmét először is H. M. van Praag *The scientific foundation of anti-psychiatry* c. tanulmányára irányítjuk. (17)

Tanulmányának bevezetőjében H. M. van Praag hangsúlyozza, hogy az antipszichiátriának nincs pontosan definiált tartalma, és az „antipszichiátereknek” nincs jól körülhatárolt programjuk. A közös vonás: az ún. orvosi modell és az erre épülő gyógymódok elutasítása. *Az antipszichiátria centrumát a labelling-teória képezi, ezen áll vagy bukik az egész mozgalom.* Tekintettel arra, hogy az elmélet, ill. az elméleti megalapozás és a tapasztalati kutatás az antipszichiátriának „gyenge oldala”, a szerző – a labelling teóriából kiindulva – maga állított fel néhány jellemző tézist (amelyek megalapoznák az antipszichiátriát), és ezeket összevetette a tapasztalati adatokkal (amelyek igazolhatnák a téziseket). A célpont: a labelling-teória, amelyet szociológusok dolgoztak ki általános viselkedés-zavarok eredetének kutatására.

A szerző által vizsgált tézisek a következő kérdésekkel, ill. témákkal kapcsolatosak: Túl könnyen címkézik-e betegnek a primer deviáns viselkedést mutató személyt? Van-e lényeges különbség az elmebeteg és a normális személyiség között? Milyen összefüggés van a stressz és az abnormális viselkedés között? Gyógyászati intézmény-e az elmeegógyintézet? Labelling és kórházi ápolás. Labelling és megbélyegzés.

Az első tézis: „A primer deviáns viselkedés általában nem nagy jelentőségű. Az 'elmebeteg' címke többnyire olyan viselkedésre vezethető vissza, amely alig különbözik a 'normálistól'. A 'morbifikáció' folyamata addig nem kezdődik el, amíg e viselkedést a nyilvánosság nem tekinti abnormálisnak. A másodlagos patológia alig fejlődik ki, ha figyelmen kívül hagyják a primer deviáns viselkedést.”

A szerző által folytatott vizsgálatok során nyert adatok cáfolják ezt a tézist: a környezet nem fokozza, hanem inkább mérsékelni igyekszik a viselkedés-zavarral kapcsolatos labelling-et és stigmatizációt. Ismert példa az alkoholszenvedély. Az alkoholizmus esetében gyakran hosszú idő telik el a kezdeti fázis és a diagnosztizálás között, amikor is azok, akiknek közük van az ügyhöz (a páciens, a rokon, az orvos és mások) inkább tagadni próbálják a szomorú valóságot. Persze, nemcsak ilyenfajta szenvedély-betegségről van szó. A probléma szempontjából igen érdekes az, hogyan szemléli a feleség a férj elmebetegségét. A megfigyelt esetekben a feleség minden elképzelhetőt megtett, hogy a férj viselkedését normálisnak tüntesse fel. Amikor ez végül is lehetetlenné vált, arra törekedett, hogy kisebbítse a betegség jelentőségét. Általában a férj viselkedése már azelőtt zavart volt, mielőtt a feleség kérte a gyógykezelést, de a feleség még ekkor is tagadni próbálta, hogy egyáltalában elmebetegségről van szó. Érthető, hogy a „közel álló” (a feleség pl.) az, aki utolsónak fogadja el a „címkézést”, de nincs bizonyíték arra, hogy mások könnyebben „stigmatizálják” a beteget. Továbbá: skizofrén betegek gyógykezelése során végzett megfigyelések tanúskodnak az orvosi modellel való megegyezésről és a gyógyítás szavatoltságáról. Egyáltalában: Nincs arra bizonyíték, hogy túl könnyen bélyegeznék meg a kisebb viselkedés-zavarokat, és hogy türelmetlenül sürgetnék vagy eldöntenék a gyógykezelést. (Megjegyezzük: hazai és külföldi vizsgálatok adatai mutatják, hogy skizofrén betegek első ízben rendszerint későn kerülnek gyógyintézeti felvételre, míg később egyre kisebb ok elegendő, hogy a környezet sürgesse az intézeti kezelést.)

A fentiekhez hasonlóan cáfolja van Praag a többi lehetséges tézist is. Végül azokról a *károkról* szól, amelyeket az antipszichiátria idéz elő a pszichiátriai kutatás és a gyógyítás leértékelésével, diagnosztizálás- és hospitalizálás-ellenességével stb. Nem tagadja az antipszichiátria ösztönző-jellegét, azt, hogy ez az irányzat – bár erősen eltúlozva és az egyéb összefüggésekből kiragadva – a környezeti feltételekre és az emberek közötti viszonyokra

irányítja a pszichiáterek figyelmét. Hangsúlyozza azonban az egyéb feltételek figyelembevételének fontosságát, azt például, hogy *a pszichikai funkciók mindenkori előfeltétele a működő agy*. Szerinte „a viselkedés-zavart az exogén stimulusok és az individuális (pszichológiai és biológiai) reakcióképesség közötti kölcsönhatás eredményezi”, az utóbbit viszont „az egyén genetikai ’felépítése’ és az élettapasztalatok határozzák meg”. (17; 136) (H. M. van Praag tanulmánya terjedelmes irodalomjegyzékkel zárul.)

A hazai irodalomban is jelentek meg olyan írások, amelyek bírálják az antipszichiátriát. Ezek között Böszörményi Zoltán cikke – van Praagéhoz hasonlóan – az antipszichiátria *tudományellenességére* mutat rá. (18) Simkó Alfréd a klinikai pszichiátriával szemben kibontakozott kritikus kampány megjelenésének okait, körülményeit, mozgatóit, szemléletének elvi és gyakorlati vonatkozásait tekinti át. (2) Fenyvesi Tamás a skizofrénia fogalmának válságát elemezve bírálja az antipszichiátriát. (3) Szilárd János és Temesváry Beáta írásai is részben ezt a célt szolgálják. (15) (19)

Az antipszichiátria filozófiai-világnézeti és metodológiai tartalma szükségessé teszi, hogy filozófiai szempontból is értékeljük ezt az irányzatot.

II

Az antipszichiátriái irányzat mélyén – az előbbi elemzésre támaszkodó meggyőződésünk szerint – egyfelől egy olyan filozófiai elképzelés rejtőzik, amely a viselkedést végeredményben elszakítja az agytól; ez az irányzat másfelől egy mechanikus materialista és metafizikus (antidialektikus) szemléletmódra épül.

Láttuk: az antipszichiátria prominens képviselői szerint az elmebetegség *mítosz*, a pszichés anomália nem az agy betegsége, a deviáns magatartás nem áll oksági kapcsolatban az aggyal. Vagyis az antipszichiátria tagadva az elmebetegségnek mint a pszichés funkció zavarának az agyi mechanizmusokkal való kapcsolatát, *elszakítja a pszichiátriái betegséget az agytól*, és ezzel bizonyos lépéseket tesz visszafelé, a pszichikumnak egy idealista felfogása felé. Továbbá: Az antipszichiátriát a pszichés jelenségek egyoldalú (csakis a társadalmi környezettől, pontosabban: az interperszonális zavaroktól függő) determinált-ságának koncepciója jellemzi. Vezéreszméje az az elképzelés, hogy a környezeti hatás mechanikusan, az egyéb feltételek hozzájárulása nélkül hozza létre, váltja ki azt az állapotot, amelyet a klinikai pszichiátria pszichiátriái betegségnek nevez. A társadalmi környezet szerepének mértéktelen felnagyítása és eltorzítása, valamint a többi alapvető tényező elhanyagolása *antidialektikus gondolkodásmódról* tanúskodik, olyanról, amely mechanikus materializmushoz, innen pedig – mint jeleztük – idealizmushoz vezet (hiszen az egyoldalúan a társadalmi közege visszavezetett pszichés jelenségeket az antipszichiátria elszakítja az agytól).

Ujra hangsúlyozzuk: *az antipszichiátria pozitívumának tartjuk azt* – ami a szociálpszichiátriái irányzatoknak különösen nagy érdeme –, *hogy a környezeti, társadalmi tényezőkre és a pszichiátria embertelen módszereinek kiküszöbölésére irányítja a pszichiáterek figyelmét*. Nézetünk egybevág H. M. van Praag, H. S. Akiskal és M. McKinney nézeteivel, akik a radikális irányzatok – köztük az antipszichiátria – „szentizáló” szerepét emelik ki, vagyis azt, hogy olyan jelenségekre (tolerancia, stigmatizáció) hívják fel a figyelmet, amelyek kihatnak a beteg további sorsára. (17; 134) (21)

Az antipszichiátria létrejöttében meghatározott ismeretelméleti és társadalmi okok játszottak szerepet, amelyekre érdemes felfigyelni.

A főbb ismeretelméleti okok: a) *Viszonylag keveset és ellentmondásosat tudunk a pszichiátriai betegségekről.* (Azonban, amit tudunk, az lényegesen több annál, amit néhány évtizeddel korábban tudtunk.) b) *E tudás alkalmazását diagnosztizálási nehézségek korlátozzák.* Sokszor hiányoznak az „egzakt” diagnosztikai módszerek. A viselkedés (általában deviáns viselkedés) a jelenség-szintet mutatja, ami nem mindig esik egybe a lényegi szinttel. A diagnosztika az intrapszichés folyamatokra gyakran csak a beteg szubjektív panaszából következtet. – A diagnosztizálás más területeken is lehet problematikus, de a pszichiátriai betegségek esetében fokozottabban jelentkezik a nehézségek. Ezeket illusztrálva és az e nehézségekből fegyvert kovácsoló „antipszichiáterekeket” bírálva Böszörményi Zoltán már idézett cikkében (18) a Rosenhan-féle kísérletekre hivatkozik. Rosenhan és társai az orvosok nemtörődömségét, rutinszerű kórismezésüket és a nozológiai fogalmak dogmatikus használatát akarták bebizonyítani. Pszichésen egészségesekből álló álbeteg csoportot alakítottak. A csoport tagjai különböző elmeintézetekben önként jelentkeztek panaszként említve, hogy bizonytalan jellegű hangokat (mint pl. „üres”, „tomp”) hallanak. Életrajzi adataikban félrevezető információt nem közöltek. Felvételük után normális magatartást tanúsítottak, betartották az utasításokat, csak a gyógyszereket nem szedték be, egyébként mintabetegként viselkedtek és mielőbbi elbocsátásukat kérték. A pszichés kórtünetek teljes hiányában hamarosan mint „remisszióba került skizofrén” betegeket bocsátották el őket. Rosenhan ellenpróbát is végzett: Egyik neves elmeklinika vezetőjével (kinek munkatársai tudtak az előző kísérletről) közölte, hogy náluk is fognak álpáciensek jelentkezni. Valójában egyetlen szimulánst sem küldött hozzájuk. Az eredmény mégis az volt, hogy a 193 ez idei beteg közül 41-et a személyzet legalább egy tagja álbetegnek vélt, 23-at legalább egy pszichiáter ezzel gyanúsított, 19-et pedig egy pszichiáter és egy másik team-tag is. E kísérlettel kapcsolatban Böszörményi megjegyzi, hogy alig akad pszichiáter nálunk vagy a szomszédos országokban, aki ennek az USA-ban végzett kísérletnek megfelelően csupán „hanghallás” alapján skizofréniát kórismézne. A neves biológiai pszichiátert, Ketyt idézi: ha valaki csirkevért inna, utána egy belosztályon gyomorfájdalmakkal jelentkezne és kihányná a megivott vért, senki sem nehezményezné, hogy az orvos vérző gyomorfekélyre gyanakodott és felvette a jelentkezőt. Általában pedig: diagnosztikai tévedésektől az orvostudomány egyetlen ágazata sem mentes, azok sem, amelyeknél a kórismezés egzakt laboratóriumi, szövettani stb. leletekre is támaszkodhat. c) *Az ismeretelméleti nehézségek, így a tudás elégtelensége és a diagnosztizálási nehézségek adott esetben – a kutató beállítódásától, szemléletétől függően – a környezeti hatás vagy éppenséggel az interperszonális zavarok szerepének felnagyítására és abszolutizálására csábítanak.*

Az említett tudáselégtelenség és a diagnosztizálási nehézségek azonban nem indokolhatják eleve azt, hogy hátrat fordítsunk az ún. hgyományos vagy klinikai pszichiátriának. A valamennyire következetes tudományos eljárás más irányt követel! A hiányos tudást a pszichiátriai betegségek tudományos vizsgálatának útján kell kiegészíteni. A diagnosztizálási nehézségek sem leküzdhetetlenek. A pszichiátria fejlődése és a pszichiáterek jobb felkészítése lényeges változást eredményezhet a szóban levő betegségek kórismezésében és gyógyításában. Továbbá: az ismeretelméleti okok leküzdésében jelentős szerepe lehet egy *dialektikus* materialista gondolkodásmódnak, amely metodológiai tartalmával is elősegít-

heti azt, hogy a pszichiátriai betegségeket *valóságos, sokoldalú összefüggéseikben* vizsgálják.

Az említett ismeretelméleti okok az antipszichiátriai elképzelések megjelenésének, ill. eluralkodásának csak a lehetőségét teremtik meg. E lehetőség valóra válásában igen nagy szerepe van a *társadalmi okoknak*. Ezek megértéséhez lényegesen hozzásegít Sz. K. Roscsin *A pszichológia alkalmazása a kapitalista társadalom szociális kontrollja rendszerében* c. tanulmányában. (22)

Hol kereshetjük az antipszichiátriai irányzat létrejöttének és elterjedésének társadalmi okait? *a)* Az utóbbi évtizedekben az USA-ban és sok más, iparilag fejlett országban bonyolultabbakká váltak a gazdasági és a társadalmi viszonyok, rosszabbodtak az életfeltételek. Mindezek jelentős mértékben *hozzájárulnak* a pszichiátriai betegségek kifejlődéséhez és ahhoz, hogy egyre több ember vesz fel a pszichopatakéhoz hasonló magatartásformát. A kapitalista társadalom politikai és ideológiai válságának olyan új szimptomái jelentkeznek, mint a vandalizmus és az erőszak, a narkómia-járvány, az elidegenedés-érzet, a miszticizmus, az új irracionalizmus és egyebek. *b)* Ezek a jelenségek a pszichológiai, a szociálpszichológiai és a pszichiátriai kutatások tárgyává válnak. A kutatók egyre több figyelmet fordítanak a deviáns magatartásformák és a társadalmi anomáliák kapcsolatára. A társadalmi válság *elmélyülésének*, valamint a felszínre kerülő pszichiátriai esetek és az életfeltételekhez való alkalmazkodás által kikényszerített deviáns magatartásformák *elszaporodásának* párhuzamára épül az a diagnózis, amely szerint elsősorban a társadalom a beteg és a társadalmat kell meggyógyítani. Ez a párhuzam, ill. ez a diagnózis azonban a pszichiátriai betegségek esetében lehetővé teszi a *társadalmi* és a *klinikai* diagnózis azonosítását, ill. ezeknek egymással való felcserélését: úgy tűnhet – és ez a Mill-féle „párhuzamos változások módszere” segítségével éppenséggel igazolható is –, hogy társadalmi rendellenességek képezik a pszichiátriai betegségek egyedüli okait; más oldalról pedig a kétféle diagnózis felcserélése megkönnyíti annak a hamis tételnek az elfogadtatását, hogy *a társadalmi problémák az emberi tökéletlenségekből erednek*, hogy a gazdasági és a politikai nehézségekben, bajokban nem a társadalom gazdasági, politikai és szociális berendezkedése a „bűnös”, hanem az ember, az emberi teljesség hiánya. *c)* Az uralkodó kizsákmányoló osztálynak és a kormánynak érdekében áll a problémáknak és az okoknak ez az azonosítása, ill. felcserélése. A kapitalizmus politikai és ideológiai válságának említett új szimptomáit nem tudja a hagyományos eszközökkel – politikai propagandával és agitációval, rendőri kényszerrel vagy a vallás segítségével – eltüntetni, ill. leküzdeni. Rendelkezésre állnak azonban a szociológia, a szociálpszichológia, az alkalmazott pszichológiák és a pszichiátria bizonyos eredményei és eszközei. A szóban levő társadalmi és klinikai problémák felcserélhetőségének lehetőségéből következik, hogy a burzsoá ideológia szempontjából nem tetsző magatartási formákat pszichopatológikusoknak lehet minősíteni – elmosva a határokat és a különbségeket az eltérő deviáns magatartásformák között. Felszínre kerülnek az állam terapeutikai törekvései, amelyek – „a társadalmi problémák az emberi tökéletlenségből erednek” tételnek megfelelően – elsősorban a szociálpszichológia és a pszichiátria ún. organikus koncepcióihoz kapcsolódnak. *d)* Az említett tudományok egyes képviselői tudatosan vagy akaratok ellenére, elismerésvágytól fűtve (hogy „méltók legyenek szakmájukhoz”, vagy hogy jutalmat kapjanak), vagy az ún. instrumentum-törvény hatására (pl. a biológusnak szakmájából következően biológizálnia, a pszichológusnak pedig pszichologizálnia kell a társadalmi jelenségeket) „bele-

mennek a játékba”, és támogatják az említett törekvéseket. Ezzel kapcsolatban Roscsin példaként hivatkozik arra, hogy L. J. West amerikai pszichiáter az USA-beli nonkonformista fiatalokat a lázongók három kategóriájába sorolta: az elsőbe tartoznak a „zöldek”, a narkománok, a másodikba a „vörösök”, a forradalmárok és a harmadikba a „feketék”, a radikális néger szervezetek tagjai. Ily módon a narkomán betegek és a demokratikus átalakulásért, valamint a néger jogaiért harcolók csak abban különböznek, hogy a patológikus esetek különböző fajtáit jelenítik meg. Hasonló politikai és ideológiai funkciójuk van – képviselőik szubjektív szándékától függetlenül – azoknak az elméleteknek, amelyek a társadalmi bajokat az emberi teljesség hiányára vezetik vissza.

A fentebbieket figyelembe véve megérthetjük és méltányolhatjuk, sőt jogosnak is tarthatjuk Szasz és eszmetársai tiltakozását. Szasz – humánus eszmék által vezérelve – egyidejűleg küzd azok ellen, akik elszakítják az elmebetegséget a társadalmi okoktól és a társadalmi háttértől, és azok ellen, akik támogatják a kormányzás terapeutikai törekvéseit. A társadalmi tényezők szerepét hangsúlyozva és a kormányzás terapeutikai törekvéseit bírálva (11; 248) – és egyáltalában az antipszichiátriai eszmék néhol igen szellemes kidolgozásában – azonban Szasz (és az antipszichiátriai irányzat sok más híve) igen súlyos hibát követett el: a társadalmi és a klinikai szempontokat összekeverve, és a pszichiátriai betegségek társadalmi okainak jelentőségét túlhangsúlyozva, *a politikai-ideológiai bírálatot is összekeverte a szakmai bírálattal*. A politikai-ideológiai és a szakmai aspektusokat sohasem szabad összekeverni vagy felcserélni. Megjegyezzük, hogy ehhez hasonló hibát vétettek egyes marxisták is, amikor a szociálpszichológia bírálatában felcserélték, ill. azonosították a bírálat különböző szempontjait. E témát vizsgálva írta Pataki Ferenc: „Midőn e tudományág (ti. a szociálpszichológia – *Szerzők*) egészének vagy valamely kutatási irányzatának, iskolájának társadalmi beágyazottságát és *társadalmi funkcióját*, valamint – akár világosan megfogalmazott, akár csupán hallgatólagosan előlegezett – elméleti-ideológikus előfeltevéseit vagy következtetéseit vizsgáljuk, e művelettel egyúttal még semmiképpen sem végezzük el szűkebb *szaktudományos* eredményeinek (immanens) kritikáját. Legfeljebb a szaktudományos eredmények körére, általánosíthatóságára vonatkozóan teszünk bizonyos megállapításokat. Módszertanilag rendkívül fontosnak ítéljük, hogy e kétfajta (jöllehet egymástól természetesen nem független) elemzési és bírálati nézőpont elkülöníthetőség, mivel önkéntelen vagy szándékolt felcserélésük . . . számos zavar forrása lehet. Valamely szociálpszichológiai irányzat ideológikus és manipulatív funkcióinak bírálata (hacsak nem szintiszta ideológikus illúzióról van szó, de ez ma már kevéssé fordul elő) nem merítheti ki egyúttal az irányzat *szaktudományos* minősítését, s viszont . . .” (23; 10) Nem lehet nem egyetérteni az idézett megállapítással.

Az antipszichiátriai irányzat filozófiai tartalmának, valamint ismeretelméleti és társadalmi okainak elemzése arról győz meg bennünket, hogy ez az irányzat a pszichiátriai betegségek organikus természetének vizsgálatában tulajdonképpen az agy és a tudat kapcsolatának mechanikus materialista elképzelése ellen lép fel, amikor tagadja, hogy a tanult viselkedés is úgy kapcsolódik az agyhoz, mint az alacsonyabb rendű viselkedési formák („az agy és a magatartás nem áll egymással egyszerű oksági kapcsolatban”). Mivel azonban maga is a tudat determináltságát leegyszerűsítő, mechanikus materialista eszmét képvisel, nem tud felemelkedni a *dialektikus* materializmushoz, nem képes a maguk sokoldalúságában elemezni a pszichés anomáliákat.

Az antipszichiátriai irányzat mélyén rejlő tudatfelfogást elemezve megkíséreljük *felvázolni* 1. „a tudat az agy funkciója” tétel mai tartalmát és 2. a tudat determináltságának sokoldalúságát.

1. *Mit jelent ma az a tétel, hogy „a tudat az agy funkciója”?* A. R. Lurija szerint az emberi pszichikus tevékenység agyi alapjainak vizsgálatában három alapvető koncepció alakult ki a pszichofiziológia története során. (24) (25) (26) (27)

Az egyik a „*szűk lokalizacionalizmus*” koncepciója, amely szerint a pszichikus funkcióknak saját, állandó „agy szervek” felelnek meg, és valamiféle „izomorfizmus” van a pszichikus folyamatok és az őket létrehozó agyi szubsztrátum között. Már F. A. Gall, a kitűnő anatómus, de nagy fantasztá tökéletlen megfigyelések és spekulatív következtetések alapján úgy tartotta, hogy az agykéreg egyes elszigetelt területei nemcsak a szenzoros vagy motorikus funkciók központjai, hanem olyan képességekkel is rendelkeznek, mint pl. a gyermekszertet, a szülők tisztelete, az „emelkedett” érzések, a „tulajdonérzet”. Később az agy finomabb morfológiájának fejlődése, a fiziológiai kísérletezés és a klinikai megfigyelések sok olyan adatot szolgáltatottak, amelyek a szóban levő koncepció alátámasztását szolgálták. Megszületett az a gondolat, hogy az agykéregnek olyan központjai vannak, mint pl. az írás központja, a számolás központja stb. Végül olyan hatalmas anyag halmozódott fel, hogy K. Kleist német pszichiáter 1934-ben már megpróbálkozott az emberi agykéreg teljes „funkcionális térképének” felrajzolásával, megjelölve azokat a helyeket, ahol pl. a szavak és mondatok megértése, a számképzetek, az aktív gondolkodás vagy a „személyes szociális és vallásos Én” helyezkedik el. Megfigyeléseiből a kutatók – mellőzve a pszichikus folyamatokban keletkezett zavarok struktúrájának alapos vizsgálatát – azt a következtetést vonták le, hogy ha az agy bizonyos gócos sérülése esetén zavar lép fel egy bizonyos funkcióban, ez azt jelenti, hogy a szóban levő funkció az adott területen van lokalizálva. Ennek az irányzatnak a hívei abból indultak ki, hogy *mind az elemi, mind a magasabb funkciókat az agy szűken körülhatárolt területei közvetlen funkcióinak kell tekinteni.*

A lokalizációellenes irányzat hívei (K. Goldstein, K. Lashley) – egyetértve azzal, hogy az elemi funkciók az agy pontosan körülhatárolt területeihez kapcsolódnak – *azt gondolták, hogy a magasabb tudati folyamatok nem az agy egyes területeinek, hanem az agynak mint egésznek a funkciói, és ezeket a funkciókat közvetlenül az „agy tömegével” kapcsolták össze.* Ez a felfogás az agy funkcióját tagolatlan és egynemű idegszövet tömegének működéseként képzelel el, és a magasabb funkciók károsodását leggyakrabban „általános agyi szimptomának” tekinti, amely csak a sérülés súlyosságát tanúsítja, de nincs semmiféle topikus jelentősége.

A pszichikus tevékenység agyi alapjainak vizsgálatában Lurija egy harmadik tant, *a pszichikus funkciók dinamikus lokalizációjának tanát* találja elfogadhatónak, korszerűnek és termékenynek. E tan alaptétele a következő: „*a magasabb pszichikus funkciók lokalizációja az agykéregben rendszerjellegű*”. (26; 105) Ez azt jelenti, hogy a magasabb pszichikus funkciók hosszas társadalmi-történelmi fejlődés eredményei; az emberek tárgyi tevékenységének hatására, egymással való érintkezésük folyamatában alakulnak ki; s gyakorlatilag mindig a kéreg közösen, összerendezetten működő zónáinak komplexumára támaszkodó bonyolult funkcionális rendszerek. (25; 80)

Az agyat és a pszichikumot kutató tudományok fejlődésének eredményeképpen a pszichikus folyamatok természetéről és felépítettségükről alkotott nézetek gyökeresen megváltoztak.

A *vizuális észlelést* régebben a regehártya és az agykéreg látóközpontjainak viszonylag egyszerű funkciójaként fogták fel. Ma már azonban világossá vált, hogy a tárgy észlelésében, a látottak belső képmásának kialakulásában a szemmozgásnak is szerepe van, hiszen az ember szemmozgás segítségével választja ki a tárgy legtöbb információt hordozó pontjait. Kiderült, hogy a vizuális benyomások kódolásában a beszédrendszer is részt vesz, sőt a tárgyat bizonyos kategóriába besoroló gondolkodás is jelen van ebben a folyamatban; bebizonyosodott, hogy a vizuális észlelés gyakran annyira megközelíti a szemléletes gondolkodást, hogy igen nehéz, szinte lehetetlen megvonni közöttük a határt. (25; 81)

A *szándékos mozgás* neurológiai mechanizmusai is egyszerűnek tűntek 70–80 évvel ezelőtt: feltételezték, hogy ez a gyrus centralis anterior ötödik rétegében, azaz a motoros kéregben levő óriás piramissejtek funkciója. N. A. Bernstein kutatásai – összhangban L. A. Orbeli, P. K. Anohin, G. Liepmann, O. Foerster és mások adataival – azt bizonyították, hogy a mozgások tartós irányítása csak az afferens impulzusok állandó közreműködésével lehetséges. Ezek egyesülve hozzák létre az *afferens mezőt*, s ez biztosítja a mozgás szükséges sémáját és azoknak a beidegzéseknek a plasztikus korrekcióját, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy a motoros impulzusok pontosan a kívánt hatást váltsák ki. Ezek az afferens mezők különböző struktúrát öltenek a mozgások felépítésétől és annak a „motoros” feladatnak a jellegétől függően, amelyet az adott mozgásnak meg kell oldania. Ha a mozgás bonyolult szinergia jellegű (mint pl. az úszás, a tánc), az afferens szintézisben a kinesztéziás afferenciák játszanak vezető szerepet. Amikor a mozgás bizonyos térbeli pontosságot igényel (lokomóció, célba dobás), akkor a külső koordináták rendszerében való tájékozódást biztosító térbeli szintézis foglalja el a vezető helyet. Azokban az esetekben, amikor a mozgás tárgyi jelleget ölt, a megfelelő tárgy szintetikus képmása határozza meg a cselekvést. A „szimbolikus mozgásokban” (a rajzban, az írásban) pedig összetett afferens szintézisek játszanak meghatározó szerepet. E bonyolult funkcionális rendszerek működésében és sikeres afferens szintéziseiben a (csupán a motoros aktus „kimenetét” képező) gyrus centralis anterior mellett sok más kérgi zóna is részt vesz. Ilyenek: a kéreg posztcentrális területei (ezek a látási-térbeli szintézisekért felelősek), a kéreg premotoros részei (ezek biztosítják a kinesztéziás szintéziseket), a kéreg parieto-okcipitális részei (amelyek az egymást követő impulzusok egységes „kinetikus dallamba” való szintetizálásában vesznek részt), s végül az agy homlokai részei (funkciójuk, hogy alárendelik a mozgásokat a kezdeti szándéknak és összegegyeztetik azzal a cselekvés eredményét). Bármelyik említett terület sérülése az akaratlagos motoros aktus károsodásához vezethet, és az akaratlagos motoros aktus károsodása e zónák bármelyikének sérülése következtében sajátos, más károsodástól eltérő lesz. (25; 82–84)

Az *írás* még az előzőeknél is bonyolultabb folyamat. Száz évvel ezelőtt habozás nélkül tekinthették a bal oldali premotoros zóna középső részében levő ún. Exner-központot az írás központjának, hiszen amikor írunk – úgy gondolták –, ez azt jelenti, hogy kézzel gondosan kiszámított mozdulatokat végzünk és – a jobbkezeseknél – a kéz izmainak mozgató központja (a legújabb tankönyvek szerint is) a bal premotoros zóna középső részében van, a finomabb mozdulatok pedig ennek a zónának a másodlagos, azaz fejlettebb részeivel kapcsolatosak. Az írás azonban nemcsak finom kézmozgatást kíván. Ha

nem másolunk, hanem egy saját magunk által kigondolt szót írunk le, akkor először is „hallanunk” kell a hangokat, azt, hogy pl. az első hang nem „z”, hanem „sz”, a második pedig nem „a”, hanem „ó” stb. A probléma lényege itt nem általában a hallással kapcsolatos. A kutya is rendelkezik a hallás kiváló tulajdonságaival, de az emberi nyelv fonémáit képtelen felfogni. Arról van szó, hogy *az emberi hallást társadalmilag kialakult beszédrendszer szervezi*, az állatokét pedig a számukra jelentős tárgyakkal kapcsolatos hangok biológiai értelme; azaz: az állatok a számukra biológiai szempontból jelentős hangokat „szűrik ki” (a macska pl. az egércincogást), az emberek pedig azokat a hangokat, amelyek egyik vagy másik nyelv fonematikus rendszerétől függenek. Pl.: Az orosz nyelvben a szavak jelentése nagyban függ a magánhangzóktól: mul (öszvér), mol (móló) és mel (kréta) – ezek különböző szavak az orosz nyelvben. A török nyelvekben a magánhangzó változhat, a szó mégis ugyanaz marad: man, min és men – egyaránt azt jelenti, hogy „én”. A kemény és a lágy „l” az orosz fül számára lényegesen különbözik, de a német szempontjából ennek nincs jelentősége. Az orosz számára a magánhangzó hosszúsága nem fonematikai ismertetőjegy, az angol számára viszont ez egyike a leglényegesebbeknek. A vietnami nyelvben a „ba” szónak a tónustól függően hat jelentése van; az európai ember ezeket alig tudja egymástól megkülönböztetni stb. stb. Azaz: sajátos ismertetőjegyek „szervezik” az emberi hallást a nyelvnek abban a rendszerében, amelyben az egyén felnő. A finom kézmozdulatok elindításához tehát először is hangelemzés szükséges. Ez a halántéki kéreg segítségével lehetséges: a beszéd fonematikai egységeinek elemzése (a jobbkezeseknél) a bal halántéki kéreg másodlagos mezőinek közreműködésével történik. E kérgi területek sérülése esetén a beteg megőrzi elemi hallását, de az egymáshoz közelálló fonémákat nem tudja megkülönböztetni, ill. anyanyelvének hangjait ugyanolyan nehezen különbözteti meg, mint az egészséges ember a számára ismeretlen fonémarendszer által meghatározott idegen nyelv hangjait. A fonematikus hallás sérülése az írásban is tükröződik: a beszéd hangösszetételének elemzésében bekövetkezett károsodás nem teszi lehetővé a leírandó szó hangokra való bontását, és így a beteg hibákat követ el az írásban is. Ha a hangok fonematikus elemzése rendben van, ez még nem elegendő az íráshoz. Szükség van a hangok kinesztetikai, mozgási elemzésére is. Ebben, miként a hangképzésben is, a nyelv mozgása is részt vesz. Érthető tehát, hogy a posztcentrális zóna alsó területeinek károsodása lehetetlenné teszi a beszéd kinesztetikai analízisét. De a hangok fonematikus elemzése és a beszéd kinesztetikai analízise együttesen sem elég az íráshoz. Elengedhetetlen, hogy a fonémát és az artikulémát grafémává (betűvé) változtassák. Ebben az agykéreg fali-nyakszirti részei működnek közre, ugyanis a nyakszirti részen van a látási analizátor kérgi végződése, a térbeli analízisben pedig a fali részeknek van szerepük. Ha ezek a részek sérültek, akkor az ember továbbra is kitűnően hall és kitűnően ejti ki a hangokat, de nem tud térben tájékozódni, és problematikusá válik számára, hogy hol van a jobb és hol a bal oldal; az „o” betűt helyesen írja le, de nem tud boldogulni pl. a „p” vagy a „q” betűvel, azaz: írásának térbeli organizációja károsodik. De haladjunk tovább. Mi általában nem egyes, különvett betűket, hanem szavakat írunk le, azaz pl. először leírjuk az „sz” betűt, majd az „a”-t, ezután a „v”-t, az „a”-t, a „k”-t és így tovább. Nyilvánvaló, hogy az írás során össze kell kapcsolni az egyes aktusokat. Ezt az agy premotoros részei valósítják meg. Ha ezek a részek sérültek, akkor a beteg nem tud áttérni a következő betű írására, bár tudja, hogy át kell térnie. Továbbá: mi általában nem különvett szavakat, hanem mondatokat, többé-kevésbé átgondolt szöveget szoktunk írni,

azaz, az írás folyamatát meghatározott programnak vetjük alá. Ezt a funkciót az agy frontális lebenyei végzik. Sérülésük esetén sikertelen az egységes program szerinti cselekvés: az egyes aktusok elkülönülnek egymástól, egyik vagy másik feleslegesen ismétlődik, értelem nélkülivé válik. Végül: az írás funkciójának bonyolultságát az írás különböző típusai is tetézik. Ha két ember agyának azonos részei, pl. a halántéklebeny sérül meg, és az egyik ember orosz, a másik kínai, akkor az előbbi nem tud írni, az utóbbi viszont éppen úgy ír, mint ahogyan sebesülése előtt írt. Ennek az a magyarázata, hogy a kínaiak hieroglifa-írást használnak. Érthető tehát, hogy a kínai sebesült a hallási analizátor károsodása esetén is tud írni. Ha viszont ugyanígy sebesül meg egy japán (jobbkezes esetében a bal oldali halántéki részen), akkor annak írása csak részben károsodik, részben megmarad. Ennek oka az, hogy a japán írás részben szótagoló írás, részben pedig hieroglifa-írás. Hallási analízis hiányában tehát az előbbi károsodik, az utóbbi pedig – az egyéb feltételek megléte esetén – megmarad. (28; 65–67) (29; 29–37)

A fentiekből is kitűnik, hogy a szűk lokalizacionalizmus tanát és ellentétét, a „globalizmust” a pszichikus funkciók dinamikus lokalizációjának tanával kell felváltani. Említettük már, hogy ez utóbbi elmélet szerint a magasabb pszichikus funkciók hosszas társadalmi-történelmi fejlődés eredményei; az emberek tárgyi tevékenységének hatására, egymással való érintkezésük folyamatában alakulnak ki; s gyakorlatilag mindig a kéreg közösen, összerendezetten működő zónáinak komplexumára támaszkodó bonyolult funkcionális rendszerek.

Az új szemléletmód centrális fogalmai: *a funkcionális rendszer és a funkcionális szerv.*

A *funkcionális rendszer* az organizmus integratív tevékenységének fogalma. „A funkcionális rendszer dinamikus képződmény, amelyben az ingerület számos cikluson végighaladva cirkulál. Mindegyik ciklusnak megvan a maga specifikus szerepe és alkalmazkodási végeffektusa a viselkedési aktus megvalósításában. Ez a szervezet a szó igazi értelmében funkcionális rendszer, föltétlenül centrális-periferikus felépítésű, és természetesen mindig valamilyen konkrét anyagi szubsztrátumban bontakozik ki.” Így pl. azoknak az apparátusoknak és mechanizmusoknak az együttese, amelyek állandó szinten tartják a vér ozmotikus nyomását, funkcionális rendszert alkot meghatározott alkalmazkodási végeffektussal. Funkcionális rendszer a beszéd, az ember alkalmazkodó tevékenysége, sőt egész pszichikus tevékenysége is. (30; 255) A *funkció* kifejezés itt sajátos értelemben szerepel: nem egy adott szövet vagy szerv szűk, pontosan körülhatárolt rendeltetését (mint pl. a máj epe kiválasztó funkcióját vagy a Corti-féle szerv hallási funkcióját) jelenti, hanem az egész rendszer bonyolult munkáját, egy egész rendszer (olykor az egész szervezet) bonyolult alkalmazkodási tevékenységét, amely meghatározott viszonyokat teremt a környezettel, és bizonyos bonyolult feladatkomplexum ellátása révén alkalmazkodást biztosít. Ebben az értelemben beszélünk pl. a légzés, a vérkeringés funkciójáról vagy a beszéd segítségével való érintkezés funkciójáról, az intellektuális funkciókról stb. A szervezet, illetve a szervek egymástól eltérő funkciói a funkcionális rendszer *elvé* szerint realizálódnak. A funkcionális rendszer centrumát az alkalmazkodási végeffektus képezi, állandó eleme a végeffektus, egyes lánczemeire pedig a kölcsönös helyettesíthetőség jellemző; azaz: az ilyen rendszer változó eszközökkel végzi munkáját. (Így pl. Je. A. Asztratyan kimutatta, hogy a végtagokon és az idegrendszer különböző pontjain végrehajtott műtéti beavatkozás után a lokomóció a motoros impulzusoknak a szokásostól eltérő sorozata útján is biztosítható, amely azonban ugyanazt a végső effektust eredményezi. Ez a jelenség igen világosan

mutatkozott meg Lashley kísérleteiben. A patkánynál tájékozódási készséget dolgoztak ki egy bizonyos útvesztőben. Ezután különböző szinteken kétoldalt átmetszették a gerincagyát vagy extirpálták a kisagyát, mire a patkány teljesen új eszközökkel, illetve módon változatlanul realizálta említett készségét, pl. gurulva hengeredett a kitűzött cél felé, és azelőtt sohasem használt izom-impulzusok sorozatával érte el a célt.) (24; 278)

A *funkcionális szervek* az agykéregben levő funkcionális (időleges idegi) kapcsolatok specifikus rendszerei, amelyek alapján a sajátos emberi képességek és funkciók (mint pl. a logikai vagy matematikai viszonyok felfogása, áttekintése) megvalósulnak. A funkcionális kapcsolatoknak ezek a rendszerei az ontogenezis során alakulnak ki és szilárdulnak meg, és mint egységes szervek funkcionálnak. A funkcionális szervek jelentőségét hangsúlyozva írta A. N. Leontyev: „Ha megkérdeznék, hogy mit tartok az agy emberivé válása legfőbb eredményének, azt válaszolnám: az agykéreg olyan szervvé való átalakulási folyamatának befejeződését (a társadalmi feltételek hatására), amely szerv funkcionális szerveket képes kialakítani.” (31; 38) (Ez nem jelenti az agy filogenetikai és funkcionális fejlődésének lezárulását!)

A *funkcionális rendszer* és a *funkcionális szerv* fogalma alapjaiban változtatja meg az agyra mint a pszichikum szervére vonatkozó elképzeléseket. Ezzel kapcsolatban írta A. R. Lurija: „Ha az embernél és az állatnál közös alkalmazkodási funkciókat, de méginkább és összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben az ember pszichikus funkcióit *olyan bonyolult funkcionális rendszerekként* kell felfogni, amelyek egy hosszú (az embernél társadalmi) fejlődés termékei, állaguk igen bonyolult, és alkotó láncszemeik plasztikus megváltoztatására is képesek – akkor világos, hogy a bonyolult pszichikus funkcióknak körülhatárolt agyi területeken való lokalizálásáról egyszerűen szó sem lehet. Ugyanis teljesen nyilvánvaló, hogy az agyban, amely egy rendkívül bonyolult módon differenciált egész, és magasabbrendűen specializált neuronok rendszerével rendelkezik – oly módon, hogy e neuronok egy-egy analizátorral állnak kapcsolatban –, akkor ebben az agyban nem lehetnek állandó szervek az egyén fejlődéstörténete folyamán kialakuló bonyolult funkcionális rendszerek realizálására. Világossá válik, hogy a szűk lokalizacionalizmus alapján álló elavult pszichomorfológiai elképzeléseket – amelyek a maguk idejében elősegítették ugyan a tudomány haladását, de már rég a további fejlődés fékjévé váltak – fel kell váltaniuk új koncepcióknak, amelyek megfelelnek annak a bizonyított tudásunknak, hogy az ember pszichikus tevékenységének bonyolult formái társadalmi eredetűek és rendszerbeli szerkezetet mutatnak.” A funkciók dinamikus agykérgi lokalizációjának koncepciója ahhoz az állításhoz vezet, amely szerint az emberi nagyagyban nincsenek kész, biológiailag örökölt szervek, amelyek determinálnák a pszichikus tevékenységet: a pszichikus képességek nincsenek meg kész formában az emberi agyban; az emberi pszichikus tevékenység bonyolult formáinak anyagi szubsztrátumát az egyén fejlődéstörténete folyamán kialakult funkcionális rendszerek alkotják, amelyek egységes funkcionális szervekké válnak, és maga az agykéreg olyan szerv, amely mindig újabb funkcionális szerveket tud kialakítani. (24; 286–287) Továbbá: „Az a tény, hogy az embernél a történelmi fejlődés folyamatában új funkciók jönnek létre, nem jelenti azt, hogy mindegyikük az idegsejtek új csoportjain alapul, s hogy a magasabb pszichikus funkcióknak új 'központjai' jönnek létre. Ez inkább azt bizonyítja, hogy az új 'funkcionális szervek' fejlődése az *új közvetett funkcionális rendszerek* kialakulása útján megy végbe. Így válik az emberi agykéreg a civilizáció szervévé, amely határtalan lehetőségeket rejt magában, és nem igényli új

morfológiai apparátus létrehozását minden olyan esetben, amikor a történelemben új funkciókra van szükség.” (26; 105) Megjegyezzük, hogy a funkcionális rendszer és a funkcionális szerv lehetőségét, ill. valóságát Szentágothai János kutatásai „neuron-szinten” is igazolják. (32) (33)

A pszichikus funkciók dinamikus lokalizációjának tana magát az agyat is sajátos rendszerként fogja fel. A R. Lurija erről így írt: „A tudomány mai állása szerint az agy bonyolult rendszere legalább három fő szerkezeti egységből vagy blokkból áll. Az *egyik* az agytörzs és a formáció retikuláris felső részeit, valamint az ősi (mediális és bazális) kérgi képződményeket foglalja magában. Ez biztosítja a kéreg magasabb központjainak normális működéséhez szükséges tónust. A *második*, amelyhez mindkét agyfélteke hátsó részein levő, fali, halántéki és nyakszirti lebenyek tartoznak, a tapintási, hallási és látási receptorok felől érkező információk felvételét, feldolgozását és megőrzését biztosítja. Végül a *harmadik* blokk, amely az agyféltekék elülső területeit, elsősorban a homloklebenyeket foglalja magában, lehetővé teszi a mozgások és cselekvések programozását, a folyamatban levő aktusok szabályozását és a cselekvések eredményének összehasonlítását a cselekvést elindító szándékkal. E három blokk együttesen vesz részt az ember pszichikus tevékenységében, viselkedésének szabályozásában, de mindegyiknek megvan a maga sajátos szerepe, és a blokkok mindegyikének sérülése más és más módon károsítja a pszichikus tevékenységet.” Ha pl. patológiás folyamat szakítja meg az *első blokk* működését, akkor a beteg érzékelő szférája nem károsodik, mozgása és beszéde ép marad, és birtokában van megszerzett ismereteinek. De csökken agykérgének tónusa, ami abban nyilvánul meg, hogy figyelme labilissá válik, patológiásan fáradékony és aluszékony lesz. Affektivitása megváltozik: vagy közömbös lesz minden iránt, vagy pedig patológiásan izgatott. Romlik bevésési képessége és gondolatainak szervezettsége. Az agytörzsi képződmények sérülése tehát az „ébrenléti” tudatot károsítja. A *második blokk* sérülésekor a beteg pszichés tónusa és affektivitása ép marad, tudata is tiszta, figyelmét tudja összpontosítani, az információk felvétele, feldolgozása és megőrzése azonban erősen károsodik. A *harmadik blokk* sérülése viselkedési defektusokat idéz elő: károsodik a mozgások és cselekvések, valamint a meghatározott program szerint lezajló tevékenység szervezése, a céltudatos viselkedést az egyes benyomásokra adott impulzív reakció vagy mozgások értelmetlen és céltalan ismételtetése váltja fel. A homloklebeny-sérült beteg nem képes kijavítani hibáit, és nem tudja „menet közben” ellenőrizni, hogy helyesen cselekszik-e. Az ilyen betegnél az ébrenléti szint változatlan, az információfelvétel normális, a beszéd sértetlen. (27; 120–139) (28; 61–63)

„A tudat az agy funkciója” tétel korszerű tartalmának vázlatát Lurija szavaival zárjuk: „Az a tétel tehát, mely szerint a magasabb pszichikus funkciók lokalizációja az agykéregben rendszerjellegű, megszünteti az ellentmondást a szűk lokalizacionalizmus és az agy egységes egészként való elképzelése között. Már nem képzelünk minden specifikus funkciót valamely 'központ' termékének, másrészt pedig az agynak mint egésznek a funkcióját sem úgy képzeljük el, mint egy tagolatlan és egynemű idegszövet tömegének működését. Mindkét elképzelés helyébe a kéreg együttesen működő, magasán differenciált zónáinak rendszeréről kialakított tétel kerül; e zónák az új feladatokat az új 'központközi' viszonyok segítségével oldják meg.” (26; 105)

A pszichikus funkciók dinamikus lokalizációjának tana a modern agykutatásokra és a pszichológia mai eredményeire épül; figyelembe veszi mindazokat – a tan szempontjából

szóba jöhető – nagy jelentőségű felfedezéseket, melyek az agykutatás és a pszichológia „modern vonulatához” tartoznak; tudományos alapjait nemcsak L. Sz. Vigotszkij, P. K. Anohin, N. A. Bernstein, L. A. Orbeli, A. N. Leontyev és más szovjet kutató neve fémjelzi, hanem G. Moruzzi, H. W. Magoun, W. Penfield, H. H. Jasper, K. H. Pribram, G. W. Walter és más nevek is. (34)

A pszichikus funkciók dinamikus lokalizációjának tanában „a tagadás dialektikus tagadása” van előttünk: ez a tan – a szűk lokalizacionalizmus koncepcióját tagadó „globalizmus”-t tagadva – magasabb fokra emelve meg is őrzi a pszichikus funkciók lokalizálódásáról szóló pozitív tudást.

Nyilvánvaló, hogy az itt vázolt korszerű elmélettel nem egyeztethető össze az antipszichiátriai irányzat híveinek az az egyoldalú felfogása, amely a pszichés anomáliákat kizárólag a környezet, a társadalmi közeg hatásaiból magyarázza, és elzárkózik ezek agyi hordozóinak számba vételétől. Ez a modern elmélet arról győz meg bennünket, hogy – noha a tudat társadalmi termék – a magasabb pszichikus funkciókat és a tanult viselkedést mégsem szabad elszakítani az agyi szubsztrátumtól.

2. *Áttérünk a tudat determináltságának problémájára, a determináció sokoldalúságára és dialektikus jellegére.* Előre hangsúlyozzuk, hogy e témának is csak a főbb összefüggéseit érintjük.

Már többször rámutattunk arra, hogy az antipszichiátriai irányzat elméleti hátterében a pszichés jelenségek egyoldalú (csakis a társadalmi környezettől, pontosabban: az interperszonális zavaroktól függő) determináltságának koncepciója húzódik meg: a szóban levő irányzat vezéreszméje az az elképzelés, hogy a környezeti hatás mechanikusan, az egyéb feltételek hozzájárulása nélkül hozza létre, váltja ki azt az állapotot, amelyet a klinikai pszichiátria pszichikai betegségnek nevez. A társadalmi környezet szerepének mértéktelen felnagyítása és eltorzítása, valamint a többi alapvető tényező elhanyagolása antidialektikus gondolkodásmódról tanúskodik, olyanról, amely egyfajta mechanikus materializmus-hoz, innen pedig – mint jeleztük, a pszichés jelenségek agyhoz kötődésének elhanyagolása következtében – filozófiai idealizmushoz vezet.

Témánkkal kapcsolatban két tételt emelünk ki: a) a tudat sok irányú determinációjának tételét és b) „a pszichikus tevékenység determinációja külső okok által a belső feltételeken keresztül” tételt. E két tétel jelentős eredménye a marxista megalapozottságú materialista pszichológiának. A tudat determináltságának e két tétel szerinti értelmezése a valóságban érvényesülő egyetemes összefüggés és kölcsönhatás dialektikus materialista koncepciójára és a tükröződési elméletre épül. Ebből a koncepcióból, ill. ebből az elméletből következik az az elv, hogy sokoldalúan kell vizsgálni a pszichikumot, számításba kell venni az anyagi világhoz fűződő különböző kapcsolatait és viszonyait, és ebből a felfogásból következik „a pszichikus tevékenység determinációja külső okok által a belső feltételeken keresztül” tétel is. Ezek a szemléleti-metodológiai elvek roppant termékenyeknek bizonyultak a pszichés jelenségek valóságos determinációs viszonyainak a feltárásában.

a) B. F. Lomov szerint a pszichikus jelenségek tanulmányozásánál – a tükröződési elmélet szempontjából – *legalább három* viszonyt kell figyelembe venni:

1. a tükröződés (a megismerési kép) viszonyát a tükröződés tárgyához, pl. a perceptív képmás viszonyát az eredetihez, a külső világ objektumához, ahhoz, ami az érzékszervre

hat (itt nem annyira a gnoszéológiai aspektusról van szó, hanem inkább azokról a folyamatokról, amelyek a külső energiának tudati tényné váló átalakulását biztosítják);

2. a tükrözödés viszonyát hordozójához, az agyhoz, pl. a perceptív képmás kialakulását jellemző dinamika viszonyát azokhoz az idegi folyamatokhoz, amelyek az analízatorban végbemennek, ill. a pszichikai folyamatok viszonyát a neurofiziológiaiakhoz;

3. a tükrözödési (megismerési) kép viszonyát a viselkedéshez és a tevékenységhez, pl. a perceptív kép viszonyát azokhoz a mozdulatokhoz, amelyek révén az ember hat a visszatükrözendő tárgyra. (Ez a viszony nem más, mint a pszichikum regulatív funkciója.)

Ezek a viszonyok a tudományok fejlődése során váltak ismeretessé és lettek viszonylag önálló kutatási tárgyai egy-egy tudománynak. Tudnunk kell azonban azt, hogy egymástól izoláltan tanulmányozva ezek bármelyike a valóságot visszatükröző tudatnak csak részleges megismeréséhez vezet, ily módon csupán részleges ismeretekhez lehet jutni, és nem meríthető ki a tudat gazdag problematikája. A legfontosabb feladat napjainkban éppen az, hogy a felsorolt viszonyokat kölcsönös összefüggéseikben ismerjük meg. Ezért elengedhetetlen, hogy szintetizáljuk az általános pszichológia, a pszichofizika, a pszichofiziológia, a neuropszichológia, a neurofiziológia és más tudományok újabb eredményeit. Továbbá: az ember és az emberi tudat társadalmilag determinált, a személyiség a valóság emberi átalakításának *alanya*, és tudatának aktivitása elválaszthatatlan a valóságot átalakító emberi aktivitástól. Ezt is figyelembe véve látnunk kell, hogy „a tudat, az agy és a külvilág” probléma megoldásához elengedhetetlen a természettudományok és a társadalomtudományok együttműködése. (8; 110–111)

A fentebb ismertetett elképzelés helyesen mutat rá a tudat vizsgálatának *alapvető* vagy *fő* aspektusaira. Nem állhatunk meg azonban ezeknél, hanem további *specifikus* viszonyokat kell feltárnunk *sajátos* aspektusokból. Ma már közismert pl. (és a szaktudományok idevonatkozó eredményeit összegzi a szintelmélet, ill. a modern, dialektikus materializmus anyagelmélete), hogy az emberi agy sajátos bonyolultságú anyagi képződmény, amely az ember társadalmi életmódja függvényében megőrzi magában az alacsonyabb rendű anyagfajták sajátosságait és törvényszerűségeit. Azaz: a valóságot oly csodálatosan visszatükröző emberi agyban az újabb szerveződési szint átfogóbb törvényszerűségeinek alávetett fizikai, kémiai, biológiai, fiziológiai stb. folyamatok mennek végbe, és ezek egyben a valóság leképezésének szükségszerű feltételét képezik. A Lomov által kiemelt alapvető összefüggésekhez vagy viszonyokhoz hasonlóan egymagukban ezek sem merítik ki a tudat vagy a tudatműködés lényegét. Ugyanakkor azonban a „nagy” összefüggések (pl. a tudat és a lét összefüggése) mellett ezek sem hanyagolhatók el. A tudat működésének szempontjából nemcsak az szükséges, hogy a külső világ hasson az agyra, hanem az is, hogy az agy fizikai, kémiai, biológiai stb. szempontból működőképes legyen. Pl. a biokémiai szempontból károsult agy nem teszi lehetővé a szükséges agyműködést, nem biztosíthatja a valóság precíz leképezését.

Sz. L. Rubinstein általános, ill. filozófiai szinten vizsgálta ezt a problémát: „Mivel a jelenségek egyetemes kölcsönös összefüggése a kölcsönhatás hierarchikusan egymás fölött elhelyezkedő szféráira tagolódik, óhatatlanul felmerül az a kérdés, milyen viszonyban vannak egymással ezek a szférák. A mai tudományos ismeretek elegendő alapot adnak ahhoz, hogy kijelentsük: az 'alacsonyabban' fekvő területek általánosabb törvényei megőrzik érvényességüket az összes 'magasabban' fekvő területeken is. Egyúttal az 'alacsonyabban' fekvő területek általános törvényszerűségeinek a speciálisabb területekre való

kiterjesztése nem zárja ki azt, hogy az utóbbi területeknek saját szerű törvényei is legyenek. A jelenségek minden saját szerű területén, a kölcsönhatás minden szférájában egyaránt érvényesülnek általános és saját szerű törvényszerűségek. S mert ez így van, felmerül a kérdés: mi történik az általános (pl. a fizikai és kémiai) törvényszerűségekkel a speciálisabb jelenségekre, pl. a biológiai jelenségekre való átmenetkor? A kérdésre nyilvánvalóan ez a felelet: akkor megváltoznak a törvények működésének feltételei, s ennek következtében hatásuk effektusa is, maguk a törvények viszont érvényben maradnak.” (35; 19)

Az antipszichiátria és az ehhez hasonló – a biológiai és a környezeti tényezők bonyolult együttes hatását tagadó – áramlatok bírálata során először is tehát azt kell kiemelni, hogy *az agy funkciójaként létező tudatot az anyagi világ, a természeti és a társadalmi feltételek sokféleképpen vagy sokoldalúan determinálják*. Bármennyire is jelentős egyik vagy másik determinációs tényező, mégsem szabad azt egyoldalúan felnagyítani a többi tényező rovására, és semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagyni eme tényezőket. Elismerve pl. az aktuális társadalmi környezet vagy az interperszonális kapcsolatok determináló (vagy befolyásoló) szerepét, egy pillanatra sem szabad megfeledkezünk arról, hogy az agy működését, a tudati tükröző tevékenységet egyéb társadalmi feltételek (pl. a kommunikáció és a kultúra történelmileg kialakult rendszerei) és természeti (fizikai, kémiai, fejlődéstani stb.) tényezők is determinálják.

A tudat sokoldalú vagy sok irányú determinációjának ténye arra figyelmeztet, hogy az egyes determinációs összefüggéseket nem szabad vizsgálódásaink során felcserélni és összekeverni, nem szabad az egyiket a másik helyébe állítani.

A tudat sok irányú determinációjának tétele nemcsak az antipszichiátriai irányzat tudományos háttérének tisztázását segíti elő, hanem – módszertani tételként felhasználva – irányt mutat a pszichiátriai betegségek kutatásában, az egyes konkrét problémák megoldásában. E tételt figyelembe véve úgy tűnik, hogy a pszichiátriai betegségek ún. biológiai vagy organikus és szociálpszichológiai iskolái között az ellentét nem is igazi ellentét, hanem abból eredő nézetkülönbség, hogy az egyik iskola a jelenségek és okaik egyik csoportját hangsúlyozza, a másik iskola pedig más jelenségeket és más okokat emel ki, figyelmen kívül hagyva a fenomenológiai sokféleséget és az okok sokaságát.

b) Ezek után – szem előtt tartva az antipszichiátriai irányzat leegyszerűsítő, mechanikus materialista eszméit – vizsgáljuk meg „a pszichikus tevékenység determinációja külső okok által a belső feltételeken keresztül” tételt.

A probléma: a pszichikus jelenségek külső determinációjának „hogyan”-ja.

Megemlítjük, hogy e probléma megoldásával kapcsolatban a szovjet pszichológiában két megközelítési mód, két irányzat alakult ki. Ezek ma is élnek és hatnak. Az egyiket A. N. Leontyev és P. J. Galperin fogalmazta meg, és ezt más pszichológusokkal együtt dolgozták ki. Ezt az irányzatot hívei Vigotszkij-vonalnak nevezték el. Ez az irányzat L. Sz. Vigotszkijnak azokat a gondolatait fejlesztette tovább, melyek szerint a belső pszichikus folyamatok eredetileg külső tevékenységből származnak: a pszichikus tevékenység kialakulásának mechanizmusa a külső cselekvések interiorizálódásának a mechanizmusa. A másik irányzatot Sz. L. Rubinstein munkái alapozták meg. (A két irányzat állítólagos ellentétével kapcsolatban figyelembe kell vennünk E. A. Bugyilova véleményét: „Ha az említett iskolák módszertani sajátosságait vetjük egybe, akkor azt kell megjegyeznünk, hogy a pszichikum determinánsának kutatásakor Vigotszkijnál és követőinél az

emberi létmód szociális jellege, Rubinsteinnél és munkatársainál pedig a pszichikus tevékenységet meghatározó külső és belső feltételek kölcsönviszonya állt a vizsgálat középpontjában. A kutatások ilyen irányultságai . . . a pszichikum természetének különböző interpretációihoz, valamint a konkrét kutatások meghatározásánál az általános pszichológiai problémák különböző megközelítéséhez vezettek.”) (4; 150)

Sz. L. Rubinstein szerint az interiorizáció koncepciója egyoldalúan hangsúlyozza, hogy a belsőt a külső determinálja, nem emeli ki a külső determináció belső feltételezettségét. Legfőbb ellenvetését így adta elő: „Helytelen . . . az elméleti vagy értelmi, tisztán gondolati tevékenység helyébe általában a pszichikus tevékenységet állítani, s azt mondani, hogy ez először a gyakorlati tevékenység 'interiorizálásának' eredményeként jön létre. Az ember mindenféle *külső* anyagi tevékenysége már *magában foglal* pszichikus összetevőket (jelenségeket, folyamatokat), amelyek révén szabályozása történik. Nem lehet az ember cselekvését kizárólag külső, végrehajtási részére redukálni, egészen kivonni külső gyakorlati tevékenységéből a pszichikus összetevőket, és a 'külső' emberi tevékenység határai közül kiemelni a 'belső', pszichikus folyamatokat, ahogyan ezt tudatosan vagy tudattalannul, explicite vagy implicite teszik azok, akik szerint a pszichikus tevékenység a külső tevékenység interiorizálásának eredményeképpen jön létre. Valójában az interiorizáció nem a minden pszichikus, belső összetevőt nélkülöző anyagi, külső tevékenységből indul ki, hanem a pszichikus folyamatok egyik létezési formájától — a külső, gyakorlati cselekvés összetevőiként való létezésüktől — halad létezésük másik formája felé, amely viszonylag független a külső, anyagi cselekvéstől.” „Az interiorizálás nem azt jelenti, hogy a pszichikus folyamatok, a pszichikus tevékenység a (csupán) külső, (csupán) anyagi tevékenységből keletkeznek, hanem azt, hogy a tevékenység egyik formája átmegy a másikba (e folyamatok a külső, gyakorlati tevékenység összetevőiből elméleti, értelmi tevékenységgé alakulnak át), a bizonyos szintű pszichikus folyamatok más, magasabb szintű pszichikus folyamatokba s ezzel kapcsolatban egyik létezési formából a másikba mennek át. *Maga az 'interiorizáció' pedig nem 'mechanizmus', amelynek révén ez az átmenet végbemegy, hanem csak az átmenet rezultatív kifejezése, annak az iránynak a jellemzése, amelyben ez a folyamat halad.*” (36; 287–288) (A mi kiemelésünk. — Szerzők.)

Rubinstein abból indult ki, hogy a valóság tudati visszatükröződése a valóságban érvényesülő egyetemes összefüggés és kölcsönhatás rendszerébe illeszkedik be. Létezésének alapvető módozata a folyamatként vagy tevékenységként való lét: „a pszichikus jelenségek csak az egyén és a környező világ szüntelen kölcsönhatása folyamatában, a külső világnak az egyénre és választevékenységeire gyakorolt szakadatlan behatásai folyamatában keletkeznek és léteznek, s minden egyes cselekvést azok a belső feltételek határoznak meg, amelyek az adott egyénnél a történetét meghatározó külső behatásoktól függően alakulnak ki”. (35; 272) A gondolatmenet a továbbiakban a következő: A valóságban érvényesülő egyetemes összefüggés és kölcsönhatás rendszerébe beilleszkedő tudat is determinált, mégpedig nem a mechanisztikus determinizmus, hanem a *dialektikus materializmus determinizmus-koncepciójának értelmében*, amely szerint egy test másakra gyakorolt hatása nemcsak a hatás jellegétől, hanem annak a jelenségnek a természetétől is függ, amely „elszenvedi” a hatást. A pszichikus jelenségekre alkalmazva ez a következőt jelenti: „Végső sorban minden jelenséget külső hatás idéz elő, de akármilyen külső hatás csupán közvetített módon, e hatásoknak kitett személyiség tulajdonságain, állapotain és

pszichikus tevékenységén mint valamilyen prizmán keresztül tükröződve határozza meg a pszichikus jelenségeket.” (35; 19)

Helyénvalónak tartjuk, ha itt hivatkozunk Lick József kutatásaira. *Személyiség és filozófia* c. könyvében a szerző – a személyiség determinációját vizsgálva – a következő gondolatokat hangsúlyozza témánkkal kapcsolatban: „A személyiség elsősorban a pszichikum révén kapcsolódik természeti előfeltételeihez, miután a pszichikus struktúra természeti és társadalmi meghatározottságú. *A személyiséget elsősorban a társadalmi tényezők határozzák meg, de nem lehet elszakítani természeti szubsztrátumától, mivel ’megszüntetve-megőrzi’ a biológiai-fiziológiai tényezőket, az idegrendszert és a reflextevékenységet.* A biológiai-fiziológiai aspektus természetesen fennmarad, hiszen a tudat – jóllehet tartalmában és formájában egyaránt társadalmilag meghatározott – az emberi agy működése, funkciója.” Továbbá: „Az agy, az idegrendszer és működési funkciója, a pszichikum az az integráló tényező, amely szerves egységbe fogja össze a személyiség struktúrájának alkotóelemeit. Ezért a személyiség erről a ’társadalmilag meghatározott természeti’ (Rubinstein) oldalról tekintve mindig egész jellegű, totális, integrált személyiség, illetve esetleges ’dezintegráltsága’ agyi, idegrendszeri megbetegedés következménye.” (37; 205–206) (A mi kiemelésünk. – *Szerzők.*)

A fentebb idézett gondolatok arra figyelmeztetnek, hogy a pszichiátriai betegségeknek nevezett jelenségek – pl. a hisztéria, a skizofrénia – vizsgálatában is dialektikusan kell eljárunk: tekintetbe kell vennünk a jelenségek sok irányú determinációját, és a külső okok mellett fel kell kutatnunk a belső okokat is; a szóba jöhető természeti (kémiai, biológiai stb.) és társadalmi tényezők (a társadalmi létfeltételek, a kultúra történelmileg kialakult rendszere, az egyén aktuális létfeltételei és életkörülményei) kölcsönhatásának rendszerében a pszichiátriai betegséget előidéző vagy fenntartó „gyenge láncszem” vagy láncszemek (ok vagy okok) mellett a többit is számításba kell venni. Nyilvánvaló, hogy ezt a szemléletet a terápiában is érvényesítenünk kell.

Tévedés lenne azt gondolni, hogy mindez „csak filozófiai” eszme, amely távol van az orvosi-pszichiátriai realitástól. A klinikai pszichiátria gyakorlatában – tudatosan vagy nem tudatosan – a fenti eszmék valósulnak meg. Ezeket az eszméket – a tudat sok irányú és közvetett determinációjának koncepcióját és a pszichiátriai betegségnek az agytól való elválaszthatatlanságát – bizonyítják a modern kutatások is, a legújabbak is. Ezt az állításunkat igazoljuk, amikor a *Voproszi Pszihologii* c. folyóirat 1978. évi első számában megjelent *A pszichológia és szerepe a medicinában* c. cikkre hivatkozunk. Ez a cikk átfogó tájékoztatást ad a Szovjetunióban folyó lélektani, ill. orvosi-lélektani kutatásokról. Egyik – témánkkal kapcsolatos – megállapítását idézzük: „A materiális ’szubsztrátummal’ bíró alapvető pszichikai betegségek (az agy organikus sérülésén alapuló pszichózisok, az epilepszia, a skizofrénia, a mánia-depressziós pszichózis és egyebek) károsult pszichikus folyamatainak a kísérleti lélektan eszközeivel feltárt törvényszerűségei sok klinikai szimptóma létrejöttére és kialakulására adnak magyarázatot. Éppen így realizálódik a betegségek adott körének a jelenségtől (a klinikai fenoménektől) a mind mélyebb lényeghez vezető megismerése, amikor a patopszichológiai vizsgálódás szintje közvetíti a pszichopatológiai adatoknak a betegség patofiziológiai mechanizmusaival való kapcsolatát.” Továbbá: *A személyiséganomáliák vizsgálatának eredményei azt mutatják, hogy „a patológiaszükségletek és motívumok kialakulása ugyanolyan törvényszerűségek szerint megy végbe, mint normális esetekben, de az agy megbetegedése az a feltétel, amelynek követ-*

keztében realizálódik a tevékenység rendellenessége". (38; 32) (A mi kiemelésünk. — Szerzők.) Tehát: Lurija és társai az újabb orvosi-lélektani kutatások eredményeit összefoglaló cikkükben, azt emelik ki, hogy a szóban levő betegségek esetében agyi megbetegedések, az agyi mechanizmusok zavarai figyelhetők meg, sokrétű összefüggések keretében.

*

Cikkünk tartalmának összegzéseként:

1. Az antipszichiátriai irányzat sajátos történelmi helyzetben, meghatározott ismeretelméleti és társadalmi okok következtében jött létre. Legfőbb (más összefüggésekben azonban megkérdőjelezhető) érdeme az, hogy a társadalmi feltételekre és az interperszonális kapcsolatokra irányítja a pszichiáterek figyelmét.

2. A szakmai bírálókat szerint tudományellenes és pszichiátria-ellenes álláspontjából következően ez az irányzat helytelen utakon keresi a pszichiátriai betegségek problémájának megoldását, terápiái programja pedig félrevezető.

3. Megállapíthatjuk, hogy filozófiai szempontból mechanikus materialista leegyszerűsítő szemléletmód jellemzi ezt az irányzatot, és a pszichés anomáliák agyi összefüggéseinek elhanyagolása révén pedig közel kerül a filozófiai idealizmushoz.

4. Az antipszichiátria már túlhaladta delelőpontját, mégis, mint divatos irányzat sok zavart és kárt okoz szakmai és ideológiai téren egyaránt.

IRODALOMJEGYZÉK

1. Orvosképzés 53. 1978.
2. Dr. Simkó Alfréd: A „klinika” és a „kritikus” pszichiátria ellentéteiről. Orvosképzés 53. 1978.
3. Dr. Fenyvesi Tamás: A schizophrenia fogalom válságáról. Orvosképzés 53. 1978.
4. E. A. Bugyilova: A filozófia és a szovjet pszichológia. Kossuth Kiadó, Bp. 1978.
5. *Brain and Conscious Experience*. Ed. by J. Eccles. Berlin—New York—Heidelberg, Springer, 1966.
6. J. C. Eccles: *Facing Reality. Philosophical Adventures by a Brain Scientist*. Springer Verlag. New York—Heidelberg—Berlin 1970.
7. Garai László: *Létezik-e az agy-elmélet?* Világosság, 1978. 12. sz.
8. Б. Ф. Ломов: *Сознание, мозг и внешний мир*. ж. Вопросы философии. 1979. № 3.
9. Katona Péter: *A tükröződési elmélet és a tudat aktivitása*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978.
10. Thomas S. Szasz: *The myth of mental illness: Foundations of a theory of personal conduct*. New York 1961.
11. Thomas S. Szasz: *Law, Liberty and Psychiatry*. New York 1963.
12. Thomas S. Szasz: *Az elmebetegség mítosza. A személyként való viselkedés elméletének alapja.* — Összefoglalás és következtetés. In: *A deviáns viselkedés szociológiája*. Gondolat Kiadó, Bp. 1974.
13. Walter Buckley: *Szociológia és rendszerelmélet*. In: *A deviáns viselkedés szociológiája*. Gondolat Kiadó, Bp. 1974.
14. Thomas J. Scheff: *Being mentally ill: A sociological theory*. Chicago 1966.
15. Dr. Szilárd János és dr. Temesváry Beáta: *A pszichiátriai betegség*. Orvosi Hetilap, 1979. 120. évf. 41. sz.
16. *Antipsychiatrie*. Rohwohlt Taschenbuch Verlag GmbH, Reinbek bei Hamburg 1978.
17. H. M. van Praag: *The scientific foundation of anti-psychiatry*. Acta psychiat. scand. 1978. 58. Psychiatric University Clinic, Utrecht.
18. Böszörményi Zoltán: *Tudományellenesség és antipszichiátria*. Új Írás, 1977. 8. sz.
19. Dr. Szilárd János: *Egyéni szabadság, humanitás és a pszichiátria*. Ideggyógyászati Szemle, 1978. 31. sz.

20. V. I. Lenin: *Materializmus és empiriokriticizmus*. Kossuth Kiadó, Bp. 1961.
21. H. S. Akiskal, M. M. McKinney: *Psychiatry and pseudopsychiatry*. Arch. gen. Psychiat. 1973. 28.
22. С. К. Рощин: *Использование психологии в системе социального контроля капиталистического общества*. Сб. *Психологические проблемы социальной регуляции поведения*. Изд. „Наука”. М. 1976.
23. Pataki Ferenc: *Utak és választak a mai szociálpszichológiában*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976.
24. A. R. Lurija: *Az emberi agy és a pszichikus folyamatok*. In: *Filozófiai problémák a magasabb rendű idegműködés fiziológiájában és a pszichológiában*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965.
25. A. R. Lurija: *A neuropszichológia és jelentősége a pszichológia és a klinikum számára*. In: Alekszandr R. Lurija: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Bp. 1975.
26. A. R. Lurija: *A magasabb pszichikus funkciók és lokalizációjuk*. In: Alekszandr R. Lurija: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Bp. 1975.
27. А. Р. Лурья: *Функциональная организация мозга*. Сб. *Естественнонаучные основы психологии*. Изд. „Педагогика”. М. 1978.
28. A. R. Lurija: *Az agy kutatás és az emberi viselkedés*. In: Alekszandr R. Lurija: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó. Bp. 1975.
29. Карл Левитин: *Мимолетный узор*. Изд. „Знание”. М. 1978.
30. P. K. Anohin: *A feltételes reflex sarkalatos problémáinak módszertani elemzése*. In: *Filozófiai problémák a magasabb rendű idegműködés fiziológiájában és a pszichológiában*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965.
31. А. Н. Леонтьев: *О социальной природе психики*. ж. *Вопросы философии*, 1961. № 1.
32. Szentágothai J.: *The neuronal machine of the cerebral cortex as a substrate of psychic functions*. In: 16th World Congress of Philosophy 1978.
33. Szentágothai János: *Egységes agyelmélet: utópia vagy realitás?* Magyar Tudomány, 1979. 8–9. sz.
34. А. Р. Лурья: *О естественнонаучных основах психологии*. Сб. *Естественнонаучные основы психологии*. Изд. „Педагогика”. М. 1978.
35. Sz. L. Rubinstein: *Lét és tudat*. Kossuth Kiadó, Bp. 1962.
36. Sz. L. Rubinstein: *A pszichológia fejlődése. Elvek és utak*. Tankönyvkiadó, Bp. 1967.
37. Lick József: *Személyiség és filozófia*. Kossuth Kiadó, Bp. 1969.
38. А. Р. Лурья, В. В. Зейгарник, Ю. Ф. Поляков: *Психология и ее роль в медицине*. ж. *Вопросы психологии*, 1978. № 1.

EGY EGYOLDALÚ ELMÉLET EGYOLDALÚ BÍRÁLATÁRÓL

VERECZKEI LAJOS

A marxista filozófia létrejöttének egyik objektív feltétele az volt, hogy a természettudományok – ill. általában a szaktudományok – egy meghatározott, eléggé magas fejlettségi szintet elérjenek. A szaktudományos megismerés során nyert eredmények számbavétele azonban nemcsak a megalapozáshoz volt nélkülözhetetlen, hanem ezek *folyamatos* nyomkövetése, feldolgozása és általánosítása feltétele annak is, hogy a marxizmus az emberi gyakorlat és megismerés állandó változásai közepette is adekvát világnézet maradjon. Éppen ezért sajnálatos, hogy az utóbbi néhány évtizedben nemegyszer előfordult, hogy új és fontos szaktudományos eredmények filozófiai feldolgozása és értékelése késett, illetve elmaradt. Elsősorban áll ez a biológia és általában az ember lényegének megértését elősegítő szaktudományok esetében.

A fentieket figyelembe véve csak örömmel üdvözölhetjük Katona Péter, Szilárd János és Temesváry Beáta cikkét, melyben a pszichiátriai betegséget, mint filozófiai problémát teszik vizsgálat tárgyává. A cikk megírására az indítást számukra *T. S. Szasz*, magyar származású amerikai pszichiáter 1961-ben publikált és nagy feltűnést keltett könyve, *Az elmebetegség mítosza*, adta. A szerzők tanulmányukban Szasz elméletével foglalkoznak és annak kritikai elemzését kívánják adni.

Szasz koncepciójának lényege a pszichiátriai betegségek hagyományos, ún. *orvosi modell* szerinti felfogásának igen éles kritikája, e modell elvetése. Az orvosi (vagy biológiai) modell alapján való gondolkodást az jellemzi, hogy a pszichiáterek ugyanúgy kórokozókat keresnek, kórszövettani, biokémiai, gyulladáshoz stb. elváltozások után kutatnak az elmebetegségek oka és magyarázatáért, mint más orvosi szakterületen dolgozó kollégáik. Ennek megfelelően más orvosokhoz hasonlóan vizsgálják a betegeket, tüneteket állapítanak meg, diagnózist állítanak fel, majd gyógyszerekkel, ill. különböző kezelésekkel gyógyítanak. Szasz szerint azonban mindez tévedés és félrevezető. Az elmebetegség – mítosz. Amit az orvosi modell alapján gondolkodva elmebetegségnek neveznek, az ugyanis nem más, mint az étellel járó személyes, szociális és etikai problémák. Ezért az elmebetegségeket az orvosi gondolkodásmód révén nem – az orvosi modell lényegében visszaélés az orvostudománnyal, mondja Szasz –, hanem csakis egy másik, ún. *társadalmi (vagy szociopszichológiai) modell* alapján lehet megérteni. Az elmebetegségek ilyen módon való szemlélete viszont azt jelenti, hogy a pszichiátriai beteget olyan embernek kell tekintelnünk, aki nehézségekkel küszködik az életben, nehezen tud alkalmazkodni a külső körülményekhez, zavarok támadtak emberi kapcsolataiban, ki nem elégített lélektani-emberi szükségletei vannak. Az elmélet szerint ezért általában nem is a „beteg” a felelős, hanem a környezete, társadalmi háttere. De ha ez így van, akkor az elmebetegség

deklarálásával a környezet tulajdonképpen a társadalom betegségét helyettesíti, ill. takarja el. Mindebből az következik, hogy ezeknek a problémáknak a megoldása, gyógyítása nem állhat a hagyományos értelemben vett orvosi kezelésként. A terápiának ilyen esetben csak az lehet az adekvát formája és járható útja, hogy a betegek segít abban, hogy reálisan tudja szemlélni a külvilágot, megismerje és elfogadja önmagát, tudatosítsa helyzetét és problémáit, támogassa életútja megválasztásában, megtanítsa pozitívan viszonyulni környezetéhez, kommunikálni az emberekkel.

Szasz koncepciójában, a hagyományos pszichiátriával szembenálló ún. antipszichiátriában, van reális mozzanat, mégpedig az, hogy a pszichikumot, ill. a beteg pszichikumot nem lehet megérteni és megváltoztatni *kizárólagosan biológiai* megközelítéssel és gondolkodásmóddal. Az antipszichiátria kétségtelen érdeme és pozitívuma – ezt Katona és munkatársai többször is helyesen hangsúlyozzák cikkükben –, hogy a kóros pszichés működésekkel, az elmebetegségekkel kapcsolatban is felhívta a figyelmet a társadalmi tényezők és az interperszonális kapcsolatok számbavételének fontosságára.

Ezen eredmény ismertetése és elismerése után Katona és munkatársai kritikai szempontjukat fejtik ki, melynek lényege az, hogy *szerintük az antipszichiátria tagadja a zavart pszichés funkcióknak az agyműködéssel való kapcsolatát*. Ennek következtében ez a nézet a pszichiátriái betegséget elszakítja a központi idegrendszertől, „és ezzel bizonyos lépéseket tesz visszafelé, a pszichikumnak egy idealista felfogása felé”.

Ami a cikkhez való hozzászólásra késztet, az elsősorban Katona és munkatársainak az a kritikája, amelyet egyrészt indokolatlannak és megalapozatlannak, másrészt az ő saját, többször, de főleg a cikk második felében hangoztatott és kifejtett álláspontjukkal is ellentmondásban lévőnek tartok.

Véleményem szerint félreértés vagy félreértelmezés – de mindenképpen tévedés – az az állítás, hogy az antipszichiátria akár a normális, akár a kóros lelki működéseket elszakítja, függetlennek véli az agytól. Ami helytálló, az az – és ezt Katona és munkatársai is helyesen állapítják meg –, hogy az antipszichiátria az agy és a pszichés működések kapcsolatának *mechanikus materialista* interpretálása ellen vagy még pontosabban: a pszichés működések egyoldalúan biológiai tényezők általi determináltsága ellen lépett fel. Szasz híres-hírhedt könyvének már a bevezetésében azt hangsúlyozza, hogy „a pszichológia törvényeit a szociológia törvényeitől függetlenül nem lehet feltárni” (1961, 8). Egy másik ismert könyvében is azt hangsúlyozza, hogy ő a *deviancia* szociológiai megközelítését alkalmazza (1970, XXV).

Ezen utóbbi megállapításával kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy véleményem szerint Szasz elméletét sokan tulajdonképpen túláltalánosították akkor, amikor *általában az elmebetegség* új teóriájaként kezelték. Mert az tény ugyan, hogy ő az elmebetegség mítosza ellen kívánt fellépni, de azok a nem normális magatartási jelenségek, amelyekkel *konkrétan és részletesen* foglalkozott, csak a hisztéria (Szasz, 1961), a homoszexualitás és a zsidók, illetve a kisebbségek elleni előítéletalkotás voltak (Szasz, 1970). Sohasem elemezte viszont mélyrehatóan saját elméletének keretében a klasszikus, ún. nagy elmeegógyászati kórképeket: a szkizofréniát és a mániás-depressziót. A deviancia és az előítéletes viselkedés természetesen nem normális emberi magatartási formák, de ezek ugyanakkor nem is elmebetegségek. És bár az bizonyára igaz, hogy a deviancia létrejöttében van legnagyobb szerepük azoknak a társadalmi és interperszonális viszonyoknak, melyeknek fontosságát Szasz is felismerte –, én azért ehhez is hozzátenném,

hogy szerintem ezek sem lehetnek teljesen függetlenek a központi idegrendszer valamilyen, valószínűleg inkább enyhébb, és ma még sajnos nem vagy nem eléggé ismert működési zavarától. Az előítéletalkotás folyamatának szociálpszichológiai vizsgálatát különben már az antipszichiátria előtt legalább egy évtizeddel elkezdték (Allport, 1977). Ezen vizsgálatokra azonban Szasz idézett két könyvében egyáltalán nem hivatkozott.

Az a felfogás, amely szerint az ember lényege biológiai szervezetének zárt határai között nem mérhető ki, és ebből következően a pszichiátriát sem lehet kizárólag biológiai tudományként felfogni, olyan koncepció, amely teljes mértékben megegyezik a marxista filozófiai gondolkodással is. Ez a nézet is problematikusvá válhat azonban, mégpedig akkor, ha az organikus-biológiai tényezőkkel szemben, de ugyancsak egyoldalúan, a társadalmi faktorok szerepét feszítjük túl, ill. abszolutizáljuk. Ekkor az egyoldalú biológiai nézőpontot végeredményben egyoldalú szociológiai értelmezéssel váltottuk fel. Szasz pontosan ezt a hibát követte el. Ennek következtében, amiért az antipszichiátriai irányzat véleményem szerint is jogosan bírálható, az a *társadalmi-szociológiai szempontok egyoldalú alkalmazása, a túlfeszített szociologizálás!* Ez filozófiailag szintén mechanikus-metafizikus gondolkodásmódot jelent, amely végső soron valóban idealizmushoz – egy objektív típusú idealizmushoz – vezet, ill. vezethet. Semmi bizonyítékot nem ismerek azonban arra vonatkozóan, hogy az antipszichiátriai irányzatnak ez *tudatos* filozófiai koncepciója lenne. Sőt éppen ellenkezőleg, Szasz azt mondja, nem hiszi, hogy az idegrendszeri-anyagi és a pszichés folyamatok két különböző entitás megnyilvánulásai lennének. („I view the connection between the psychological and the physical not as a relationship between two different types of occurrences or processes”; 1961, 78) Továbbá, sem Szasznál, sem az antipszichiátria más képviselőjénél nem találtam olyan utalást, még kevésbé rendszerezetté váló koncepciót, hogy akár a normális, akár a kóros pszichés működések függetlenek lennének az agytól. Enyhén szólva megdöbbentő is lenne, ha ilyen nézetet a XX. sz. második felében élő *orvosok* hirdetnének. Ezért tehát úgy gondolom, hogy – ha csak mégis explicit módon ellenkező véleményt nem nyilvánítanak – az antipszichiátria képviselőiről is fel kell tételeznünk, hogy magától értetődő dolognak tartják, hogy mind a normális, mind a kóros lelki működések valamilyen módon az agy funkciói, az agyhoz is kötődnek. Ez olyan alapvető tény, amellyel Szasz nem foglalkozik (kritikai megjegyzést csak az olyan nézettel kapcsolatban tesz, amely szerint az agyműködés és a magatartás egyszerű oksági kapcsolatban állnának egymással – és ez természetesen jogos észrevétel), hanem ehelyett, és olyan elfogultsággal, amely egy új tényre felfigyelő kutató esetében a tudomány történetében egyáltalán nem ismeretlen és nem ritka, egyoldalúan csak az általa is felfedezett és eddig figyelembe nem vett másik tényező fontosságát hangsúlyozza. De ez nem azt jelenti, hogy azt hinné, hogy az emberi pszichikum és magatartás – akár normális, akár kóros formájában – független lenne az agytól. Ellenkezőleg, ha a pszichikum és az agy viszonya akár implicit akár explicitebb módon előkerül nála, akkor véleménye szükségszerűen az egymástól való elválaszthatatlanságukat juttatja kifejezésre. Implicite ezt tartalmazza pl. a nézeteit summázva összefoglaló egyik azon megállapítása, hogy az elmebetegség nem olyasmi, amit az ember megkap, kívülről birtokol, hanem az az ember maga, az amit az ember csinál („Mental illness is not something a person has, but is something he does or is”; 1961, 267). Az viszont nyilvánvaló, hogy amit az ember cselekszik, vagyis az emberi magatartás, nem lehet független az agytól. De az a tény, hogy az agy az emberi magatartás irányítója, nem

azt jelenti – mondja Szasz –, hogy a szociális és személyes konfliktusok az orvostudomány problémái lennének, ugyanúgy, ahogy az atomenergiának háborúban való felhasználása miatt a nemzetközi konfliktusok nem fizikai problémák – és ebben újra csak igaza van. („The fact that the brain is used in human behavior does not make moral and personal conflicts problems in medicine”; 1961, 26.) Ezzel ugyanakkor Szasz még egyáltalán „nem állítja azt, hogy az emberi kapcsolatok vagy szellemi folyamatok (mental events) neurofiziológiai vákuumban zajlanának” (1961, 101). Sőt, kétségtelenül egyoldalú koncepciója ellenére explicite is kijelenti, hogy „bizonyos elmebetegségekben (egyszer majd) jelentős fizikokémiai zavarokat fedezhetünk fel” (will be found; 1961, 102). Ezeket a fizikokémiai zavarokat vagy bármilyen biológiai tényezőt ő azonban saját teóriájában nem elemzi, hanem egyoldalúan és túlfeszítetten csak a szociológiai tényezőket vizsgálja és okolja. A terápiában pedig ennek megfelelően döntő mértékben a szociális tényezők változtatásának, befolyásolásának tulajdonít jelentőséget. (Az egyoldalúságában is bizonyos differenciáltságot mutató Szasz-féle felfogás objektivebb ismerete érdekében, valamint saját azon véleményem alátámasztására, hogy Katona és munkatársai szélsőséges konklúziója indokolatlan, még arra is utalhatok, hogy egy 1977-ben írt cikkében Szasz az ún. „psychosurgery”, vagyis a lelki gyógyítás érdekében végzett agyi sebészeti beavatkozás jogosultságát is elismeri.)

Véleményemet összegezve úgy gondolom tehát, hogy mindenképpen érdemes és indokolt az antipszichiátriával marxista filozófiai szempontból is foglalkozni, mert ez a tanulmányozás több tanulsággal is járhat számunkra. Egyrészt azzal, hogy az egyoldalú biológiai, vagyis redukcionista megközelítési mód nem adekvát az emberi pszichés működések értelmezéséhez, és hogy erre a felismerésre a pszichiátriának polgári világnézeti talajon álló művelői is eljutottak. Ez kétségtelen érdemük. Másrészt tanulság az is, hogy ezzel az egyoldalú felfogással szembeállított ellentétes, de ugyancsak egyoldalú felfogás, vagyis a társadalmi-szociális tényező szerepének túlfeszítése a lelki jelenségeknek egy hiposztazált entitásból való dedukciójához vezet. Ez viszont ugyanúgy mechanikus-metafizikus felfogás, mint az, amely ellen szól, filozófiailag pedig objektív idealizmus az eredménye. Ez az antipszichiátriával szembeni jogos és szükséges kritikai észrevétel. Mindenképpen indokolatlan azonban ezt az irányzatot azzal vádolni, hogy a kóros lelki működéseket elszakítja az agytól.

A jelenlegi helyzet objektív értékeléséhez és ahhoz, hogy egy jogos kritikai lendület ne hogy túlzásokra ragadtasson bennünket, annak is tudatában kell lennünk, hogy ezzel a kritikával a marxista filozófia egy kicsit sajnos megint elkésett és egy kicsit túláltalánosított. Az antipszichiátria ugyanis egyrészt sohasem volt a pszichiátria *általánosan* elfogadott paradigmája – Nyugaton sem. Az persze kétségtelen tény, hogy az iránta való lelkesedés, különösen az Egyesült Államokban, egy időben rendkívül nagy volt. Ebben szerintem két fő tényező játszott szerepet. Az *egyik* az a – nyilván a koncepció kidolgozását is motiváló – nagyon pozitív, humánus törekvés, hogy az elmebetegek helyzetén, a velük való bánásmódon javítsanak. Az elmebeteggé válás és nyilvánítás ugyanis egyrészt a társadalomba való beilleszkedési lehetőséget a legsúlyosabban befolyásoló és megnehezítő ítélet az egyén számára, másrészt az elmebetegekkel való intézeti bánásmód, Ph. Pinel (1745–1826) minden jó szándékú törekvése ellenére is, még ma is bőven hagy kívánnivalót maga után többfelé. (Nem véletlen és nem alaptalan, hogy Szasz *Az örület gyára* c. könyvében az elmebetegek helyzetét az inkvizícióval és a boszorkány-

üldözésekkel hasonlítja össze és azzal megegyezőnek látja.) Ezzel viszont elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol szerintem láthatjuk, hogy a nyilvánvalóan erősen motivált javító szándék következtében, az antipszichiátriával tulajdonképpen az történt, hogy az *elmebetegekkel szembeni előítélet* képzés társadalmi folyamatát okként átvitte, kiterjesztette *magukra az elmebetegségekre* is – ami nyilvánvalóan helytelen. Az antipszichiátria iránti lelkesedés *másik* nem elhanyagolható okának azt tartom, hogy az irányzat által előtérbe került pszichoterápia nemcsak segítségnyújtás a betegeknek, hanem jövedelmező üzlet, el nem hanyagolható bevételi forrás is egyben – az orvosnak.

A jelenlegi helyzet korrekt értékeléséhez másrészt azt kell látni, hogy az antipszichiátria 1961-ben elindult hulláma mára már kifutotta magát (cikkük végén azt Katona és munkatársai is megállapítják), a hívei részéről megnyilvánuló túlzott lelkesedés elült, és a pszichés, ill. pszichiátriai jelenségek meghatározásában alapvető tényezők lényegében kiegyensúlyozottan a helyükre kerültek – Nyugaton is. Marmor, az Amerikai Pszichiátriai Társaság elnöke, az 1976. évi elnöki összefoglalójában azt hangsúlyozta, hogy a pszichopathológia kutatási területe többé nem az individuális pszichikum, hanem az egyén viszonyainak összessége (his total system), amely viszont biológiai és genetikus, valamint családi, csoport és nagyobb közösségi viszonyokat tartalmaz, mint determináló tényezőket. A kiegyensúlyozott szemléletet mutatja, hogy Marmor arra is figyelmeztet, hogy az elmebetegségek vonatkozásában növekvő biológiai ismereteink miatt vigyáznunk kell arra, nehogy alábecsüljük a pszichodinamikai és szociokulturális determinánsokat. A kauzális összefüggések ugyanis nem lineárisak és csaknem mindig multifaktoriálisak. Ennek megfelelően az elmebetegségek megelőzésére irányuló erőfeszítéseknek is sokoldalúaknak – genetikai, biokémiai, családi, interperszonális, szociokulturális – kell lenniük. (Our efforts at the primary prevention of mental disorders. . . always have to be made on a variety of fronts.) Másképpen: pszichoterápiára és farmakoterápiára egyaránt szükség van; ezek nem ellentmondanak, hanem kiegészítik és kölcsönösen erősítik egymást (Marmor, 1976). A korábban szétválasztott és szembeállított két modell dialektikus egységben való alkalmazásának fontosságát hangsúlyozzák ma a szocialista országok pszichiátriájában is (Simkó, 1978, Jankowski, 1979). Dialektikus koncepciót fejt ki egy korábbi cikkében Katona két társszerzője is (Szilárd és Temesváry, 1979). A két modell egyensúlyának helyreállása természetesen a legkevésbé sem jelenti azt, hogy az általuk nyújtott lehetőségeket a kutatás és a gyógyítás akárcsak megközelítőleg is kimerítette volna már.

A cikk a továbbiakban egyrészt „a tudat az agy funkciója” tételt, másrészt a tudat dialektikus materialista determináltóságának lényegét fejtegeti. Ezek a problémakörök azonban véleményem szerint logikailag nem a legszorosabban illeszkednek a cikk témájába és gondolatmenetébe. A cikk fő témája ugyanis az antipszichiátriai irányzat, ill. ennek bírálata. A bírálat során a cikk jogosan fejt ki, hogy ez az irányzat az elmebetegségek lehetséges alapvető okai közül egy csoportot, a társadalmi-szociális tényezőket egyoldalúan kiemelte és eltúlozta. Ezen bírálat logikailag következetes folytatásaként – és a cikk pozitív mondanivalójaként – ezek után azt várnánk, hogy elemzi vagy legalábbis felhívja a figyelmet az antipszichiátriai irányzat által figyelembe nem vett biológiai-organikus, azaz genetikai, biokémiai, neurokémiai stb. tényezőkre is. Véleményem szerint sem képzelhető el ugyanis az, hogy a normálistól rendszeresen eltérő emberi magatartást – akár deviáns viselkedést, főleg pedig elmebetegséget – csak a társadalmi körülmények, az

interperszonális kapcsolatok zavarai eredményeznék. Ha ez így lenne, akkor a személyiség fejlődése szempontjából kedvezőtlen, ugyanazon társadalmi körülmények között élő, valamennyi egyénnek deviánssá kellene válnia. Tudjuk azonban, hogy ez soha sincs így. Az interperszonális kapcsolatok zavarainak szerepével kapcsolatban pedig különben is óvatosságra kell intenie bennünket annak, hogy ezeket elég nehéz adekvát oksági láncolatba illeszteni és helyesen értékelni. A környezet és az egyén kölcsönhatási folyamatában ugyanis ok és okozat nehezen különíthetők el, ill. nagyon könnyen felcserélhetők. Véleményem lényege tehát az, hogy a normálistól eltérő emberi magatartás hátterében okként *mindig és feltétlenül* jelen kell lennie a központi idegrendszer valamilyen elvátózásának: monoamin vagy transzmitter anyagcsere zavarnak, a szinaptikus kapcsolatok valamilyen mennyiségi vagy minőségi eltérésének, funkcionális egyensúly eltolódásnak a különböző agyi alrendszerek dinamikájában stb. Ezek természetesen nem a szomatikus betegségek esetén megszokott feltűnő és durva kórbonctani eltérések, és nyilván emiatt is, ma még elég keveset tudunk róluk. Természet tudományos és materialista filozófiai alapon azonban elképzelhetetlen és elfogadhatatlan, hogy ilyen anyagi eltérések meglétét kizárjuk. Szerintem ezért jogos várakozás az, hogy az egyoldalúan szociologizáló Szasz-féle elmélet pozitív kritikájaként a szerzők foglalkozzanak azokkal a – kétségtelenül nem túl sok, de azért már mégis meglévő – ismeretekkel, amelyekkel az előbb általam is röviden említett neurális tényezők területén rendelkezünk.

Nem tartom logikusnak, hogy mindezek helyett „a tudat az agy funkciója” (egyébként természetesen helytálló) tételt elemzik. Erre persze azt lehet mondani, hogy miért kéri számon bárki is a saját elképzeléseit egy mások által írt cikkben – és ezen ellenvetés jogosságát nehéz is lenne vitatni. Azt viszont már a szerzők *saját* logikáját és bírálati szempontjait elfogadva is egyértelműen ellentmondásosnak tartom, hogy a tudatról szólva nem mennek túl annak többszöri megállapításán, hogy a pszichikus tevékenység bonyolult formái társadalmi eredetűek, sőt, hogy a tudat társadalmi *termék*. Ez ugyanis ugyanolyan egyoldalú koncepció a pszichikum lényegéről általában, mint amilyen a Szasz-féle pszichopatológiai felfogás, amelynek bírálata céljából cikküket írták. Vagyis az antipszichiátriai irányzat egyoldalúságának bírálatát a tudat lényegének ugyanabból a szempontból egyoldalú felfogására alapozzák, mint amely szempontból a kritizált felfogás egyoldalú. Úgy gondolom, hogy ha valaki éppen a metafizikus gondolkodás miatt bírál egy koncepciót, akkor elvárható lenne, hogy maga legalább logikai következetességre és dialektikus gondolkodásra törekedjék.

Ezen utóbbi megállapítást a tudatról mondottakkal szembeni immanens kritikai szempontnak is tartom. A tudatot *egyoldalúan* társadalmi eredetűnek, sőt társadalmi *terméknek* interpretálni ugyanis azt jelenti, hogy a társadalmat „a konstruálás emeltyűje”-ként (Engels), vagyis hiposztazált entitásként használjuk – ez pedig idealizmus. Ezért, ha már az idealizmus irányába tett lépésekről beszélünk, akkor sajnos azt kell megállapítanunk, hogy Katona felfogása legalább annyi lépést jelent visszafelé, mint Szaszé. És ha most ennek a tudat-felfogásnak a pszichiátriai teoretizálás számára adódó konzekvenciáit kívánánk levonni, akkor pedig szükségszerűen éppen az a következtetés adódna, mint amit a cikk az antipszichiátriában jogosan bírál. A koncepció ezen lényegén semmit sem változtat sem az, ha hozzátesszük, hogy „a cselekvést még sem szabad elválasztani az agyi szubsztrátumtól”, sem pedig az, hogy ezt a nézetet ma sajnos több marxista filozófus is határozottan vallja.

Csak röviden térnék ki arra, hogy nem tartom eléggé korszerűnek azt sem, amit Katona és munkatársai az emberi pszichikus tevékenység lokalizációjával kapcsolatban modanak. E nézeteiket lényegében Lurija (Vigotszkijtól induló) felfogására alapozzák, ezért ellenvetésemet természetesen Lurijával szemben is tartom (Lurija, 1975). A lokalizáció rendszerjellegéről mondtak, ill. főleg az, hogy ezt a rendszer-jelleget *egyoldalúan* az agykéregre korlátozzák, különösen a nem-szakember olvasó számára félrevezető lehet. (Az agykéregnek természetesen döntő szerepe van éppen a legspecifikusabb emberi funkciókban – de egyetlen specifikus emberi pszichés teljesítmény sem jöhet létre kizárólag a kéreg izolált működésének eredményeként.) A kéreg szerepének egyoldalú túlhangsúlyozása főleg az 50-es évek filozófiai irodalmára volt jellemző, és akkor a formatio reticularis idegéletteni felfedezése (Magoun, 1958, 1964), ill. ehhez kapcsolódóan az ún. centrencefalikus teória (Penfield, 1957, 1958), ill. ennek bizonyos fokig eltorzított, egyoldalú interpretálása ellenhatásaként jött létre. Ma azonban ezen a helyzeten a szaktudomány már régen túljutott, és a filozófiának is túl kellene lennie. A cikk kétségtelenül foglalkozik azzal is, hogy a modern idegrendszerkutatás szerint az agy legkomplexebb teljesítményei *legalább három* nagyobb szerkezeti egység együttműködésének eredményei. A kéreg szerepének túlhangsúlyozása miatt azonban féltő, hogy ezt a helyes koncepciót a nem-szakember olvasónak a cikkből nem könnyű kihámozni. Másrészt pedig és ettől függetlenül, a kéreg szerepét a cikk mindenképpen egyoldalúan fejti ki.

A tudat determináltságának tárgyalása során a szerzők az antipszichiátriai irányzatot szintén a társadalmi környezet szerepének mértéktelen felnagyítása és ezáltal eltorzítása miatt bírálják. Helyesen mutatnak rá arra, hogy ez mechanikus materializmust jelent, ami viszont idealizmushoz vezet. Rubinsteinre hivatkozva azt hangsúlyozzák, hogy a pszichikum determináltságának problémáját csak a külső és belső faktorok, azaz a társadalmi és az agyi-organikus tényezők kölcsönös *egységben* való szemlélete alapján lehet megoldani. Ez véleményem szerint is teljes mértékben helytálló felfogás. Problémát kizárólag abban látok, hogy ennek az alaptételnek leszögezése után és kifejtése során, a cikk megint csak következtelen. A tárgyalás folyamán a hangsúly egyoldalúan annak kiemelésére helyeződik át, hogy az emberi személyiséget elsősorban a társadalmi tényezők határozzák meg. Ezek után én nem látom világosan, hogy a szerzőknek tulajdonképpen mi a véleménye: a tudat egyoldalúan és egyedül csak társadalmilag determinált vagy nem? Ha igen, akkor miért bírálják az antipszichiátriát; ha nem, akkor miért nem következetesek a bírálatukban, ill. saját véleményük kifejtésében?

Végül a szerzők azon összegező megállapítására szeretnék kitérni, hogy az antipszichiátria „sok zavart és kárt okoz szakmai és ideológiai téren egyaránt”. Az elmondottak alapján azt hiszem megalapozottan állíthatom, hogy ez a vélemény nem a legadekváttabban értékeli a jelenlegi helyzetet. Szakmailag ugyanis – ahogy erről már szoltam – az organikus és a társadalmi faktorokat lényegében és egyre inkább dialektikus kölcsönhatásukban szemlélik. Ennek következtében nem hiszem, hogy az antipszichiátria egyoldalú szemlélete ideológiailag komolyabb veszélyt jelentene. Ami viszont szerintem sem megnyugtató ideológiailag, az az, hogy manapság eléggé széleskörűen elterjedt a szociális tényezők és a társadalmi determináltság „marxista” filozófiai szempontból való túlfeszítése és ennek következtében egy egyoldalú tudat-koncepció hirdetése – úgy, ahogy ezt a szóban forgó cikkben is láthatjuk.

Bonyolult dolgok esetében persze nem könnyű következetesnek lenni. Éppen ezért nagyon örülnék, ha jelen megjegyzéseim mindenekelőtt és főleg legalább annak kifejezésre juttatásában lennének konzekvensek, hogy nem az antipszichiátria hibáinak védelmében, hanem bármiféle bíráló korrekció és következetes volt fontosságának hangsúlyozása érdekében szólnak.

IRODALOM

- Allport, G. W.: *Az előítélet*. Gondolat, Bp. 1977.
- Engels, F.: Levele K. Schmidthez, 1890. aug. 5. *MEM* 37, Kossuth, Bp. 1977.
- Jankowski, K.: *Pszichiátria és humánium*. Gondolat, Bp. 1979.
- Katona P.–Szilárd J.–Temesvári B.: A pszichiátriai betegség mint filozófiai probléma. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1980. 6.
- Lurija, A. R.: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Bp. 1975.
- Magoun, H. W.: *The waking brain*. Thomas, Springfield, 1958 és 1964.
- Marmor, J.: Presidential Address: Psychiatry 1976 – The continuing revolution. *Am. J. Psychiatry*, 133:739–745, 1976.
- W. Penfield: *Consciousness and centrencephalic organization*. Premier Congr. Intern. Sci. Neurol., Bruxelles, 1957.
- W. Penfield: Centrencephalic integrating system. *Brain*, 81:231–234, 1958.
- Simkó A.: A „klinikai” és a „kritikus pszichiátria” ellentéteiről. *Orvosképzés*, 53:373–383, 1978.
- Szasz, T. S.: *The myth of mental illness*. Perennial Lib., Harper and Row, New York, 1974 (első kiadás: 1961).
- Szasz, T. S.: *The manufacture of madness*. Harper and Row, New York, 1970.
- Szasz, T. S.: Aborting unwanted behavior. *The Humanist*, 1977. July/August.
- Szilárd J.–Temesvári B.: A pszichiátriai betegségfogalom a marxista emberfelfogás tükrében. In: *Filozófia, ember, szaktudományok*. Szerk.: Vereczkei L. és Jóri J. Akadémiai, Bp. 1979.

S Z E M L E

SZINTÉZISKÍSÉRLET A „TEVÉKENYSÉG” JEGYÉBEN*

BALOGH TIBOR

Leontyev szerint a pszichológiai kutatások fejlődésének felgyorsulása paradox helyzetet teremtett: antagonisztikus viszony feszül a pszichológiai tényanyag (az experimentális eredmények) grandiózussága és az elméleti, módszertani alapok „szánalmassága között”. Az antagonizmust remélhetően túlhaladhatja a marxista pszichológia, amely „nem külön irányzat, nem iskola, hanem új történelmi szakasz”. Előszavában Leontyev a következőket írja: „*megpróbáltam a pszichológia szempontjából átgondolni azokat a legfontosabb kategóriákat, melyekből ellentmondásmentes rendszer építhető fel a pszichológiában.* Ilyen kategóriák a *tárgyi tevékenység* kategóriája, az *emberi tudat* kategóriája és a *személyiség* kategóriája.” (15) E háromból a legfontosabb, kiinduló kategóriának Leontyev a *tárgyi tevékenységet* tartja.

Leontyev műve legelején számot ad az értekezését preformáló elvekről, s hogy mennyire következetesen gondolja azt, amit állít, arra a kötet egésze a bizonyíték; példázza többek között személyiség-felfogása – szerinte a személyiség olyan sajátos minőség, amelyre a társadalmi viszonyok rendszerében tesz szert a természeti individuum. Marxista–leninista tételekből és metodikából indul ki Leontyev, aki nem érzi ugyan befejezettnek a *Tevékenység–tudat–személyiség* című kötetet, ám úgy véli, hogy egy ellentmondásmentes rendszer felépítésének a kísérlete próba-nivoltában is megérdemelheti a közzétételt. Leontyev marxizmushoz kötődése igen kifejezett: „a marxizmus jelentőségét tekintve többet adott a pszichológia tudományának, mint a pszichológia Marx előtti és Marx utáni legnagyobb elméleti felfedezései”. (22) Leontyev szerint Marx nem

azonosította a gyakorlatot és a megismerést; a szemlélődő-szenzualista megközelítéstől eltérően összekapcsolja a szerző az észleletet és a tevékenységet – az észlelet (a képmás) teljessége, adekvátsága az érzékelő ember és az érzékleti tárgy között a tevékenység által létesülő kapcsolatot jellegetől függ. Az emberi észlelés természetét tekintve társadalmi-történelmi jellegű. Az észlelés egyik állandó komponense az a folyamat, amelyben a szubjektum a reális tulajdonságokat, a stabil jellemzőket, viszonyokat a valóságból kiválasztja, majd rögzíti s reprodukálja új tárgyak felismerésekor, emlékezetbeidézéskor. E folyamat kreativitását illusztrálандó Leontyev a „varázsképek” feladatára hivatkozik. Általában meg szokták nevezni azt a tárgyat, személyt, amelyet, akit elrejtett a rajzoló képben, s amit vagy akit meg kell találni, azonosítani kell. A feladat azonban akkor is teljesíthető, ha a kísérleti személy pusztán azt az információt kapja, hogy keresse meg az elrejtettet. „Ilyen körülmények között a folyamat egyáltalán nem mehetett végbe a szerint a séma szerint, hogy a kísérleti személy a tárgy benne élő képmását összehasonlíttja annak a képi rajz elemeiben rejlő ábrázolásával. A kísérleti személyek mégis megfejtették a varázsképet, 'kiszűrték' a tárgy ábrázolását a képből, és aktualizálódott bennük egy ismert tárgy képmása.” (84) Mindez Leontyev számára azt bizonyítja, hogy nemcsak fogalmaink, hanem képzeink is dialektikusak.

A gondolkodás levált és viszonylagosan elkülönült ugyan a gyakorlati tevékenységtől, s ezt elsősorban a társadalmi munkamegosztás idézte elő; szembenállásuk azonban a fejlett kommunizmus társadalmában megszűnik, noha minőségi különbözőségük megmarad. A gondolkodás két formájáról ír a szerző; az ipari tevékenységben, a kísérletezésben tárgyi formát öltő, a tárgyi feltételek által behatárolt formától elkülöníti az ún. elméleti gondolkodást, amelynek igazolása nem

*A. Ny. Leontyev: *Tevékenység–tudat–személyiség.* Gondolat–Kossuth, Budapest 1979, 342 oldal.

mindig közvetlen igazolás, s akár évtizedekkel is megelőzheti az „elméleti gondolkodás” eredménye az eredmény igazolását. Figyelmeztet Leontyev arra: a pszichológia nem elégedhet meg általános dialektikus materialista tételekkel az emberi gondolkodás vizsgálata során, igyekeznie kell ezeket konkretizálni az éppen megoldandó aktuális feladatokban.

A pszichológiában a tevékenység problémája igazán karakterisztikusan fogalmazódott meg a múlt századi fiziológiai pszichológiában, pszichofizikában, s ezt követően a behaviorizmusban. Ma számunkra a következő alternatíva okozhat gondot: a tevékenység problémáját felfoghatjuk úgy, hogy az objektum hatására a szubjektum eredeti állapota megváltozik (e szemlélet a hagyományos S – R sémába tömöríthető), vagy közbeiktatjuk – a szubjektum eredeti állapotának megváltozása elé helyezve – a szubjektum tevékenységét, céljait, eszközeit, mint a változást befolyásoló, determináló tényezőket. Ily módon nem azt állítjuk, hogy a tudatot a dolgok, jelenségek határozzák meg, hanem azt, hogy az emberek társadalmi léte a meghatározó, s ez nem egyéb, mint az emberek tényleges életfolyamata: tevékenységük komplexuma. A tevékenység nem reakció – sajátos struktúrával, fejlődéssel rendelkező rendszernek kell tekintenünk, amely nem az ember és egy vele ellentétesen szembenálló világ viszonya; a társadalom viszonyai bonyolult transzformációkkal kapcsolódnak a személyiséghez, e kapcsolódás mikéntjére éppen az emberi tevékenység geneziséét, felépítését vizsgálva jöhetünk rá. A tevékenység leglényegibb jellemzője tárgyra irányultsága; a szervezet és a környezet közötti kölcsönhatást realizáló folyamatok ciklikus jellegét nem magából a gyűrűs szerkezetből kell dedukálnunk, hanem a szubjektumnak a tárgyi világgal gyakorlatilag létesített kapcsolatából. „Ez utóbbi azt jelenti, hogy a tevékenység folyamatait *elsődlegesen maga a tárgy szabályozza*, és csak másodlagosan annak képmása – utóbbi mint a tevékenység *szubjektív* terméke, amely rögzíti, stabilizálja és magában hordozza a tárgyi tartalmat.” (103) A tevékenység folyamatában átalakul a tárgy, de átalakul a tevékenység maga is: saját szubjektív termékévé válik. Leontyev a pszichikum tárgyi természetéről megfogalmazott elképzelését a megismerő folyamatokon túl a szükségletek és az érzelmek körére is kiterjeszti.

Az interiorizáció, a bensővé tétel problémáinak taglalásakor Vigotszkij alapeszméinek különösen mélyreható és szép elemzését adja Leontyev. A descartes-i, locke-i duplikálástól eltérően

Leontyev a tárgyi valóságot és eszmei reprezentálódását, továbbá a külső és belső folyamatokat egyaránt tartalmazó tevékenységet (a szubjektum tevékenységét) különbözteti meg. Így azaz a problémával kell szembenéznünk, hogy milyen összefüggések, kölcsönhatások konstatálhatók az emberi tevékenységek különböző formái között. Leontyev a tevékenységet a motívummal kapcsolja össze; a tevékenység fő összetevőiként a cselekvéseket nevezi meg, melyek az anticipált eredményre vonatkozó képzetnek, a cél tudatának vannak alárendelve. A cselekvés kivitelezési módjai a műveletek; amíg a cselekvés a célnak felel meg, addig a műveletek a feltételeknek. A cselekvések és a műveletek mássága az eszközös cselekvésben igazán szembeötöl.

A tevékenység és a cselekvés mineműségét érzékeltetendő Leontyev a következő példát hozza: „Tegyük fel, hogy az ember tevékenységét a táplálkozás szükséglete ösztönzi, ez a motívuma. A táplálkozási szükséglet kielégítéséhez azonban olyan cselekvéseket kell elvégeznie, amelyek közvetlenül nem az étel megszerzésére irányulnak. Az ember célja lehet például a csapdát szolgáló eszköz elkészítése; akár maga használja fel később az általa készített eszközt, akár másoknak adja át, s csak a közös zsákmány egy részét kapja meg. A lényeges az, hogy egyik esetben sem egyezik meg az, ami a tevékenységet ösztönözte, azzal, amire konkrét cselekvései irányultak.” (123–124)

Egy társadalmon kívüli egyéni pszichikumban nem alakulhat ki a külvilág tudatos képmása, de nem alakulhat ki az egyén cselekvéseinek, állapotainak tudatos képmása sem. Az érzéki képmás *jelentéssel* rendelkezik, s ez az emberi tudat leglényegesebb alakítója. Ontogenetikailag nézve: amikor a gyermek cselekvéseket tanulva műveleteket sajátít el, a jelentésre mint sűrített, eszmei formában egzisztáló képződményre tesz szert. Leontyev elkülöníti a társadalmilag kidolgozott *objektív jelentéstől* a szubjektum (önmaga) számára kidolgozott *sajátos jelentését*, a *személyes értelemet*. A jelentéseket a társadalom termeli ugyan, s ezek ilyenképpen függetlenek az egyéntől, tárgyaivá válnak a szubjektum tudatának. Ám a szubjektum tudatának tárgyaivá lett jelentések felismerési módoikként is funkcionálnak, s mint ilyenek szubjektívalódnak, esetleg az elfogultságig deformálódnak, individualizálódnak. A tudat irányultságát, elfogultságait a személyes értelem konstituálja.

Az egyes szubjektumot az *egyed* fogalmával jelöli Leontyev, s ha az egyednek az emberi nem többi egyedétől való eltérését is érzékeltetni

óhajtja, az *egyén* fogalmát használja. Az egyén a biológiai evolúció terméke, mindenekelőtt genotipikus képződmény. A *személyiség* a tevékenységből születik: „*az ember társadalmi-történeti és egyedi fejlődésének viszonylag késői terméke*”. (203) Leontyev szerint az egyént jellemző tulajdonságok az ontogenetikus fejlődés során végig megmaradnak mint az egyén tulajdonságai, de nem válnak a személyiség sajátosságaivá, a személyiség kialakulásában játszott szerepük nem egyértelmű (példáéként itt az idegműködés meghatározott típusaira hivatkozik a szerző, mint a személyiség kifejlődése nélkülözhetetlen előfeltételének valamely típusára, amely elengedhetetlen kritérium ugyan, ám „csak azoknak az idegi mechanizmusoknak a szintjén nyilvánul meg, amelyek révén az egyén és a külvilág közötti kapcsolat realizálódik”. (205)).

Leontyev úgy véli: az egyénre születésekor jellemző morfofiziológiai adottságok, szükségletek és ösztönök befolyásolják ugyan az egyén fejlődését, ám megszűnnek azok lenni amik, midőn az egyén cselekedni kezd. A személyiség az ember sokféle tevékenységének összességében formálódik. „Az emberi személyiség reális alapjai nem a genetikai programban, nem természeti adottságaiban és hajlamaiban, s még csak nem is az általa megszerzett, többek között szakmai jártasságokban, ismeretekben és készségekben rejlenek, hanem azon tevékenységek rendszerében, amelyeket ezek az ismeretek és készségek realizálnak.” (214) E leírást követően a szerző a tevékenységek hierarchiáját vizsgálja, hiszen a tevékenységek alá-fölé rendeltségi viszonya alkotja szerinte a személyiség alapját. Az említett hierarchia feltárásához a motívumok elemzésével juthatunk el.

A belső motíválóerőt, a szükségleteket az emberek *termelik*. Pontosabban fogalmazva: megkülönböztethetjük a tevékenység nélkülözhetetlen, belső előfeltételeit mint szükségleteket, és a szubjektumnak a tárgyi világban zajló konkrét tevékenységét irányító, szabályozó, termelt szükségleteket. Az előbbieket (pl. az éhség keltette táplálkozási szükségletet) „funkcionálisan autonómnak” vagy „anasztatikusnak” nevezi Leontyev, s noha szerinte az emberi szükségletek átalakulása ezeket a szükségleteket is érinti, külön választja a szerző a tárgyi-funkcionális szükségleteket – pl. a munka és a művészi alkotás szükségletét. A pszichológia számára az alapvető séma a *tevékenység–szükséglet–tevékenység* séma, hiszen ha kezdetben az ember elemi létszükségeitnek a kielégítési szándéka által inspirálva cselek-

szik is, később „az ember azért elégíti ki elemi létszükségeit, hogy cselekedhessen”. (225)

Leontyevről írt nekrológiában Váriné Szilágyi Ibolya megjegyezte: „Leontyev teoretikus hagyatékában vannak egyenetlenségek. Jobb lett volna, ha kiérleltebb álláspontot nyerhetünk volna örökségül pl. a jelentés és értelem rendkívül fontos megkülönböztetésében, a tevékenység strukturális elemzésén túl a tevékenység társas viszonyainak elemzésében stb.” (*Magyar Pszichológiai Szemle*, 1979, 307. o.)

Leontyev *A pszichikum fejlődésének problémái* című 1964-ben magyar nyelven megjelent kötetével összehasonlítva a *Tevékenység–tudat–személyiség* többet és meggyőzőbbet tartalmaz a jelentés-értelem megkülönböztetéséről. E többlet azonban még mindig kelthet hiányérzetet. A motívumok megismerő és érzelmi aspektusának elválásáról írva a szerző *személyes értelmet adó (értelemalkotó) motívumokról és ingermotívumokról* beszél. Az értelemadást és a nyers ösztönzést igyekezőven így elhatárolni egymástól. Leontyev úgy véli: a magántulajdonon alapuló viszonyok megszüntetése egyben a jelentés és értelem ellentétének a feloldódását is eredményezi, noha a jelentés és az értelem a továbbiakban sem válik eggyé, nem lesz a kettő azonos. „A személyes értelmek és a társadalmilag-történelmileg kidolgozott jelentések eltérése, meg nem felelése állandóan újratermelődik, mert ez következik a szubjektum tudatának intencionális, elfogult voltából” (180) A kötetet olvasva néhányszor az a benyomás támad: Leontyev idealizál. „A munkatevékenység például társadalmilag motivált, de olyan motívumok is irányítják, mint mondjuk az anyagi haszon. Mindkét motívum létezik, de a kettő külön síkon helyezkedik el. A szocialista viszonyok között a munka értelmét a munkás számára a társadalmi motívumok szülik; ami pedig az anyagi jutalmat illeti, szintén van ösztönző funkciója, 'dinamizálja' a tevékenységet, de nem ez válik a munkával kapcsolatosan fő funkcióvá, a munka személyes értelmét alkotó tényezővé.” (232–233) Talán elegendő okunk van azt állítani: szocialista viszonyok között is hatékony társadalmi motívumként az anyagi jutalom ösztönző funkciója, amely akár a munka személyes értelmét adó tényezőjévé is válhat.

Leontyev programatikusan fejtegetéseithez vszszatérve: fontos és jelentős vállalkozás, eredményeket tartalmazó mű a *Tevékenység–tudat–személyiség*. A „szánalmas” elméleti alapokat kevésbé fogyatékosná tudta tenni a kötet, s a marxista pszichológiát illetően komoly, ellentmondásmentes rendszert körvonalaz. Érzésem

szerint ez a rendszer azonban önmagában nem alkalmas a módszertani pluralizmus redukálására. Egyrészt azért nem, mert noha önmaga is veszélyesnek ítéli, ha nem konkretizálódnak aktuális feladatokban az általános dialektikus materialista tételek, olykor Leontyev is megfedkedni látszik a marxizmus pszichológiai konkretizálásáról. Másrészt – és ez a döntőbb – *elméleti pszichológia-ként* (vagy filozófiai pszichológiaként) eklatáns és hasznos, de további közvetítések nélkül talán nem alkalmas a *Tevékenység-tudat-személyiség* experimentális eredmények általános felülbíráására, vizsgálati-kísérleti eljárások megkérdőjelezésére. Ha ilyenre tesz kísérletet, Leontyev maga is bizonytalanak tetszik; kijelenti ugyan, hogy nem kell lemondanunk a pszichológiai tesztek alkalmazásáról, de nem szimpatizál „a már rég problematikussá vált képességvizsgáló tesztekkel”, „a tintafolt képekre adott értelmezésekkel”, a klinikai vizsgálatokkal. Az természetesen nem tagadható, hogy tisztán metodikainak látszó feladatok is mélyreható elméleti analízist követelnek, hogy az említett eljárások olyan alapokon

konstituálódnak, amelyeket nem lehet önmagukban megtalálni, s hogy minden differenciálpszichológiai kutatás egy többé-kevésbé világosan körvonalazódó általános elméleti koncepcióra utal. Az is igaz azonban, hogy a mélyreható elméleti analízis, az elméleti koncepció önmagában nem diagnosztizáló; nem alkalmas képességvizsgálatokra és -fejlesztésre sem. A függelék-ként mellékelt „A tanulás tudatosságának pszichológiai kérdései” ígéretes ugyan, a „főszöveggel” egybevetve azonban természetesen igen keskeny sávot mutat.

A besorolás néha ellenszenvesnek tűnő feladattá válva, mondhatjuk Leontyev kötetét elméleti lélektani jellegűnek, értékeit, érvényességét az elméleti lélektan respektálhatja és erősítheti meg.

Végül megjegyezzük: e Leontyev-mű magyar nyelven való megjelentetésével nem kellett volna ennyit várni – az első kiadása 1975-ben látott napvilágot a Szovjetunióban. Természetesen az is használt volna a kötetnek, ha a feltűnően sok nyomdahiából a kiadó megkímélte volna azokat, akik kezükbe veszik a *Tevékenység-tudat-személyiség*-et.

A „RAWLS JELENSÉG”

F Ö L D E S I T A M Á S

A 70-es évek polgári etikai irodalmának szenzációja J. Rawls igazságosságról szóló monográfiája. A könyv nagy feltűnést keltett, megjelenése óta több száz kritika értékelt, és több helyütt önálló speciálkollégiumot tartanak belőle. (Igy pl. Ch. Péréiman intézetében, a brüsszeli Université Libre-en.) Átütő sikere annál meglepőbb, mert az igazságosság az utóbbi két évtized polgári etikai irodalmának kedvelt témaköre, s a könyvpiac szinte telített az igazságosságról szóló művekkel.

J. Rawls, a Harvard Egyetem filozófia professzora korántsem ismeretlenként tört be a polgári etikai irodalom élvonalába. Amióta 1958-ban megjelent az igazságosságról szóló első nagyobb tanulmánya a „Justice and Fairness” a *The Philosophical Review*-ben, amelyben egy új igazságossági koncepció megalapozására tett kísérletet, munkásságát nagy figyelemmel kísérték a szakmabeliek. Közel 600 oldalas könyve tulajdonképpen

szintézise egy kétévtizedes kutatómunkának, amelynek egyes fejezetei az időközben megjelent igazságossági tanulmányra épültek. („Constitutional Liberty”, 1963., „Civil disobedience”, 1966., „Distributive Justice”, 1967., „Distributive Justice: some Addenda”, 1968.)

Könyve azonban nemcsak saját írásainak számos új fejezettel kibővített foglalat, hanem azoknak az évtizedes oktatási tapasztalatoknak és tudományos vitáknak leszűrődése, amelynek során a témakört munkatársaival és tanítványaival „körüljárták”. Erről tanúskodik az a szokásosnál jóval nagyobb méretű köszönőjegyzék, amelyben a szerző számos igen ismert filozófusról is megemlékezik, akik művének elkészítésében segítségére voltak. Rawls azonban nemcsak ezzel kívánja demonstrálni, hogy könyve nem gyökerezen új, egyéni alkotás, hanem azzal is, hogy Locke, Rousseau, de különösen Kant műve folytatójának vallja magát. S ha munkájában a tudatosan vállalt legfőbb ellenpólus az utilitarizmus, bírálói joggal jegyezték meg, hogy műve objektíven az A. Smith, Mill és Sidgwick nevével fémjelzett tradícióhoz kapcsolódik.

*Rawls, John: *A Theory of Justice*. Oxford Clarendon Press, 1972.

A továbbiakban először ismertetem a könyv gondolatmenetét, majd rövid áttekintést adok a kritikákról. A könyv az *igazságosság jelentőségének* felvázolásával kezdődik. A szerző azt az arisztotelési hagyományt folytatja, amely az igazságosságot nem egy értéknek tartja a sok közül, hanem centrálisnak, az erény megtestesítőjének. (Feltűnő egyébként, hogy Arisztotelészt, az igazságosság „első számú” klasszikusát, Rawls nem sorolja elődei közé.) „Az igazságosság a társadalmi intézmények legelső értéke, ahogy az igazság a gondolatrendszereké. Ahogy a legelegánsabb és leggazdaságosabb elméletet is vissza kell utasítani vagy felülvizsgálni, ha hamis, úgy a törvényeket és intézményeket is meg kell reformálni vagy el kell törölni, bármennyire hatékonyak és jól rendezettek is, amennyiben igazságtalanok.” (3. o.)

Ami új Arisztoteleszhez képest – és ez az egész műre rányomja bélyegét –, hogy az igazságosság elsődlegesen nem az egyének tulajdonságaként jelenik meg, hanem intézményesített formában: *a társadalmi rendszer a társadalmi intézmények, a törvények igazságosságaként*. Ezzel Rawls a polgári etikusoknak ahhoz az igényesebb vonulatához csatlakozik, amely még moralizálóként is felismeri, hogy az etikumot nem lehet elválasztani a társadalmi totalitástól, azoktól a politikai és gazdasági determinánsoktól, amelyek jelentős szerepet játszanak az erkölcs, illetve az emberek moralitásának fejlődésében.

Ezzel összhangban könyvének fő célkitűzése: *egy igazságos társadalom felvázolása*, valamint azoknak a problémáknak elemzése, amelyek ennek kapcsán felmerülnek. Kant jegyében azonban az igazságos társadalom „Sollen”-je nem a „Sein” kritikájából nő ki – bár Rawls vitathatatlan érdeme, hogy jelentős és éles társadalomkritikai észrevételei is vannak –, hanem általános etikai és filozófiai elvekből és így a koncepció értékes részgondolatai ellenére óhatatlanul *utópisztikus* jellegű marad. Arra tesz kísérletet, hogy leírja, milyen lenne egy „*jól rendezett* (well-ordered) *társadalom, amely egyenlő jogokkal és kötelességekkel rendelkező és az igazságosság elveit elfogadó autonóm és racionális emberek „társadalmi szerződésén” alapulna*. Ennek a társadalmi rendszernek tengelye az igazságosság helyesen értelmezett koncepciója, amelynek alapján az emberek olyan társadalmi feltételeket hoznak önként létre, amelyek lehetővé teszik „az igazságosság uralmát”, ha nem is maradéktalan, de domináns érvényesülését.

Miután koncepciójának tengelyében az igazságosság fogalma áll, Rawls nagy gondot fordít az

igazságosság meghatározására. *Explicit* definíció helyett három, egymásra épülő és egyre finomított jellemzést ad az igazságosság alapveiről. Kiindulópontja Arisztotelész igazságosságról adott „klasszikus” koncepciója, amely az igazságosságot az *egyenlőség és egyenlőtlenység* (arány) egységként értelmezi. Arisztotelész alapgondolata azonban az igazságosság – szükséges, de nem elégséges – formális megközelítése, s így a későbbi korok igazságossági koncepciói számára feladódott a lecke: milyen egyenlőséget, illetve milyen egyenlőtleniséget értékeljenek igazságosként.

Rawls azonban nem az igazságosság elvont általános meghatározását kívánja megalkotni, hanem a *társadalmi igazságosságét*. Szerinte igazságos az társadalom, amelyben az igazságosság *két legfőbb alapelve* érvényesül. „a) Minden személynek legyen egyenlő joga a legkiterjedtebb alapszabadságokra, feltételezve, hogy az kompatibilis mások szabadságával. b) A társadalmi-gazdasági egyenlőtlenégeket úgy kell megszervezni, hogy azok mindenki előnyére szolgáljanak, és mindenki számára elérhető helyzetek és pozíciók legyenek.” (60. o.) Ez a második elv a könyv későbbi részeiben kiegészítődik azzal a gondolattal, hogy mindenkinek „fair” lehetőségei legyenek a helyzetek és pozíciók elérésére, illetve, hogy a különbségek csak akkor igazságosak és megengedettek, ha a legkevésbé kedvezményezettek legnagyobb javára szolgálnak. (83. o.)

A két elv együttesét a következőképpen jellemzi Rawls: „Az összes társadalmi értékek egyenlő elosztása, kivéve ha az egyenlőtlen elosztás mindenki javára válik.” (62. o.) Az egyenlőség határait azonban nem a mindenki javára szolgáló egyenlőtleniségek szabják meg: a két elv nem egyenrangú, a második feltétlenül, *abszolút* módon *alá van rendelve az elsőnek*. Rawls koncepciója elsődlegesen az egyenlőségre épül, s az alapvető jogok felsorolásából kiderül, hogy azok magukban foglalják a polgári fejlődés által létrehozott emberi és állampolgári jogokat, valamint a jogban érvényesülő igazságossági elveket.

Ezeket Rawls elengedhetetlennek tartja: ahol ezek nem érvényesülnek, ott szó sem lehet igazságos társadalmi rendszerről. Ezért az utilitaristákkal szemben folytatott vitában kiemeli, hogy ezek a jogok nem kompenzálhatók pl. vagyoni előnyök érdekében. „A kevesebb szabadság, több nyereség” gondolata – idegen elgondolásától. Ha csak ezt emelné ki, koncepciója még alig haladná meg a polgári liberalizmus kereteit, Rawls érdeme: tisztában van azzal, hogy az alapvető jogok egyenlőségének *gazdasági és politikai* feltételei,

dilemmái vannak, és a maga módján megpróbál választ keresni ezekre.

Rawls igazságossági koncepciójának azonban nem az első, hanem a másik elve a *novum*, amely eltér az igazságosság szokványos modern polgári megközelítésétől. Az egalitáriánus koncepcióktól eltekintve, amelyek elvileg semmiféle különbséget nem tartottak létjogosultnak (noha történelmi formákban kénytelenek voltak kivételeket tenni), az igazságossági koncepciók zöme elismerte az egyenlőtlenségek igazságos voltát, de azok forrását zömmel az egyes emberek *érdemeiben, munkájukban, teljesítményükben, szükségleteikben* stb.-ben látta, anélkül, hogy behatóan vizsgálta volna azt a problémát, hogy az ilyen különbségtétel nem eredményez-e igazságtalanságot a többi ember számára.

Rawls egyértelműen szembeszáll ezekkel a fel fogásokkal és különösen a napjainkban sűrűbben jelentkező ún. „meritáriánus” koncepciókkal (a meritáriánus nézetek szerint csaknem kizárólag az érdemek teszik igazságossá az egyes juttatásokban kifejeződő különbségeket): az igazságosság lényegét a *kölcsönösségben* és az erre épülő „*fair*” *emberi viszonyokban* és magatartásban látja. „Az igazságosság mint „*fair*”-ség a társadalmi kölcsönös előnyök érdekében létrejött kooperatív vállalkozás – írja. (80. o.) Eszerint semmiféle teljesítmény, érdem vagy más indok önmagában nem tesz igazságossá egy különbségtételt, kivéve, ha az együtt jár a rosszul szituáltak felemelkedésével.

Rawls felismeri, hogy a társadalmak heterogén érdekektől rendelkezők, és éppen az érdekkülönbségben látja az igazi indokát annak, hogy miért kell a kölcsönösségnek és a fairségnek érvényesülnie. „Az igazságosság annak a gyakorlatnak az erénye, ahol versenyző érdekek vannak, és ahol az emberek felhatalmazva érzik magukat, hogy jogaikat ráerőszakolják másokra. A szentek gyűléseiben – ha ilyen egyáltalán létezne – nem vitatkoznának az igazságosságról.” (129. o.)

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy Rawls igen *magas követelményeket támaszt* az igazságos társadalommal szemben, és olyan előfeltételeket igényel, amelyek első pillanatban teljesen illuzórikusnak tűntetik fel elképzeléseit. (Gondoljunk arra, hogy minden társadalmi különbség csak akkor jogos, ha a legrosszabb helyzetben lévőknek is előnyös, vagy arra, hogy vajon biztosítható-e a különböző, gyakran ellentétes érdekű emberek számára a kölcsönös előnyökkel járó *fair* együttműködés?)

Mindezek alapján joggal vetődik fel a kérdés, hogy Rawls koncepciója „társadalomspecifi-

kus”-e, tehát meghatározott gazdasági-társadalmi berendezkedéshez köti-e elképzeléseit, vagy sem? Ezt a kérdést a szerző nem teszi fel explicit formában – ami összefügg azzal, hogy nem a marxizmus kategóriarendszerében gondolkodik –, implicit formában azonban válaszol erre a kikerülhetetlen kérdésre. *Elveinek megvalósulása nem kötődik meghatározott társadalmi rendszerhez*, vagyis elvileg elképzelhetőnek tartja érvényesülésüket mind egy demokratikus polgári, mind egy demokratikus szocialista államban. (Csak egyetlen rendszernek nem kegyelmez: a rabszolgaság ősi, ókori és modern formái – per definitionem – igazságtalanok.) Az igazságosság társadalmi szintű megvalósulása szempontjából nem a társadalmi rendszer minemősége a döntő, hanem az, hogy egy társadalmi rendszer biztosítja-e azokat a politikai, jogi, gazdasági feltételeket, amelyek nélkülözhetetlenek az igazságosság realizálásához.

A feltételeket már az *ember születésétől kezdve* meg kell teremteni. Az emberek biogenetikai okok következtében nem nem születnek egyenlő képességekkel, és társadalmi helyzetük is eltérő esélyeket ad számukra. Rawls ezt az igazságosságon kívül eső adottságként értékeli. „A természeti elosztás nem igazságos vagy igazságtalan mint ahogyan nem az, hogy milyen társadalmi pozícióba születnek az emberek. Egyszerűen természeti tények. Ami igazságos vagy igazságtalan, az az, hogy az intézmények hogyan bántanak ezekkel a tényekkel.” (102. o.) Ezért alapvető jelentőségűnek tartja a *reparációt, a kompenzációt*: a társadalomnak nagyobb figyelmet kell fordítania a negatív természeti adottságúakra, mint a kedvezőbb társadalmi körülmények között születettek-re. Igazságtalannak tartja azt a társadalmi berendezkedést, ahol a tehetségesek pusztán nagyobb képességeik következtében profitálnak, anélkül, hogy az együtt járna a gyengébb természeti adottságokkal rendelkezők felemelésével.

Mivel a rawlsi rendszer igazságossági koncepciójában az alapszabadságok állnak a hierarchia élén, alapvetőek azok a *politikai és jogi* biztosítékok, amelyek e jogok megvalósításának, valamint a stabilan igazságos törvényhozásnak feltételei. Ezen a ponton azonban Rawls óhatatlanul beleütközik abba a problémába, hogy akadályozzák-e a gyökeres vagyoni különbségek az igazságos politikai és jogi rendszer létrejöttét és érvényesülését. Kénytelen megállapítani: „Sokat veszíthetnek a szabadságjogok értékeiből, ha a jobban szituáltak nagyobb befolyást gyakorolnak a törvényhozársra.” (225. o.)

Ezért olyan politikai rendszerre van szükség, amelyben szükségszerű a pártok függetlensége és autonómítása. „A termelő eszközök magántulajdona esetén a politikai pártoknak függetleneknek kell lenniük a magán gazdaság érdekeitől.” (225–226. o.) Ez – szerinte – megfelelő adórendszerrel és állami szubvenciókkal megvalósítható. Rawlsnak azonban van annyi realitásérzéke, hogy konstatálja: történelmileg az alkotmányos államok fő hibája: sohasem sikerült azt a függetlenséget és ezzel együtt egyenlő esélyekkel induló fair politikai versenyt és szabadságot megvalósítani. A „fair” politikai versengést és szabadságot mindennemű dogmatizmus veszélyezteti, ezért politikai koncepciójának vezérelve: a tolerancia. Ez a tolerancia a rawlsi koncepcióban széles körű, de nem parttalan: a szabadságot is szabad korlátozni, de csak a szabadság érdekében. (250. o.)

Logikus konzekvenciája ennek a gondolkodásmódnak: a politikai pártok függetlenségét követnie kell a törvényhozás függetlenségének. Az igazságos törvényhozás nem lehet a pártok egymástól eltérő érdekeinek versenytere vagy kompromisszuma: a törvényhozást a közérdeknek kell vezetnie. Ezzel kapcsolatban Rawls híres mondata, amelyet a kiadó a könyv mottójaként emelt ki: „Egy igazságos társadalomban az igazságosság által biztosított jogok nem tárgyai a politikai alkudozásnak és a társadalmi érdekek számígtatásának.” (3–4. o.)

A „Sollen” és a „Sein” szembesítése azonban ismét visszatéríti az ellentmondásos valósághoz, s ezért elismeri, hogy a törvényhozás még racionális, az igazságosság elveit követő törvényhozói többség esetén sem eredményez mindig igazságos törvényeket. Ennek egyik oka: „nincs olyan eljárás, amely garantáltan igazságos törvényhozáshoz vezet”. (358. o.) Ezzel összefüggésben részletesen elemzi a törvények alkalmazásával, különösen az *igazságszolgáltatással* kapcsolatos igazságossági elveket. Ezek zöme a polgári demokratikus jogfelfogás ismert elve, mint a „Hasonló ügyekben, hasonló módon kell eljárni”, a „Nullum crimen sine lege” („Nincs bűncselekmény előzőleg meghozott törvény nélkül”), „A bírácoknak függetleneknek és pártatlanoknak kell lenniök”, „Senki sem lehet bíró saját ügyében”, A tárgyalásoknak faireknek és nyilvánosaknak kell lenniük” stb. Rawls azonban ezek értékelésénél nem esik a jogi fetiszmus hibájába, nem ért egyet azokkal, akik a felsorolt elvek érvényesülését már önmagában igazságosnak tartják. Ezek az elvek az ún. „formal justice” megnyilvánulásai, ezért igazságossági funkciójuk nemcsak a szabályoktól, hanem a

mögöttük meghúzódó tartalomtól függ. Azaz, ha egy igazságtalan jogszabályt a formális igazságossági elvek szellemében alkalmaznak, pl. „a hasonló ügyekben hasonló módon járnak el”, akkor ez mégsem eredményez igazságosságot.

A tartalmi megközelítés jele, hogy behatóan foglalkozik a *polgári engedetlenségi mozgalmak* igazságosságának problémájával, amelynél kiindulópontja, hogy egy közel igazságosságos társadalomban is lehetnek jogi és más eredetű igazságossági sérelmek, amelyekkel szemben a nem erőszakos „engedetlenségi” formák igazságosak. Nyitottságára utal, hogy az igazságtalan és korrump rendszerekkel szemben az ellenállás más formáit – közte persze az erőszaknékülit is – igazolhatónak tartja. (363. o.) Mivel Rawls totális igazságossági koncepció kidolgozására vállalkozik, érthető, hogy a politikai és jogi igazságosság elveit szintetizálva elemzi a *nemzetközi jog*, az államok egymás közötti viszonyának *igazságossági problémáit*. Elvei fő vonalakban itt is megegyeznek a polgári demokráciák által hirdetett – bár a gyakorlatban számtalanszor megtagadott, áttört – elvekkel. A nemzetközi jog „basic principle”-je az *egyenlőség elve*. A népek egyenlőségének konzekvenciái; az önrendelkezés, a nép joga saját ügyeinek rendezésére külső hatalom intervenciója nélkül, az önvédelem és szövetségkötés joga. Az igazságosság azonban nemcsak az önvédelemben és az önrendelkezésben nyilvánul meg, hanem a „pacta sunt servanda” (a megkötött szerződések betartandók) elvében is. Az önvédelem és önrendelkezés elvei elvezetnek a *háború igazságosságosságának* elismeréséhez (amely a polgári irodalomban korántsem közhely, mert él egy olyan koncepció is, amely szerint minden háború, mint erőszak, igazságtalan, az igazságos háború – „*contradictio in adiecto*”).

Ezért Rawls fontosnak tartja taxatíven felsorolni, hogy mikor nem igazságos egy háború: ha világhatalomért, nemzeti dicsőségért, gazdasági nyereségért, területnyerésért folyik, de az igazságos háborúban is vannak az erőszaknak olyan mozzanatai, formái, amelyek megengedhetetlenek és igazságtalanok. Ez utóbbi azért is fontos, mert egy igazságos háborúnak *igazságos békével* kell végzőnie, és az alkalmazott eszközöknek nem szabad ezt a célt lehetnénné tenniük. (378–379. o.) Feltűnő viszont, hogy Rawls itt már nem foglalkozik ezeknek az elveknek a formai oldalával, noha nyilvánvaló, hogy több elv nem önmagában, hanem csak meghatározott tartalommal együtt felel meg az igazságossági követelményeknek. Gondoljunk pl. arra, hogy a

„pacta sunt servanda” elv alkalmazása egy kis országra erőszakkal rákényszerített szerződés esetén igazságtalan célokat szolgál.

Rawls koncepciójának egyik legizgalmasabb része a gazdasági szférára vonatkozik, az anyagi javak elosztásának területére. S ez nem véletlen: elgondolásainak egyik alapvető próbaköve, hogy hogyan egyeztethetők össze igazságossági alapkövetelményei a különböző gazdasági rendszerekkel. Első állásfoglalása az igazságosság és a termelés fejlettsége közötti összefüggésre vonatkozik. Rawls azt a sajátos – a korai vallásos koncepciókhoz visszanyúló – nézetet képviseli, amely szerint az igazságos társadalmi rend elvileg *nem a magas szintű gazdasági fejlettség* függvénye, hanem viszonylag független attól. Ugyanakkor az utilitarizmussal folytatott tartós polémiájában kiemeli, hogy noha a hasznosság, illetve a hatékonyság nem kritériuma az igazságosságnak, az igazságos társadalmi rend konzisztens *hatékonyssággal*. (79. o.) Ennek jegyében azokat a gazdasági formákat részesíti előnyben, amelyek összhangban állnak az igazságossági elvekkel és ugyanakkor hatékonyak is. Ezek közé elsősorban a *szabad piac* tartozik, amely Rawls illúziója szerint lehetőséget ad a polgároknak szabad választásra, amelyből hiányzik a kényszer és a központi irányítás. (272. o.) Erősen kidomborítja, hogy a szabad piac nem egy meghatározott társadalmi rendszer sajátossága. „Nincs lényeges kapcsolat a szabadpiac és a termelő eszközök magántulajdona között.” (271. o.) Egy „liberális” szocialista rendszerben is érvényesülhet a szabad piac.

Arra a kérdésre, hogy hogyan funkcionálhat a szabad piac úgy, hogy az általa létrehozott különbségek igazságosak maradjanak, mert egyúttal a legrosszabb helyzetben lévők érdekét is szolgálják, Rawls nem tér ki direkt módon. Ám Keynes elméletének értékelése kapcsán bizonyos fokig körvonalazódik álláspontja. Keynes az I. világháború előtti kapitalista fejlődést úgy értékeli, hogy egy, a javak egyenlő elosztásán alapuló társadalomban nem jöhetett volna létre olyan tőkeakkumuláció, amely *általános* életszínvonal-emelkedést idézett elő. Ennyiben úgy tűnik: ez az időszak példája lehet a Rawls-féle igazságossági koncepció tőkés viszonyok közötti érvényesülésére, mivel itt a vagyoni különbségek felhalmozódása igazságos, hiszen enélkül a legrosszabban szituáltak életszínvonala sem javult volna meg. De Rawls nem adja áldását erre az idészakra, nem „apologetizál” ilyen módon. Kiemeli, hogy a szegények rossz helyzetét nem igazolhatja egy

későbbi generáció nagyobb jóléte. Csak egy ilyen értékelés áll összhangban azzal az alapelvvel, hogy az igazságosságnak prioritása van a hatékonyság felett. (298–299. o.)

Hogyan hozható létre „egy jól rendezett” igazságos társadalom, amely olyan újfajta igazságossági elveken épül fel, amelyet jelenleg még csak az emberek egy kis hányada fogad el? A megoldás útja: egy *új társadalmi szerződés*, amelyet a racionálisan gondolkodó emberek kötének egymással, s amelyben vállalkoznának arra, hogy a jövőben egy olyan intézményrendszer keretei között éljék le életüket, amely lehetőséget ad arra, hogy érdekeik kölcsönösen érvényesüljenek, egymáshoz és a társadalomhoz való viszonyukat a fair együttműködés jellemezze. Rawls Kant alapján tisztában van azzal, hogy a társadalmi szerződés sohasem volt tény, azonban feltételezi, hogy egy ilyen társadalmi szerződés elvileg létrejöhessen. Ennek az ún. „originális pozíciónak” a tételezése egy elméleti konstrukció, amely szerves, logikus láncszeme a koncepciónak, s amelyet Rawls igazi „Sollen” problémaként kezel anélkül, hogy megvizsgálná realizálásának konkrét lehetőségeit. S ha a társadalmi szerződés gondolata első pillanatban teljesen utópisztikusnak tűnik is, gondoljunk arra, hogy a társadalmi szerződés elképzelés szocialista szerzők munkáiban is megjelenik. Így pl. Hankiss Elemér nemrég megjelent igazságossági tanulmányában (*Magyar Filozófiai Szemle*, 1976/4.) ugyancsak ahhoz a konklúzióhoz jut, hogy a fennálló igazságossági problémák csak egy társadalmi szerződés létrehozatalával lennének megoldhatók.

Ezzel Rawls könyve rövid ismertetésének végére értünk. A közel hatszáz oldalas mű persze gondolatilag sokkal gazdagabb az itt bemutatottnál, a vázolt gondolatok azonban szerény alapul szolgálhatnak a „Rawls-jelenség” megértéséhez.

*

Rawls művének komplexitása sejtetni engedi, hogy a *kritikai állásfoglalások* igen *széles spektrumon húzódnak* majd szét. S valóban a könyv igen sokféle reflexiót eredményezett. Ennek egyik pólusában olyan értékelések találhatók, mint Stuart Hampshire-é, aki szerint a II. világháború óta ez a mű járult hozzá a legjelentősebben az etikai fejlődéséhez, míg a másik póluson H. Klennernek a *Magyar Filozófiai Szemle*ben is olvasható kritikája foglal helyet. Klenner szerint Rawls

művének lényege: a meglévő gazdasági és ideológiai struktúra felcicomázása, a „status quo” idealizálása. Ha azonban – a műkorcsolyánál alkalmazott pontozás analógiájára – eltekintünk a szélsőséges értékelésektől, akkor igen figyelemreméltó kritikákkal találkozhatunk, amelyek komoly segítséget adhatnak a „Rawls-jelenség” megfejtéséhez, még akkor is, ha azok zöme nem társadalmi-történeti összefüggésben szemléli a könyvet. A polgári oldalról jövő kritikák általában elismerik, hogy a könyv nagyszabású kísérlet az igazságosság problémájának megoldására, kiemelik a koncepció végiggondoltságát, nagyra értékeli az utilitarizmussal folytatott polémiait (egyések szerint Rawls végzetes csapást mért az utilitarista felfogásra), de a koncepció lényegét nem igen fogadják el, megkérdőjelezik fő téziseit. A bírálókat egy része a koncepció *történetietlenségét* és ezzel összefüggő *utópizmustá* tartja a mű legnagyobb gyengéjének. Ezt legrészletesebben Ch. Perelman próbálja alátámasztani, „aki egyébként Rawls nagy riválisa, mivel Perelman több évtizedes munkássága alapján az igazságosság egyik legnagyobb szaktekintélyének számít.

Perelman szerint Rawls felfogása tulajdonképpen a modern polgári filozófiában dívó „homo ludens” koncepció sajátos változata. Rawls társadalmi modellje – a *játék*, amelyben mindenki önkéntesen, saját felelősségére vesz részt, mindenki elfogadja a játékszabályokat, és elismeri a pártatlan bíró döntéseinek létjogosultságát. Ilyen feltételek mellett valóban érvényesülhet a „fair play”, a kölcsönösségre épülő igazságosság. A játékot az abszolút kezdet jellemzi, amelyet a felek határoznak meg, s a játék „tisztá lappal” indul, a múltnak nincs – vagy csak jelentéktelen – a szerepe. A valóságos történelemben azonban ellenkező a helyzet. A politikai, jogi, gazdasági intézmények történelmileg kialakult képződmények, amelyeknél súlyos hiba eltekinteni történelmi fejlődésüktől, a múlt jelentős mértékben meghatározza a jelent és a jövőt. Rawls „abszolút kezdete” tehát eleve történelmietlen, mert eltekint az intézmények és a játékban résztvevők helyzetének alapvető különbségétől.

De Perelman irreálisnak tartja azt is, hogy a gazdaságilag és politikailag különböző érdekű emberek – érdekeik háttérbeszorításával – teljes megegyezésre juthatnak a követendő játékszabályokat – értsd igazságossági elveket – illetően, és egy fair játékként élnék le életüket. Ez egy szélsőséges *racionálisztikus* elképzelés, amelynél a jog és az erkölcs, a jog és a racionalitás egybeesik. (Rawls szélsőséges racionalizmusát csaknem min-

den szerző bírálja.) Megkérdőjelezhető az is, hogy vajon egy liberális gazdaságpolitika, amihez Rawls különösen vonzódik, csak az igazságosság keretein belül maradó egyenlőtlenségeket eredményez-e – fair ügyvitel esetén. Perelman szerint a történelem tanúsága az ellenkezőt bizonyítja, a nem kívánt egyenlőtlenségek létrejöttét.

S ezzel elérkeztünk a rawlsi elképzelés Achilles-sarkához, ahhoz a tételhez, amely szerint tömegméretekben lehetséges, hogy csak olyan egyenlőtlenségek jöjjenek létre, amelyek egyúttal minden egyes kedvezőtlen helyzetben lévő egyén felemelkedését vonják maguk után. Számos szerző, így Ch. Fried, J. Chapman, R. Barry és mások jogos aggályokat támasztanak, és megvalósíthatatlannak, utópiztikusnak tartják ezt az elképzelést. S ez a probléma azért vetődik fel különösen élesen, mert Rawls az utilitarizmustól való elhatárolás során többször is aláhúzza: nem elegendő a társadalmi haszon, minden egyes egyén számára is előnyösnek kell lennie az egyenlőtlenségnek.

Többen bírálják Rawls *moralizáló* tendenciáit is, és azt az alapelképzelést, hogy reális-e egy olyan társadalmat feltételezni, amelynél az emberek számára az igazságosság első számú, mindenek felett álló érték. R. Barry mutat rá arra, hogy még a magas moralitású emberek is úgy gondolkoznak, hogy a társadalmilag különlegesen nagy haszont teljes mértékig ellensúlyozza egy kis igazságtalanság. Másrésztől viszont leszűkítettnek tekintik az igazságosság azonosítását a fairséggel, Chapman szerint az igazságosság lényegesen több, sokrétűbb, mint a fairság. E kritikai megjegyzések túlnyomó többségével a *marxista bírálat* is egyetérthet. Rawls művének fogyatékosai azonban nem fedhetik el azokat a rokonszenves vonásokat, értékeket, amelyekkel a könyv rendelkezik. Elsősorban azt a szemléletet, amely az igazságosságot elsődlegesen nem individuális, hanem társadalmi problémának tekinti, és a társadalmi intézmények megváltoztatása útján keresi a megoldás lehetőségeit. De közel áll hozzánk az a felfogás is, amely az igazságosságot össztársadalmi problémaként kezeli, és az igazságosság érvényesülése alapfeltételének tartja, hogy a legrosszabb helyzetben lévők sorsa előnyösen változzék. Egyet lehet érteni azzal a mélyen szociális tartalmú elgondolással, amely központi kérdésnek tekinti a különböző okokból hátrányos helyzetben lévők sorsának átalakítását, reparációját, az egyenlő indulási feltételek megteremtését, s ezáltal kíván véget vetni az igazságosság szférájában „Fortuna” önkényének. Könyvének értéke a formális jogi igazságossági szemléleten való túlemlkedés, és aláírhatjuk azo-

kat az igazságossági elveket is, amelyeknek az államok nemzetközi együttélését kellene szabályozniuk.

Miben rejlik tehát a „Rawls-jelenség” titka, mivel magyarázható az, hogy a könyv ennyire nagy feltűnést keltett? A magyarázatot részben egy szovjet szerzőpáros, L. Grinberg–A. Novikov *Az igazságosság jelenkori burzsoá koncepcióinak bírálata* c. könyvében találhatjuk meg. (Moszkva 1976.) Grinbergék megpróbálják „korszakolni” a modern polgári igazságossági elméleteket a társadalmi igényekkel összefüggésben. Ennek során arra a megállapításra jutnak, hogy a 60-as évek elejétől kezdve az addig uralkodó jogi igazságossági elméletek már nem elégítik ki a társadalmi szükségleteket, a nemzetközi és belső társadalmi problémák éleződése előtérbe hozza az igazságosság társadalmi megközelítését. (Gondoljunk pl. arra, hogy egyedül a vietnami konfliktus mennyi igazságossági problémával terhelt.)

Ennek következtében sorrra jelennek meg olyan művek, amelyek túllépve a jogi formalizmuson, az igazságosság társadalmi összetevőit kezdik különböző előjellel feszegetni. A polgári társadalom igazságossági mérlegének ellentmondásossága (valamint a 70-es évek elején jelentkező gazdasági válságtünetek) megnövelik az igényt a *társadalmi utópiákra*. Grinbergék szerint Rawls (és vele együtt Pareto) sikerének magyarázata, hogy nívós, sokoldalúan kidolgozott társadalmi utópiát nyújtanak, amely ugyanakkor a megvalósíthatóság látszatát nyújtja.

Úgy gondolom, hogyha a Grinbergék által adott korszakolás (mint minden hasonló jellegű felosztás) merev is egy kicsit (pl. azért, mert Rawls alap gondolata már az 50-es években kialakult), lényegében igazuk van abban, hogy a társadalmi igazságosság problémái iránt megnövekedett igénnyel indokolják a Rawls-könyv széles körű hatását.

Helyes alap gondolatuk azonban további differenciálásra szorul. Rawls sikerének megértéséhez figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy az

igazságosságról írt polgári művek túlnyomó többsége igen szkeptikus kritikai következtetésekkel záródik. Zömük ahhoz a konklúzióhoz jut, hogy korunkban nem hozható létre egységes igazságossági elmélet. Vagy azért, mert a természetjogi megközelítés, amely egy változatlan, transzcendens vagy örök, emberi igazságossági elvre épít, eleve nem tartható (lásd Kelsen és mások bírálatait), vagy azért, mert egyetlen elv sem állja ki az ellenőrzés próbáját (sem az egalitáriánus, sem a meritáriánus vagy más koncepciók, lásd Perelman és mások bírálatait), és végül azért, mert a jogi igazságosság, formalizmusa miatt, szintén nem védhető. S bármennyire jogos reflexiók is ezek a kritikai művek a polgári társadalom objektív igazságossági paradoxonjaira, az általános kritikai megközelítés, a válaszadás hiánya miatt óhatatlanul kielégítetlenül hagyja a pozitív megoldást váró polgári igényeket. Ezért jelent „üde színpotot” Rawls műve, amely szinte félretolja az eddigi kritikai megjegyzéseket (miközben természetesen tartalmukat feldolgozza), és azt vallja, hogy igenis lehetséges és kidolgozható korunkban egy egységes igazságossági koncepció. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Rawls megpróbálja megőrizni a hagyományos polgári erkölcsi értékeket, és ugyanakkor eléggé, de nem túlzott mértékben társadalomkritikus, akkor kibontakozik előttünk, hogy miért keltett akkora társadalmi visszhangot a könyv. A könyv ugyanis perspektívát kínál egy olyan társadalomban, amely ugyancsak híján van pozitív elképzeléseknek, s mivel látszólagos radikalizmusa valóságos radikalizmus nélkül való, öszszecsendül azoknak a haladó polgári rétegeknek az elképzeléseivel, amelyek egy konvergencia-elméleten belül képzelik el a progressziót. Vonzóvá teszi a könyvet társadalombírálattal mérsékelt moralizálása is, utilitarizmusellenessége, tükrözve az abból a társadalmi gyakorlatból való kiábrándultságot, amely igazából csak egyetlen, minden morális elmétől megtisztított érték mérőt ismer el: az anyagi hasznot és az erre épülő társadalmi presztizst.

A PIAGET–CHOMSKY VITA*

K Á L M Á N L Á S Z L Ó

A nevezetes vita résztvevői 1975. október 10-e és 13-a között gyűltek össze a royaumont-i apátságban. A vitát a Centre Royaumont pour une Science de l'Homme a Volkswagen-alapítvány és az Éditions du Seuil anyagi támogatásával rendezte.

Maga a könyv két nagy fejezetre oszlik: az elsőkben a vitán elhangzott lényegesebb hozzászólásokat gyűjtötte össze M. Piattelli-Palmarini. A hozzászólások a könyvben időrendi sorrendben következnek egymás után, természetesen a nagyközönség számára érthetetlen szövegek elhagyásával. A szövegek a vitán lejegyzett felszólalások rövidített változatai, mindamellett egyrészt megőrzik a spontán vita formai jegyeit, másrészt – főleg Piaget munkájának köszönhetően – utólagos kiegészítéseket, pontosításokat is tartalmaznak.

Ismertetésemben (1) nem szólok azokról az általános tudományelméleti fejtegetésekről, amelyek Chomsky, illetve Piaget nézeteinek elbírálásához nem nyújtanak közvetlen alapot (így maradt ki M. Piattelli-Palmarini bevezető tanulmánya és az egyes fejezetekhez fűzött kommentárjai, J. Mehler zárótanulmánya, valamint egy sor felszólalás); (2) hacsak nem szükséges, nem megyek bele az időközben felmerülő terminológiai viták ismertetésébe (így maradt ki a fenokópia fogalmával kapcsolatos vita Piaget és F. Jacob között, valamint számos olyan rész, ahol a hozzászólók a többiek által – és kiváltképp Chomsky által – használt fogalmak definiálatlanságát kérik számon); (3) általában csak néhány szóban említem a vitához közvetlenül nem kapcsolódó hozzászólásokat (ezek közé tartozik a VIII–XI. fejezet, R. Thom és Piaget „vitája”, és számos hozzászólás).

Piaget első cikkében (ezt Chomsky válaszképpen írt cikkével együtt a vita előtt a résztvevők között szétosztották) két fontos tételét fogalmazza meg és illusztrálja.

(1) Első tézisében saját „konstruktivizmusát” az általa „empirizmusnak” nevezett szenzualizmussal állítja szembe: „... nincs olyan ismeret, ami a megfigyelések pusztá rögzítéséből, az egyén

aktivitásából eredő strukturálás nélkül jönne létre”. (2) Második tézise a „preformizmus” ellen (tehát Chomsky ellen is) irányul: „... (Az embernél) nincsenek *a priori* vagy velünkszületett kognitív struktúrák: csak az intelligencia működése örökletes, és struktúrákat csak a tárgyakra gyakorolt sorozatos hatások megszerzésével hoz létre.”

A cikk további részében inkább e tételek illusztrálásán (ezen belül is a (2) tétel magyarázatán, a konstruktivizmus lényegének pozitív kifejtésén), és kevésbé a mellettük felhozható érveken van a hangsúly. Piaget a vita kezdetén elmondott „Bevezető megjegyzéseiben” tér ki részletesebben a preformizmussal szembeni érveire.

Ami az (1) tézist illeti, Piaget lényegében négy tudós eredményeire támaszkodva érvel: Inhelder, Sinclair és Buvat megmutatták, hogy „a tanulási folyamatok ... nem magyarázzák meg a kognitív fejlődést, hanem a kognitív fejlődés törvényeinek vannak alávetve, hiszen egy stimulus csak a 'kompetencia' bizonyos szintjén hat stimulusként. . . Másszóval: a stimulus hatása feltételezi egy séma jelenlétét. . .”; „Pribram pedig kimutatta, hogy a neurológiai szintek szelektálják az inputokat”.

A (2) – a vita szempontjából fontosabb – tétel illusztrálásaképpen Piaget a konstruktivizmus fogalmi apparátusát ismerteti, aminek segítségével azok a diszpozíciók, melyek a nyelvhasználathoz szükségesek, „a szenzomotoros intelligencia konstrukcióinak 'szükségszerű' eredményeként” foghatók fel: „Ha a logikai struktúrák nem preformáltak, akkor viszont nagyon messzire, vagyis a kidolgozásukat lehetővé tevő elemi működésekig kell visszamennünk ahhoz, hogy gyökereiket megtaláljuk.” Ha nem is igazi érvek, mindenesetre megfontolandók azok az észrevételek is, amelyeket Piaget az ismeret biológiai gyökereivel és a tudománytörténettel kapcsolatban tesz: „Ha az ész velünk született, akkor vagy általános, ebben az esetben a véglényekig kellene visszavezetnünk, vagy pedig specifikus (ill. generikus stb.), ekkor viszont meg kell magyaráznunk, milyen mutációk révén és milyen természetes kiválasztódási hatásokra jött létre. . . Márpedig mai ismereteink mellett ebben a kérdésben a lehetséges magyarázatok valójában arra a pusztá verbalizmusra korlátozódnának, hogy az értelmet véletlenszerű mutáció, tehát az egyszerű véletlen termékeként fogjuk fel.” A tudománytörténettel

*M. Piattelli-Palmarini, ed.: *Théories du langage, théories de l'apprentissage: Le Débat entre Jean Piaget et Noam Chomsky*. Éditions du Seuil, Párizs 1979.

kapcsolatban pedig: „A probléma tehát az, hogy két hipotézis között kell választanunk: valóságos konstrukciók, és új lehetőségek *sorozatosságy nyílása*, vagy a *kezdeti adott* lehetőségek sorozatos aktualizálása. Először is arra kell felfigyelnünk, hogy a tudománytörténetben a probléma ugyanez: a matematika történetének annyira eltérő szakaszai vajon a matematikusok egymást követő alkotásaiból erednek, vagy a platóni ideák univerzumának megfelelő lehetséghalmaz tematizálás révén történő aktualizálását képviselik?”

A „Bevezető megjegyzések” első részében Piaget csodálatáról és rokonszenvéről biztosítja Chomskyt: „nem látok komoly konfliktust Chomsky nyelvészete és saját pszichológiám között”. Az egyetlen nézeteltérést a „velünk született mag” kérdése okozza. Piaget még egyszerű megfogalmazza, mi az a két kétely, amit a velünk születtség hipotézise benne támaszt: az egyik a tudománytörténet és a gyermeki gondolkodás fejlődése közötti feltűnő analógia magyarázatával kapcsolatos, a másik pedig, hogy „az örökölt sajátosságok specifikusak, következésképp fajról fajra változhatnak, és következésképp semmi szükség szerű jellegük nincs. . . Részemről teljes egészében visszautasítom azt a gondolatot, miszerint a matematikai-logikai struktúrák eredete véletlenszerű lenne; . . . ezek nem a fennmaradáshoz szükséges kiválasztódás, hanem a valósághoz való tényleges és részletes alkalmazkodás révén keletkezhetnek csak.” Itt következik Piaget voltaképpen érvelése: tegyük fel egy pillanatra, hogy a velünk születtség már bizonyítást nyert (vagyis génekből kimutatható). „Ebben az esetben azt válaszolnám, hogy itt nem véletlenszerű mutációról van szó, az egyetlen lehetséges magyarázatot a fenokópia irányában kereshetjük.” Fenokópián Piaget azt érti, hogy egy olyan tulajdonság, amelyet a fenotípus szerzett meg, örökletessé válik. (Piaget definícióját természetesen leegyszerűsítettem.) Ezt a jelenséget (mások genetikusan asszimilációnak hívják) más tudósok is felhasználták bizonyos örökletes magatartásformák létrejöttének megmagyarázására. Szemléletes, bár talán nem egészen adekvát példa lehetne rá a vadállatok háziastításuk révén szerzett örökletes tulajdonságainak kialakulása. Nos, ha ehhez hozzávesszük, hogy „(1) nincs tiszta és teljes ellentét, megjelölhető határ a velünk született és a szerzett sajátosságok között. . . ; (2) nem az az igazi probléma, hogy eldöntsük, vajon egy szilárd mag vagy más kognitív struktúrák velünk születettek-e, az igazi probléma az: hogyan alakultak ki?”, akkor e struktúrák létrejöttét min-

denképpen a fenotípus szerzett sajátosságaival kell magyaráznunk, és ezt a velünk születtség elismerése mellett is biztosíthatja a fenokópia jelensége.

Piaget végül kitér arra is, hogy bár – mint Monod helyesen állítja – „a fiziológiai szervezetnek semmiféle oka nincs arra, hogy változzon, . . . a viselkedés terén azonban az önszabályozás a szervezetet – illetve, ha kognitív magatartásról van szó: az egyént – állandóan önmagának meghaladására sarkallja”.

A pszichológusok dolga, hogy Piaget konstruktívizmusát részleteiben értékeljék, s a vita sem ad elég támpontot ahhoz, hogy erről beszéljek. Ami az (1) tétel mellett felhozott érveket (hivatkozásokat) illeti, azokkal nemigen szállhatunk vitába. A (2) tézis indoklása tulajdonképpen meggyőző, de legalábbis rokonszenves. Sokkal több mondanóm lesz az első Chomsky-cikk „érveivel” kapcsolatban.

Chomsky először néhány szóban ismerteti nézeteit: „. . . egy genetikusan meghatározott nyelvi képesség, amely az emberi tudat egyik összetevője, egy bizonyos grammatika-osztályt jelöl ki, az ’emberileg elsajátítható’ grammatikakét. . . Egy bizonyos nyelvi közösségen belül személyes tapasztalatainkban eltérő gyerekek olyan összehasonlítható grammatikákat sajátítanak el, amelyeket a gyerekek rendelkezésére álló adatok távolról sem determinálnak. Egy valamilyen módon a tudatunkban reprezentált grammatikát olyan rendszerként képzelhetünk el, ami lehetséges mondatok egy végtelen osztályának fonetikai, szintaktikai és szemantikai sajátosságait meghatározza. . . Ez a nyelvtan (a gyerek) ’belső kompetenciájának’ reprezentációja. A gyerek a nyelvsajátítás során nyelvtudásának működésbe hozásához ’performatív rendszereket’ is kidolgoz (pl. produkciós és percepciós stratégiák).”

Ezután Piaget két érve (pontosabban: két kijelentésére) válaszol: (1) Piaget szerint „azok a mutációk, . . . amelyek a posztulált velünk született struktúrákat létrehozhatták volna, ’biológiai magmagyarázhatatlanok’”. (2) Piaget megállapítja, hogy mindaz, amit a velünk született struktúrák feltételezésével megmagyarázhatunk, az felfogható „a szenzomotoros intelligencia konstrukcióinak ’szükség szerű’ eredményeként is. . .”

Ami (1)-et illeti, Chomsky ellenérve gyakorlatilag abban áll, hogy a *megmagyarázatlan* szó nem ugyanazt jelenti, mint a *megmagyarázhatatlan*. Bár Chomsky viszonylag hosszú szakaszt szán arra, hogy e tényt kifejtse, még különböző segédteteleket és illusztrációkat is bevezet a magyará-

zathoz, ezt a részt tulajdonképpen csak Piaget gondolatmenetéhez egyáltalán nem kapcsolódó helyreigazításnak tekinthetjük, hiszen ő pl. a „fenokópia” jelenségét „biológiai” magyarázatnak szánja.

A (2) érvet Chomsky fontosabbnak tartja. Annak ellenére, hogy éppen egy bekezdéssel előbb mutatott rá a megmagyarázatlanság és a megmagyarázhatatlanság között tátongó szakadékra, most így beszél: „Ismereteim szerint semmi olyan alapvető javaslatot nem tettem eddig, ami a 'szenzomotoros intelligencia konstrukcióit' bevezetve valami reményt nyújtana arra, hogy a magyarázatra szoruló nyelvi jelenségekről számot adhassunk.” Továbbá: „Az a gondolat, miszerint egy olyan mentális szervnek, mint a nyelv, természetét a szenzomotoros intelligencia konstrukciói határoznák meg, aligha tűnik elfogadhatóbbnak számomra, mint az az állítás, hogy a szem, az agykéreg vagy a szív alapvető sajátosságai ilyen módon alakulnak ki.” Hogy miért, azt már nem közli velünk. „Nem kísérlem itt meg, hogy részletes érvelést nyújtsak, és csak arra szorítkozom, hogy nagy vonalakban ismertessem gondolatmenetemet. . .”

A gondolatmenet első lépcsője a következő megállapítás: „. . . bizonyosan nem reménykedhetünk abban, hogy egy 'általános tanuláseméletnek' nevezhető valamit fedezzünk fel.” Azaz: a „tanulásemélet” fogalma csak úgy értelmes, ha megjelöljük, ki és mit tanul meg: $LT(O, D)$ (Learning theory for an organism O in a domain D) egy leképezés a tapasztalatok E halmazából a „stacionárius állapot” (steady state) sajátosságainak S_S halmazára. A szerv vagy szervezet az S_0 genetikusan meghatározott „kezdeti állapotból” egy sor (S_1, S_2, \dots) állapot érintésével jut el S_S -be. Mindazt, amit E segítségével nem tudunk S_S -ben megmagyarázni, azt S_0 genetikusan meghatározott sajátosságának kell tekintenünk. Chomsky a következőkben azokra a jelenségekre fogja figyelmét összpontosítani (természetesen S_S -ből kiindulva), amelyeket E nem determinál, tehát olyan nyelvi jelenségekre, amelyek elsajátítását – állítólag – nem tudjuk megmagyarázni.

Itt rövid kitérőt kell tennem. A vita során többször elhangzik, hogy Chomsky és Piaget egyik jelentős érintkezési pontja az „antiempirizmus”. Valójában az a helyzet, hogy míg Piaget – mint láttuk – „empirizmuson” gyakorlatilag szenzualizmust ért, addig Chomsky számára az „empirizmus” elsősorban a tudományos „empirizmust” jelenti, tehát a kizárólag tapasztalati ada-

tokból való kiindulást.¹ Chomsky viszont azt a szenzualista álláspontot képviseli, miszerint a nyelvi kompetencia és performancia fejlődésében csak az E érzéki tapasztalatoknak van szerepe, az intelligenciából „érkező” belső információknak nincs. Ezen a ponton tehát a Piaget-val való találkozásról szó sem lehet. Mint látni fogjuk, a kérdést még súlyosbítja, hogy Chomsky E-t is meglehetősen „lazán” kezeli, és voltaképpen soha nem derül ki, hogy mikor mit tudunk, és mit nem tudunk a rejtélyes E-vel megmagyarázni. Ezenkívül az „általános intelligencia” fogalmával is hadilábon áll, magát a kifejezést elutasítja, s ezzel valójában az a célja, hogy e fogalom valóságos tartalmának és a „kompetenciának” a viszonyát ne kelljen tisztáznia. Sokszor ugyanis úgy tűnik, mintha az általános intelligenciát (ő persze nem él ezzel a kifejezéssel) annak a „kompetenciának” (és ezen belül a „szemantikai szabályoknak”) a részeként fogná fel, amely szigorúan véve „lehetőséges mondatok egy végtelen halmazának” tulajdonságait határozza meg. Ez az álláspont azzal a kockázattal jár, hogy – mivel az intelligencia a mondatokon kívül más teljesítmények révén is „hírt ad magáról” – az egész kompetencia-fogalom veszélyben forog.

Most tehát Chomsky nyelvi példái következnek. Az első példasorozat a „struktúráról független” és a „struktúráról függő” szabályokkal kapcsolatos. Az angol nyelv következő szabályszerűségét:

The man is here. – Is the man here?
kétféleképpen formalizálhatjuk:

H_1 : A kérdő mondatot úgy kapjuk, hogy balról jobbra haladva a mondatban található első *is*, *will*, stb. igét „kihozzuk” a mondat elejére.

H_2 : A kérdő mondatot úgy kapjuk, hogy a mondatban az első NP (nominális szintagma) után következő *is*, *will* stb. igét „kihozzuk” a mondat elejére.

Chomsky szerint a H_1 szabály „struktúra-független”, mivel a mondat „egyszerű szószorozatra” való felbontását követeli csak meg. A második szabály viszont azért „struktúra-függő”, mert a szintagmákra való felosztásra apellál, a szintagmák pedig „absztrakt” egységek, mivel „határaik általában nincsenek fizikailag jelezve”.

¹ A valóságban Chomsky és a generatív nyelvészet többi ideológusa a pejoratív *empirista* jelző odaítélésében távolról sem ilyen konzekvens.

Ha csak ezt az expozíciót vesszük egyelőre szemügyre, megállapíthatjuk, hogy pusztán néhány kategória bevezetéséből áll. Azonban egyrészt: nem látjuk pontosan, miért lenne a szintagma inkább – mint Chomsky mondja – „mentális konstrukció”, mint a szó. Azt sem értem, miért jó az *ehont* szót szokásos használata helyett abban az értelemben használni, hogy ’határai általában nincsnek fizikailag jelezve’. Harmadrészt: a szavak határai még sokkal kevésbé és sokkal ritkábban vannak „fizikailag jelezve”, mint a szintagmákéi. Nagydrészt: ha a szavak „határai általában fizikailag jelezve” lennének, akkor – lévén, hogy a szintagmahatárok legtöbbször egyben szóhatárok is – a szintagmák határai (ha lehet) még inkább „jelezve lennének”.

Most következnek Chomsky tulajdonképpen „konklúziója”: mivel a két szabály közül a H_2 a jó (az áll közelebb az igazsághoz) – vö.

*The man who is tall is here. – *Is the man who tall is here?*

– a gyerekeknek tudniuk kellene, hogy a két lehetséges hipotézis közül H_2 -t kell választaniuk, márpedig erre vonatkozóan környezetüktől nem kapnak felvilágosítást. Következtetés: S_0 genetikusan meghatározott sajátosságai között szerepel, hogy „struktúra-függő” szabályokat kell elsajátítani.

E konklúzió ismét számos ellenérzést válthat ki. A fő probléma, hogy a gyerekek először nem felbontani, hanem összerakni tanulják meg a mondatokat, és ehhez igenis állnak a rendelkezésükre tapasztalatok. Nem fogadhatjuk el tehát bizonyítottnak, hogy az S_0 eleve „struktúra-függő” szabályokra van berendezkedve, s még kevésbé azt, hogy ez genetikusan meghatározott tulajdonsága lenne. Másrészt: Chomskynak az a kitétele sem helytálló, hogy „ H_2 ... sokkal bonyolultabb, ... H_1 -en kívül nem triviális absztrakt mentális eljárást is feltételez”. A szintagmákra való felbontás ugyanis semmivel sem „absztraktabb” és „mentálisabb”, mint a szavakra való, hiszen a szavakra való felbontás – mint ezt az információelméletre alapozó számítógépes vizsgálatok is mutatják – pontosan olyan mechanikus műveletekkel állítható elő a beszédhangok ismeretében, mint a szintagmákra való a szavak ismeretében; a beszédhangok elkülönítése pedig (amire a gyerekeket éveken át edzik) fizikai invarianciákon alapul. Harmadrészt, ami a konkrét H_1 és H_2 szabályokat illeti, Chomsky kérdésfeltevése („Honnan tudja a gyerek, hogy H_2 jó és H_1 rossz?”) egyszerűen gyerekes: semmi sem biztosítja, hogy a gyerek éppen Chomsky transz-

formációs generatív grammatikáját sajátítja el, sőt, hogy egyáltalán szükségképpen „tudja” a kijelentő mondat és kérdő párja közötti viszonyt (s különösen, hogy a kérdő mondatot a kijelentőből állítja elő).

Chomsky további példái sem bizonyító erejűek. A következő példasorban például a probléma a beágyazott mondat (jelzett vagy „odaértett”) „alanyának” hatása (a többes számú alany megengedi az *each other* ’egymást’ bővítményt, míg az egyes számú nem). Ezeknél a példáknál azonban már sem abban nem lehetünk biztosak, hogy egy angol gyerek „soha nem követne el ilyen jellegű hibákat”, sem abban, hogy a példák minden további nélkül transzponálhatók más nyelvekbe. Chomsky egy sor esetben már ki sem tér arra a kérdésre, hogy miért lenne lehetetlen megtanulni az egyes szabályokat (pl. **Each other left*). A részletesebb elemzés mellőzésével elég annyit mondanom, hogy a „velünk születettség” bizonyításához Chomsky szerint szükséges feltételek szép sorban elhagyódnak, és csak egy marad: az univerzalizáció. Ezt azonban szintén nem bizonyítja: gyönyörű érve, miszerint ha az angolra bebizonyítja valaminek a „velünk születettségét”, akkor – mivel a gyerekek bármely nyelvet el tudnak sajátítani – azt univerzálisan bizonyítottnak kell tekinteni, éppen azért nem lehet meggyőző, mivel már az angolra nézve sem érezzük meggyőzőnek a bizonyítékokat.

Magát a vitát Piaget „Bevezető megjegyzései” nyitották meg. Az előadást követő vitában A. Danchin kifejti: három jellemzővel reprezentálhatjuk az élőlényeket: „... egy *programmal*, amely az örökletes kényszeret foglalja magában; valójában ez az absztrakt fogalom szolgál alapjául annak, hogy egy adott osztály (faj) minden egyedét meghatározzuk; a rendszer *kezdeti állapotával*, ... ez azt a kontextust képviseli, amelyben a születés pillanatától a programnak kifejezésre kell jutnia; végül az egyes programok *sajátos megvalósulásaival*, ami az egyedfejlődéssel jelent egyet. Az összes realizáció együttese az a *genetikus burok*, ami indukció révén lehetővé teszi, hogy a program lényegi sajátosságait megkapjuk.”

S. Toulmin szavai is megszívlelendők. Szerinte Piaget „... feleslegesen aggódik, amikor a feltételezett ’véletlenszerű eredetre’ helyezi a hangsúlyt. ...”; „... a fenotípusból a genotípusba való átmenet csak akkor lehetséges, ha egy sor mutáció is végbemegey. ...” És, mint Danchin rámutat, „... a környezet szisztematikusan kiválasztja azokat az egyéni sajátosságokat, amelyek hozzá a

legjobban idomulnak, természetesen figyelembe véve a program szabta (jelentős) kényszereket”.

Kérdés, hogy Danchin Piaget-kritikája (Danchin szerint Piaget felfogása a genetikus programot szinte teljes egészében tagadó T. Liszenkóéhoz közelít) ténylegesen érzékeny pontjára tapint-e rá a konstruktivizmus tételeinek.

A „Bevezető megjegyzéseket” követő vitához Chomsky is hozzászól. Egyrészt javasolja, ha valaki nincs az ő véleményén, az a filozofikus vita helyett jobban teszi, ha megmutatja, hogyan lehet az általa ismertett nyelvi tényeket „a szenzomotoros intelligencia vagy az önszabályozó mechanizmusok általános sajátosságaival” megmagyarázni. (Ha ez nem sikerülne, az ő álláspontjára kellene helyezkednünk?) Piaget vállalkozik is erre (I. a VII. fejezetet). Másrészt – és itt tulajdonképpen a biológusok „közbelépését” hártja el Chomsky – „a probléma nem az, hogy a szilárd mag stabilitásáról, hanem hogy specifikus jellegéről adjunk számot”.

G. Cellérier érdekesítő előadásában az innátizmus és a konstruktivizmus stratégiáinak párhuzamairól és különbségeiről beszélt. Bár Cellérier szemében „evolúciós szempontból... az innátizmus és a konstruktivizmus nem összeegyeztethetetlen...”, mégsem érthetünk egyet M. Piattelli-Palmarinivel, aki szerint Cellérier kompromisszumos megoldást keres. Cellérier megállapítja, hogy míg Chomsky a lehető legtöbbet, addig Piaget a lehető legkevesebbet igyekszik S_0 -ba belefoglalni. Ami az innátizmus és a konstruktivizmus közötti lényegi egyezést illeti, Cellérier szerint az főképp abban nyilvánul meg, hogy „... minden innátista koncepció végső soron konstruktivista”, következésképpen – amikor számot kell adni a feltételezett mechanizmusok eredetéről – „pontosan ugyanazokkal a problémákkal kell szembenéznie, mint Piaget konstruktivizmusának”. Később (a II. fejezetet lezáró hozzászólásában) fog kiderülni, hogy Cellérier óvatosságmegfogalmazásai mögött az innátizmussal szembeni mély szkepszise húzódik meg.

Cellérier előadását heves vita követi, amelynek során Chomsky Cellérier-vel, M. Piattelli-Palmarinivel, G. Batesonnal, A. Danchinnal és Piaget-val kerül szembe, s hozzászól még S. Atran, D. Sperber, J. Fodor valamint F. Jacob.

A vitát Chomsky kezdeményezi, s további menetét is az ő nézeteinek tisztázása határozza meg. Chomsky ellenvetéseit lényegében arra alapozza, hogy a nyelvet szerinte az „egyéb szervekkel” teljesen analóg módon lehet és kell vizsgálni.

Később kiderül, hogy ezen sokkal többet ért, mintsem a felhasználandó vizsgálati módszerek azonosságát. A Cellérier által említett két stratégia (S_0 minimális, ill. maximális mennyiségű struktúrával való „felruházása”) Chomsky szerint értelmét veszti, ha valóságos szervekhez próbálunk ilyen módon közelíteni. A nyelv esetében – éppúgy, mint a szerveknél – azt kell vizsgálnunk, mik S_0 valóságos sajátosságai. Chomsky Piaget tanulás-metafórájával szemben a nyelvi készség kifejlődésére a legjobb metaforát – a szervek analógiájára – a *növekedésben* látja. A vita ezek után a szervekkel való analógia felé fordul.

M. Piattelli-Palmarini hangot ad kételkedésének: lehet-e ugyanazokat a magyarázó kategóriákat használni a nyelv, mint a szervek esetében? Bateson is kételkedik ebben. Danchin hozzáteszi: „Elfogadom, hogy a szívét és az agyat lehet ugyanazokkal a módszerekkel vizsgálni, mégis úgy vélem, hogy a szív és az agy teljesen különböző dolgok, hiszen apánk szívéből öröklünk valamit, de emlékezetéből semmit sem.” Chomsky azonban megint nem sikerül meggyőzően érvelnie a javasolt analógia mellett. „... mindkettő természete (a fizikai struktúráké és a nyelvi készségé) determinált, mégha természetük realizálódásához szükség van is megfelelő környezetre...” Chomsky szerint a nyelvi különbségeket csak azért látjuk fontosabbnak, mint pl. a szív működésében és méreteiben felfedezhetőket, mert mindennapi életünk szempontjából relevánsabbak, a tudományban azonban ezt a „természetes előítéletet” nem szabad érvényesíteni.

Azzal valóban egyetérthetünk, hogy a vizsgálati módszer azonos lehet a „fizikai struktúrák” és a nyelv esetében; még azzal is, hogy számos hasonlóságot, akár izomorfizmust is felfedezhetünk közöttük. Mindez azonban nem implicálja, hogy az egyik területen levont következtetéseinket minden további nélkül átvihetjük a másikra. Elég, ha néhány feltűnő különbséget végiggondolunk: (1) a környezet hatása a szív esetében általános, illetve közvetlenül biológiai-fiziológiai jellegű, a nyelv esetében viszont a központi idegrendszer – és ezen belül is az agykéreg – által közvetített specifikus ingerek is hatnak; (2) a nyelvi teljesítmények elképzelhetetlenek lennének a környezet (és ezen belül a társadalmi környezet) tudatos és nem tudatos „edzése” nélkül, míg a szív teljesítményére ez nem áll; (3) a nyelvi készség kialakulását messzemenően befolyásolja az egyéb kérgi tevékenységek teljesítmény-szintje (például a nemóriakapacitás), amit viszont genetikai és környezeti tényezők egyaránt „determi-

nálnak” (és persze e tevékenységek kölcsönhatásáról sem szabad megfeledkezünk).

Ami a II. fejezet vitájának kritikai értékelését illeti, azt nálam sokkal avatottabban végzi el Cellérier a fejezet végén található hozzászólásában. Cellérier az, aki – távolról sem a kompromisszum igényével – új lendületet ad a vitának. Chomsky érveinek megsemmisülésével minőségileg más megvilágításba helyeződnek az érintett kérdések, s az eredeti kérdésfeltevés megvitatása gyakorlatilag lezárul.

Cellérier elsősorban kifejti, hogy az S_0 kezelést illetően tett megállapításaival kész tényeket írt le, nem pedig alternatívát kínált fel. Chomsky azzal a kijelentésével, hogy S_0 valóságos sajátosságait kellene kutatni, ellentmondásba kerül azzal, amit valójában csinál. Cellérier D. Sperber hozzászólására is reagál. Sperber a vita során megállapította, hogy az innátista magyarázatok nem *a priori* elvethetők. Sperber Chomsky felfogását „nyitottnak”, Piaget-ét pedig „zártnak” tekinti, mivel ez utóbbi eleve elvet minden innátista magyarázatot. Cellérier megállapítja: Sperber vagy a két szerzőt, vagy saját róluk teendő állításait téveszthette össze: „Az a gondolat, miszerint ’annak a mentális apparátusnak, amelyet a gyermek a nyelvelsajátításban vagy valamely más kognitív területen felhasznál, egy része velünk született lehet’, amit Sperber Chomskynak tulajdonít, voltaképpen Piaget-é, a Chomsky-féle változatban viszont az *egy része* kifejezés helyébe az *egésze* szót kell tennünk...” Cellérier a következőképpen okoskodik: „... egy pszichológus, aki azzal az alaphipotézissel dolgozik, hogy a gyermek mentális apparátusának bizonyos elemei szerettek (abban az értelemben, hogy az egyed, és nem a faj konstrukciói), nem tudja előre, hogy egy adott elem velünk született vagy elsajátított-e. Elsősorban tehát konstruktivista magyarázatot igyekszik találni; ez nem ideológiai előítélet, nem is preferencia, hanem a hipotézisével való összeegyeztethetőség kérdése. Ha és amikor ennek az elemnek genetikusan eredetet tulajdonít, akkor elismeri, hogy a pszichológiában ennek az elemnek nincs konstruktivista magyarázata, s ugyanakkor leteszi a voksát a biológiai magyarázat szükségessége mellett.” Ugyanakkor világos, hogy Chomsky sem pszichológiai, sem biológiai magyarázatokkal nem szolgál. Abban az esetben pedig, ha a kérdéses fiktív pszichológus alaphipotézise nem konstruktivista, hanem Chomsky módján innátista, akkor a pszichológus elveszti a kenyerét, hacsak nem csap fel biológusnak.

Chomsky tehát lemond az anatómiai-fiziológiai és genetikai adatokról. Ugyanakkor Cellérier szerint más módon sem képes – elvileg nem képes – hasonló érvényű adatokhoz jutni. Az univerzalizálás kritériuma nem elégséges feltétel (a gravitáció minden szervezetre hat, mégsem velünk született), de még csak nem is szükséges: a kongenitális haemolytikus anémia velünk született, de – szerencsére – nem univerzális. Másrészt, ha a nyelvi készséget ugyanúgy kellene kezelnünk, mint a szerveket, akkor ki kellene mutatnunk a transzmisszió, a recesszivitás ill. dominancia, a mutáció, a rekombináció stb. jelenségeit is az érintett nyelvi jegyek esetében. Cellériernek ez az észrevétele legalábbis abból a szempontból figyelemreméltó, hogy magának a velünk születettség-fogalomnak a nehézségeire rámutat.

A III. fejezet S. Papert és N. Chomsky vitáját tartalmazza. Papert előadása („A mesterséges intelligencia szerepe a pszichológiában”) a mesterséges intelligencia konstrukciórendszerét használja fel arra, hogy Piaget és Chomsky nézeteit „a helyükre tegye” – és hogy Chomskyéit megkérdőjelezze. Papert felszólalása után Chomskyval bonyolódik vitába, de – mivel Chomskynak ismét nem sikerül elfogadhatóan érvelnie – ez a rész természetlen marad.

Néhány érdekesebb megjegyzés Papert előadásából: „Azt hiszem, Chomsky azért kész bizonyos szintaktikai struktúrákat ’megtanulhatatlannak’ tekinteni, mert a tanulási folyamat általa alapul vett paradigmája túl egyszerű, túl szűk.” Felhívja a figyelmünket arra, hogy a mesterséges intelligencia-kutatások éppenséggel ellentmondanak a mentális funkciók elküionült egységekként való felfogásának.

Papert szól a „fogalmak” velünk születettségének fogalmi nehézségeiről is. Egy logikai gép (Paperték „perceptronja”) képes „megtanulni” a *kisebb, mint K* predikátumot (ahol *K* tetszőleges természetes szám). Arra a kérdésre, hogy e gépnek „velüsületett” tulajdonsága-e a számság fogalma, nemcsak teljesítményének, de még szerkezetének vizsgálatával segítségével sem adhatunk határozott választ. Papert szerint a perceptronnal sokkal bonyolultabb egy esetében még kevésbé beszélhetünk minden további nélkül „velünk születettségéről”. A voltaképpeni probléma az, hogy a *fogalmat* és a többi hasonló kifejezést technikaibb dolgokkal lenne tanácsos helyettesíteni.

Piaget munkásságát értékelve Papert megállapítja: „azt a kérdést, hogy ’a szám fogalma

velünk született-e⁹, felváltja a számfogalom fejlődésének vizsgálata olyan különböző előzményekből (précurseurs) kiindulva, amelyeknek létezését Piaget előtt sem Arisztotelész, sem a pszichológusok nem látták”. Másrészt „Piaget hozzájárulásának jelentőségét aligha befolyásolná, . . . ha megállapítanák az általa felfedezett közvetítő objektumok ’velünk születettségét’”.

Chomsky álláspontját bírálva kifejti: „A gyermek természetesen nem közvetlen oktatás révén tanulja meg a Specified Subject Conditiont (Chomsky egyik példája az S_0 sajátosságaira); egyetlen struktúrát, egyetlen képességet sem ilyen úton sajátítunk el. S a gyermek természetesen nem is passzív szemlélődés útján sajátítja el az SSC-t.” Papert szerint a gyermek „kísérletek” révén fedezi fel az SSC-t. Ha arról kérdeznének, honnan ered a kísérletezés képessége, inkább hajlanék annak az elfogadására, hogy ez az S_0 kezdeti állapot sajátossága.”

Papert tulajdonképpeni konklúziója következő: a tanulás-elmélet fő gondja abból az érzésből fakad, hogy „a szellem gondolkodásra és fejlődésre való képessége – csoda”, s ezt az érzést kellene csökkenteni. A számfogalommal kapcsolatban Bourbakiék felfedezéseire támaszkodva ezt tette Piaget (A. Szeminskával együtt írt, 1941-ben megjelent írásában), s tegyük hozzá: a nyelvelsajátítással kapcsolatban Chomsky generatív grammatikájának néhány aspektusa is betöltheti ezt a funkciót. Ezen a ponton tehát Papert túl szigorú.

A Papert előadását követő vita, mint már említettem, terméketlen maradt. Az összeszólalkozás lényege Piaget említett könyvének és a Bourbaki-csoport által javasolt számfogalomnak az összefüggése, amit Chomsky mintha meg sem értene, a még hozzászóló S. Atran pedig „*ad hoc* analógiának” minősíti. Pedig – és ez éppen a következő részből derül ki, ha eddig nem lett volna világos – Chomsky generatív grammatikája ugyanúgy viszonyul a mögötte húzódó matematikai részterülethez (a rekurzív függvények egy esetéről van szó), mint Piaget elmélete a számfogalom kialakulásáról Bourbakiék számfogalmához.

A IV. fejezetben M. Piattelli-Palmarini szavai-val élve „Chomsky védőbeszédét” találhatjuk. Ha valóban ezen a védőbeszédem múlik, hogy kinek a javára döntjük el a vitát (ezt a kérést a szerkesztő az olvasóra bizza, bár saját véleménye szerint inkább az innatizmus felé kellene billennie a mérleg nyelvének), akkor biztos, hogy nem Chomsky lesz a kedvezményezett.

Chomsky sem előadásában, sem az azt követő vitában nem mond új, és főleg: nem mond meggyőző érveket. Az előadás felépítése a következő: Chomsky először (elég hosszan) ismét kifejti „nem tudására” alapozott ellenérvét („nem tudunk olyan javaslatról. . .”). Ezek után megállapítja, hogy Descartes spekulatív hipotézise, miszerint a vizuális tér kétdimenziós, geometriai alakzatok segítségével történő percepciója velünk született sajátosság, Hubel és Wiesel kutatásai nyomán bizonyítást nyert. Ezek után ismerteti egyik, az S_0 kezdeti állapot sajátosságaira vonatkozó hipotézisét (a „struktúra-függő” szabályok elsajátítására vonatkozó genetikai diszpozíció hipotézisét), majd javasolja, fogadjuk el ezt a hipotézist „tisztán karteziánus hipotézisként”. Ez természetesen lehetséges, csak – annak ellenére, hogy Chomsky erről nem vesz tudomást – számos (nyomós) ellenvetés is lehetséges.

Az előadást követő beszélgetés során Papert néhány kérdésre Chomsky ismét már kifejtett nézeteivel válaszol. Végül D. Premack veti fel, hogy a csimpánzok képesek „struktúra-függő” szabályokat elsajátítani. D. Sperber tesz még két megjegyzést: (1) a megismerésnek nem minden területén létezik az S_s „stacionárius állapot”; (2) Sperber egyetért Chomskyval abban, hogy a megismerés minden területe külön tanulásemelget igényel, de nem látja világosan, hogyan lehetséges e területek elkülönítése.

(1) ellenvetése mellett Sperber sajnos elég szerencsétlen példát hoz fel (tudniillik, hogy az enciklopédikus tudás egész életünkben növekszik), Chomsky válasza tehát (ilyen extenzív fejlődés a nyelvi készségben is felfedezhető, például az új szavak elsajátításában) magától értetődik. Pedig a kérdés fogósabb ennél, hiszen a nem-nyelvi ismeretek nem csak extenzív úton fejlődnek egész életünk során.

A (2) kérdésbe már beletörök Chomsky bicskája: hogy autonóm területtel állunk-e szemben, azt „nem tudjuk *a priori* megmondani, ezt csak akkor tehetjük meg, ha szervezett rendszerrel van dolgunk. Amikor egy sajátos tulajdonságokból, belső kölcsönhatásokból, stb. felépülő rendszerrel találkozunk, *ésszerűen feltehetjük, hogy egyetlen rendszerrel van szó.*” Chomsky érvelésében ott a nagy hiba, hogy *nem találkoznak ilyen rendszerrel*, pontosabban szólva: a kérdés éppen arra irányult, hogyan határolunk el egy ilyen rendszert. Chomsky gyakorlatilag három példával él: (1) a nyelvével, ami – feltéve, hogy nem azonosítjuk Chomsky transzformációs generatív grammatikájával – *nem* jelenik meg ilyen rend-

szerként, illetve nyelvészeti és pszichológiai jellegű előfeltevések szükségesek ahhoz, hogy ilyen rendszerként fogjuk fel (s a probléma éppen abból adódik, hogy a vita számos résztvevője nem fogadja el Chomsky előfeltevéseit); (2) a zene példájával, amire szóról szóra ugyanez áll; (3) a matematika példájával, ami azonban csak explicit módon kodifikált alakjában „egyetlen rendszer”, tudati reprezentációjával éppen az a helyzet, ami a nyelvvel és a zenével. Konklúzióm tehát: olyan rendszerek, amilyenekre Chomsky hivatkozik, csak „papíron” léteznek, Sperber (megválaszolatlanul maradt) kérdése viszont éppen azt célozta, hogy hogyan „kerülnek papírra” ezek a rendszerek.

Úgy vélem, ez a kritikus pont még a nyelvészet irányába fordíthatta volna a vitát (persze, csak ha Sperber kérdésére valaki válaszolt volna), hiszen terítékre kerülhetek volna Chomsky nyelvészeti jellegű előfeltevései. Így viszont a többi tudományok művelői (pszichológusok, filozófusok, etológusok stb.) profitálhatnak sokat a könyv hátralevő részéből. Ez motiválja, hogy a továbbiakban csak a legfontosabbakra fogok szorítkozni.

Az V. fejezet B. Inhelder rövid előadásából és az azt követő vitából áll. Inhelder arra hoz fel példákat, hogyan függ össze a beszédkészség fejlődése (szintaktikai és szemantikai jellegű szabályok elsajátítása) egyéb kognitív struktúrák kialakulásával. Természetes, hogy Inhelder és az általa idézett számos kutató nem azt vizsgálja, hogyan „tanulják meg” a gyerekek Chomsky transzformációs-generatív grammatikáját, még csak nem is éppen a Chomsky által említett szabályszerűségeket veszik szemügyre, de ez nem is követelmény. Papert hívja fel a figyelmünket arra, hogy Inhelder egyik példája (H. Sinclair kutatásaira való hivatkozása) közvetlenül is összekapcsolható Chomsky egyik (az első) példájával: az alany – akció fogalmaiban való gondolkodás *logikailag egyszerűbbé* teszi az említett szabályszerűség H₂ formalizálását.

A VI. fejezet „J. Fodor fejezete”. Fodor – a szerkesztő finom fogalmazása szerint szélsőséges és kategorikus – álláspontját – ami célja szerint Chomsky álláspontja mellett szólna – a Chomskyénál kisebb fogalmazási leleménnyel adja elő, de filozófiai tartalma is szegényesebb, mint Chomsky fejtegetéseit.

Fodor szerint nemcsak *nincs* tanuláselmélet, de *nem is lehetne*; „a fogalmak megtanulásának már a *gondolata* is zavaros számomra”. „Ha mégis úgy véljük, hogy létezhet ilyen elmélet, az csak

azért van, mert a *fogalmak elsajátításának* elméletét összekeverjük egy másik elmélettel, ... a 'hiedelmek rögzülésének' elméletével.” Fodor rámutat, hogy a fogalom-elsajátítást vizsgáló *minden* eddigi kísérlet voltaképpen a „hiedelmek rögzülését” vizsgálja, amennyiben figyelmét arra összpontosítja, hogyan veti el a kísérleti személy a „kísérletvezetőt nem kielégítő” / „nem megerősített”, illetve hogyan fogadja el a „kísérletvezetőt kielégítő” / „megerősített” hipotéziseit. Ezeknek a vizsgálatoknak közös hibája tehát, hogy a hipotézisalkotás – verifikálás folyamatában nem tud számot adni a hipotézisek „eredetéről”. Természetesen lehetséges a hipotézisek (legalábbis bizonyos alaphipotézisek) eredetével kapcsolatban innátista álláspontra helyezkedni. Sőt, Fodor szerint a Piaget-féle megközelítésben csak ez lehetséges! Fodor értelmezése szerint Piaget a gyermek kognitív fejlődésének szakaszait egyre „erősebb” logikai rendszerekben képzelel el. Ha azonban a tanulás folyamata a hipotézisalkotás – verifikálás mozzanataira bomlik, akkor az i-ik stádiumból az i + 1-ik stádiumba való eljutás tanulás útján lehetetlen, ugyanis ehhez az i-ik stádiumban olyan mondatok igazságtételeit kellene ismernünk, amelyek az i + 1-ik stádiumhoz tartozó fogalmakat is tartalmaznak. Ez viszont logikai lehetetlenség.

Fodor „mutatványának” (ami állítólag új irányt adott az egész vitának) buktatóira hamarosan, az utána következő vitában fény derül. A nem kizárólag amerikai szakirodalmon nevelkedett olvasó azonban nyomban felfedezhet egyet ezek közül: Vigotszkij (és több más szovjet nyelvész is) *nem* a hipotézisalkotás – verifikálás keretében képzelel el a tanulási folyamatot, Vigotszkij maga pedig élő ellenpéldája a Fodor által felvázolt és jogtalanul extrapolált kísérleti sémának.

Papert ellenvetésére, miszerint már Winston tanulás-modellje is többet tartalmaz, mint a hipotézisalkotást és -verifikálást (tudniillik a hipotézisek módosítását), Fodor válasza, hogy ez nem változtat azon, hogy az illető séma alapvetően valamilyen induktív logikával azonosítja a tanulási mechanizmust. Piaget az ellen tiltakozik, ahogyan Fodor az ő elképzelését interpretálja: Piaget megfogalmazásában az i-ik struktúra tartalmaz valamit a rákövetkező struktúrából, de nem tartalmazza egész i + 1-et mint struktúrát. Ez persze csak úgy lehetséges – mint később Piaget világosabban is kifejti –, hogy a gyermek kognitív struktúráján nem ennek formalizálását értjük. Itt a második buktató: Fodor, illetve Fodor és Piaget két különböző értelemben is használja a *struktúra*

szót. A harmadik buktatóra A. Wilden hívja fel a figyelmünket: az *erősebb* szó két használatának különbségéről, a szintaktikai és a szemantikai-pragmatikai erősség-fogalom közötti különbségről van szó. A negyedik buktató – J. Monod fedezte fel – Piaget megjegyzéseire némi képp kapcsolódik: a *logika* szó Fodornál egyszerre jelenti a szó köznapri értelmében vett „logikát” (gondolkodásmód, gondolkodási teljesítmény) és a szó logikai értelmében vett logikát. Ez többek között ahhoz az ellentmondáshoz vezet, hogy a logikusok által kidolgozott „logikák” végtelenbe nyúló sora a velünk született fogalmak végtelenségét bizonyítaná.

A VII. fejezetben Piaget megkísérli példával illusztrálni a szenzomotoros intelligencia és a nyelv összefüggését. Mivel a példa lényege a szenzomotoros intelligencia szerepe a beszéd kezdetében, az utána következő vita érthető módon időnként a nyelv és a gondolkodás viszonyának általános kérdései felé (melyik az alapja a másiknak? stb.) tendál. Egyidejűleg azonban újabb támpontokat kapunk – ha nem is Piaget nézeteinek teljes elfogadásához, de – a Chomsky-féle innatizmus elvetéséhez.

Piaget előadásának fő pontjai: a gyermek fejlődése során egyfajta „cselekvés-logikát” jut el a fogalmi logikáig. A tevékenység-logika lényege, hogy a gyermek a külvilág tárgyait akciósemákhoz kapcsolja, például a tárgyakat azokkal a tevékenységekkel „asszociálja” (a konstruktivizmus terminológiájában: „asszimilálja”, mert ez a kifejezés állítólag jobban utal az alany aktivitására), amelyeket az illető tárggyal csinálni lehet; csak a fogalmi logika teszi azonban lehetővé, hogy e tárgyakat egyetlen osztályként képzeljük el (ezt nevezi Piaget „extenzióknak”). A fogalmi logika alapja a tárgyaknak közvetlenül más tárgyakhoz való „asszimilálása”. Ehhez azonban nyilvánvalóan szükséges a felidézés mozzanata. A felidézés alapja a „szimbolikus” vagy „szemiotikai” funkció, amelynek kialakulásában az első lépéseket az utánzás különböző formái (utánzás, szimbolikus játék, differenciált utánzás stb.) jelentik. Mármost a nyelv kialakulása elképzelhetetlen a szimbolikus funkció és általában a fogalmi logika jelenléte nélkül (s persze ezek kölcsönhatásban is vannak egymással). A nyelv megjelenése és a szemiotikai funkció kialakulása egyidőben és koordináltan következnek be a gyerek életében; miért is ne tanulna meg beszélni a gyerek, ha a kettő között nem lenne összefüggés?

Piaget nézeteinek bírálatára ismét nem térek ki (a lényegesebb pontokon Vigotszkij *Gondolko-*

dás és beszéd c. könyvét tartom irányadónak), s a vita szempontjából fontos megállapításai úgyszólván előkerülnek még. Chomsky egyik ellenvetése, hogy a pubertás közvetlenül követi a beszéd-készség elsajátításának utolsó stádiumait, mégsem juttunk arra a következtetésre, hogy a két tény között oksági kapcsolat van. Második megjegyzése Monod észrevételéhez kapcsolódik (a súlyos fogyatékosok szenzomotoros intelligenciájuk viszonylagos gátoltsága ellenére képesek elsajátítani a nyelvet), de természetesen ismét negatív módon: Chomskynak éppúgy nem állnak rendelkezésére erre vonatkozó adatok, mint Monodnak vagy Piaget-nak. Chomsky harmadik ellenérve, miszerint ha be is bizonyítaná Piaget a szenzomotoros intelligencia egyes teljesítményei és a nyelv közötti oksági kapcsolatot, az sem jelentené azt, hogy a szenzomotoros intelligencia strukturái határozzák meg a nyelvi strukturákat, éppúgy, ahogy az indítómotor bekapcsolásának feltétele sem határozza meg a belsőégésű motor strukturáját.

Chomskynak ezekre az ellenvetéseire csak Papert válaszol, megállapítja, hogy Chomsky túl könnyedén veszi a Piaget által említett folyamatok egyidejűségét, hiszen nem pusztán a koincidenciáról, hanem funkcionális megegyezésről és koordinációról is szó van. Hozzátehetjük: a pubertás és a nyelv viszonyára nemcsak ez a feltétel nem áll, hanem az oksági kapcsolat sem: a pubertás és a nyelvelsajátítás terén elért eredményektől függetlenül bekövetkezik. Ezenkívül a pubertás (a nyelvi készséggel ellentétben) nem elválaszthatatlan a kérgi tevékenységektől, éppúgy, ahogy a belsőégésű motor is jól elválasztható az indítómotortól.

Igen időszerű (sőt, kissé talán megkészt is) Premack észrevétele: „... legalább kétféle innatizmus (nativisme) van: az egyik szerint a nyelvi tevékenységet meghatározó tényezők sokat köszönhetnek ugyan a géneknek, mindamellett általánosak”, a másik szerint viszont (ez Chomsky álláspontja) a beszéd-készséget meghatározó genetikai tényezők *csak* a beszédtevékenységre hatnak. Premack helyesen állapítja meg, hogy Chomsky semmilyen érv alapján nem veheti el eleve az első típusba tartozó innatista elméleteket (például Piaget-ét).

Premack második megjegyzését: „... ha a szemantikai fogalmak nincsenek jelen, akkor a nyelvben sem fogjuk őket megtalálni...”, Chomsky egyszerűen triviálisnak tartja. Pedig innen csak egy kis lépés, hogy Chomsky összes „velünk született” szintaktikai és szemantikai za-

bályát a szenzomotoros intelligenciából vezessük le: ha ugyanis nyilvánvaló – mint ahogy nyilvánvaló –, hogy a szintaktikai szerkezetek is „jelenetek”, akkor Premack megállapításának ezekre a struktúrákra is állnia kell, méghozzá kivétel nélkül. Ebből pedig az következik, hogy azok a nyelvi szabályszerűségek, amelyeket a gyerekek a környezet passzív szemlézéséből valóban nem tanulhatnak meg, nemcsak származhatnak saját intellektuális tevékenységük egyéb területeiről, hanem *feltétlenül onnan is származnak*.

A VIII. fejezetet csak néhány szóban említem meg. J. -P. Changeux kitűnő előadásában (ebben tulajdonképpen P. Courrègeszel és A. Danchinnel együtt végzett kísérleteinek konklúzióit ismereteti) egyik vitapartnernek sem szolgáltat bizonyítékokat. Ezt a tényt Changeux kompromisszumos lehetőségként értelmezi, az igazsághoz azonban talán az áll közelebb, hogy Piaget és Chomsky nézeteltéréseinek – legalábbis Changeux-ék elméletének fényében – nem nagyon lehet neurobiológiai interpretációja. Chomsky álláspontja azért védhetetlen neurobiológiailag, mert a modern neurobiológia elutasítja a központi idegrendszer teljes genetikai determináltságát (legalábbis, ha emberről van szó), és arra sem mutat semmi, hogy a beszédfunkciók specifikus genetikusan determináltság alatt állnának. Changeux azonban Piaget konstruktivizmusa mellett sem állhat ki: arra sincs bizonyíték, hogy az egyén aktivitásának szerepe lehetne a neurobiológiai hálózatok kialakulásában.

A IX. fejezet sem hozta meg gyümölcsét. Premack csak a Changeux-éhez hasonlítható előadása szintén egyfajta összefoglalás, és szintén nem erősíti meg egyik fél véleményét sem. Akárcsak Changeux, Premack sem támasztja alá Chomsky álláspontját: az a tény, hogy a csimpánzok rendelkeznek az általános intelligencia szinte minden Piaget szerint szükséges diszpozíciójával (már ami a beszéd képességét illeti), és mégsem „beszélnek”, semmit sem bizonyít. Egyrészt nem bizonyítható, hogy a csimpánzok nem képesek rekurzív szabályokat elsajátítani (sőt, Premack szerint minden amellet szól, hogy képesek), másrészt nem bizonyítható, hogy valóban nem „beszélnek” (sőt, a legutóbbi időkben gorillákon végzett kísérletekben előfordult – nevezetesen egy Koko nevű gorilla esetében –, hogy a süketnéma-jelrendszer ismerő állat „beavatatlan” társait tanítani kezdte). Piaget sem állítja azonban, hogy ezen kognitív feltételek megléte szükséges és elegendő a beszéd megjelenéséhez. Premack

előadása tehát nem ad közvetlen alapot újabb összecsapásra; az előadást követő vita ezért is inkább csak Premack faggatására korlátozódik. Egyébiránt – ha eltekintünk a Chomsky–Piaget vita eredeti tárgyától – ez a fejezet az egyik legtanulságosabb.

A X. és XI. fejezetet nyugodtan „átugorhatjuk”, annak ellenére, hogy az olvasók egy részének figyelmét bizonyára felkelti majd. A X. fejezetben N. Bischof elemzi Piaget-nak K. Lorenz nézetével kapcsolatos, még a „Bevezető megjegyzésekben” tett kijelentéseit. D. Sperbernek a XI. fejezetben található hozzászólásával kapcsolatban („Megjegyzések arról, hogy miért nem járulnak hozzá pozitívan az antropológusok az innatizmus problémájához”) számos tudományelméleti kifogás merülhet fel, de mivel a vita szempontjából ez az előadás is marginális, ezekre itt nem kell kitérnem.

A XII. fejezettel a közvetlenül a vitából származó szövegek végére értünk. Megfigyelhettük: ahogy a vita ismertetésében előrehaladtam, úgy fogyatkoztak a vitához közvetlenül hozzájáruló felszólalások. Míg azonban a VIII–XI. fejezeteket kitekintésként értékelhettük, a XII-ben Fodor és Chomsky visszatérnek a tulajdonképpeni vitához, és egyúttal már többször kifejtett nézeteikhez. Közös előadásukban voltaképpen Fodor előző felszólalásának (és *The Language of Thought* c. könyvének) lényegét próbálják világosabban kifejteni. A konklúzió – Papert megfogalmazásában – „az a tautológia, hogy nem építhetünk a semmire”, vagyis: hogy az indukció lehetetlen (a tudományelmélet szempontjából) *a priori* hipotézisek nélkül, illetve (a tanulásemélet szempontjából) velünkszületett predikátumok nélkül. Chomsky ennek megállapítása után többször hevesen követeli a vita lezárását (mondván, hogy az innatizmushoz ezek után nem férhet kétség), ami a Chomsky és Papert között kialakuló szócsatával meg is történik. A vita végén mindkét fél konklúzióját elfogadhatjuk: Chomskyék következtetése támadhatatlan mindaddig, amíg kizárólag *indukción* és „többé vagy kevésbé bonyolult környezeti hatásokról” van szó (ezt Piaget is nyilván elismerné). A másik fél konklúziójával ugyanez a helyzet (Papert mondja ki): „... valaminek velünk kell születnie. . .”

A XIII. fejezetbe két olyan cikket illesztett be M. Piattelli-Palmarini, ami a vita egészével átfogóan foglalkozik. Az első, S. Toulmin cikke címében a konstruktivizmus és az innatizmus közötti utat, vagyis mind Chomsky, mind Piaget

álláspontjának elvetését hirdeti. Szimptomatikus, hogy a vitát megelőzően írt cikk a könyv végére is kerülhetett.

Toulmin első megjegyzésében azt mondja ki, hogy célszerű lenne a feltételezett „logikai” és „empirikus” mentális struktúrák fogalmával nem visszaélni; úgy véli, a félreértések elkerülése végett csak explicit formális struktúrák interiorizálása esetén kellene valóságos „logikai” struktúrákról beszélni. (Megjegyzem, míg Piaget számos esetben hangsúlyozta, hogy a *logikai struktúra* kifejezést nem ebben az értelemben használta, addig Chomsky – úgy tűnik – azt gondolja, hogy a gyerekek fejében pontosan úgy állnak a dolgok, mintha azok az ő transzformációs generatív grammatikáját tanulták volna meg.)

Igaz, hogy Toulminnak második észrevételében is igaza van: Piaget azt mondja, hogy „az embernek nincsenek veleszületett kognitív struktúrái”, ekkor viszont valóságosan „logikai” struktúrákat ért. Toulmin ugyanakkor úgy véli, hogy a Chomsky által feltételezett *túl specifikus* „veleszületett sajátosságokat” a neurobiológia nem erősítheti meg (hozzáteszem: egyelőre nem is cáfolja).

A másik cikket Piaget írta (ez már valóban a vita után keletkezett). Új adalékok nem szerepelnek benne: azt hiszem, nem vetem el a súlykot, amikor azt mondom: ez a győztes fél értékelése. Személy szerint tér ki Changeux és Premack hozzájárulására, visszatér Bischof felszólalására, majd válaszol Toulmin és Putnam (l. a következő részt) néhány kitételére.

A könyv második nagy fejezetének egy részét a vita „folytatása” teszi ki: H. Putnam, aki a royaumont-i konferencián nem tudott részt venni, összefoglaló értékelést írt Chomsky és Piaget álláspontjáról. Putnam Piaget nézeteihez kapcsolódó megjegyzései – mint erre Piaget „Befejező megjegyzéseiben” kitért – félreértéseken alapulnak. Chomsky-kritikájában csak néhány ponton produkál még el nem hangzott vagy jelentős ellenérveket; ezek közül is csak egy adalékot emelnek ki.

Chomskynak az eldöntendő kérdésekkel kapcsolatos példájára hivatkozva Putnam megállapítja, hogy Chomsky koncepciója szerint a gyermeknek nemcsak a kijelentő – kérdő transzformációt, hanem ennek inverzét is „tudnia” kellene (Chomsky szerint ugyanis a kérdő mondat megértése feltételezi az alapul szolgáló kijelentő mondat felismerését). Márpedig, míg a H_2 hipotézis esetében a kérdő mondatból a kijelentőt „egysze-

rűen” úgy kapjuk, hogy a segédigét az első NP után helyezzük, a H_1 hipotézis (és semmilyen „struktúra-független” szabály) nem teszi lehetővé a kijelentő mondat helyes rekonstruálását.

Putnam Fodor nézeteire is kitér, és mind Chomsky, mind Fodor válaszol Putnam cikkére, sőt, Putnam mindkettejük válaszcikkére újabb cikkel reagál. Az ezekben a szövegekben található megállapítások azonban nem hatnak az újdonság erejével, ezért ismertetésüket elhagyom.

A második nagy fejezet további részében található J. Mehler már említett kommentárja, és két függelék. Az 1. függelékben R. Thom kezd vitába Piaget-vel, de Piaget válaszában visszautasítja a további vitát: Thom olyan kérdéseket vet fel, amelyekkel Piaget más, pontosan megjelölt helyeken már részletesen foglalkozott.

Érdekes még néhány szót ejteni J. Petitot-nak a 2. függelékben található cikkéről. J. Petitot részt vett ugyan a vitában, de Fodor téziseit bíráló túlságosan technikai jellegű előadása nem került bele M. Piattelli-Palmarini összeállításába. A függelékben szereplő cikkében mindenekelőtt világos Chomsky-kritikája figyelemreméltó: „Chomsky döntése abban áll, hogy a szintaxist a *megnyilvánuló nyelv automatizmusa*-hoz kapcsolódó jelenségnek tekinti.” Chomsky hipotéziseinek elfogadhatósága ezen a döntésen, és csak ezen áll, tehát nem „szükségszerű”. Az a kijelentés, hogy „semmilyen *formális* kritérium nem teszi lehetővé, hogy a formális univerzálékát *levezessük*”, csak Chomsky metodológiájában, algebrai-kombinatorikus leírásának keretén belül igaz. A megnyilvánuló automatizmusok vizsgálata ugyanis magában foglalja azt a hipotézist, hogy az agyat „fekete doboznak” tekinthetjük, a fekete dobozból viszont elvileg lehetetlen formális kritériumok alapján genetikus kényszereket „levezetni”.

A Petitot által javasolt kiút lényege – a részletekbe nem megyek bele –, hogy (R. Thom katasztrófa-elméletére támaszkodva) „axiómaként felfogott, apodiktikusan érvényes általános elvekből kell levezetni az S_0 mag sajátosságait”. Ez a tudományelméletileg elfogadható válasz – amely végső soron a szintaxis fogalmának újraértékelését, Chomsky „pusztán metodológiai döntésének” felváltását implikálja – azonban a továbblhaladásnak szerintem csak egyik útja.

A másik út a „megnyilvánuló nyelv” fogalmának homályosságából indulhatna ki, ezen belül pedig a pragmatika státusának felülvizsgálásából.

Petitot javaslata ugyanis nem ad választ arra a kérdésre, hogyan küszöbölhető ki Chomsky „döntéséből” a pragmatikus tényezők kezelésének aberrációja. Chomskynak ezen a téren is van egy „pusztán metodológiai döntése”, mégpedig: a pragmatikus tényezők egy viszonylag könnyen kezelhető aspektusát (a denotációt) a grammatikába integrálja, míg a „maradékot” a „performanciába” utalja. Ennek a „döntésnek” a feloldása

(természetesen szintén axiómaként felfogott teoretikus hipotézisek bevezetésével) véleményem szerint a Petitot-énál erősebb rendszerhez vezetne, s ez szintén eleget tenné a Petitot felállította leglényegesebb követelménynek, tudniillik ... *természetesen* lehetővé tenné a nyelvészet határainak kijelölését, s a vele határos társterületekhez való elméleti (nem pedig csak kísérleti) hozzákapcsolását”.

*Piaget 1980 szeptember közepén elhunyt. Ez az ismertetés már csak emlékének adózhat.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Balogh Tibor, JATE Fil. Tanszék, lev. aspiráns • *Dénes Iván Zoltán*, MTA Fil. Int., tud. munkatárs, kandidátus • *Földesi Tamás*, ELTE Állam és Jogt. Kar, tszkv. egy. tanár, a fil. tud. doktora • *Frank Tibor*, ELTE BTK egy. docens, kandidátus • *Kálmán László* egy. hallg. • *Katona Péter*, JATE Fil. Tansz., egy. docens, a fil. tud. kandidátusa • *Ladányiné Boldog Erzsébet*, SZOTE Marxizmus–Leninizmus Int., egy. tanársegéd • *Szigeti József*, ELTE tszkv. egy. tanár, akadémikus • *Szilárd János*, SZOTE Ideg- és Elmegyógyászati Klinika, tszkv. egy. tanár, az orvostudományok kandidátusa • *Temesváry Beáta*, SZOTE Ideg- és Elmegyógyászati Klinika, egy. tanársegéd • *Vereczkei Lajos*, POTE Marxizmus Intézet, igazgató, kandidátus.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. júl. 15. Terjedelem: 16,1 (A/ 5 ív)
80.8546 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

PSZICHOLÓGIA

Az MTA Pszichológiai Intézetének gondozásában megjelenő

új folyóirat

A tudományág második magyar nyelvű szakmai fóruma

A folyóiratban olvashatók:

- beszámolók eredeti alapkutatásokról
- elemzések a pszichológia átfogó kérdéseiről
- beszámolók interdiszciplináris kutatásokról
- elemző szemlék a pszichológia egyes területeinek legfrissebb eredményeiről
- kritikai reflexiók, recenziók

Az 1981-es évfolyam tartalmából:

KARDOS LAJOS: Az emlékezés két funkciója

RANSCHBURG JENŐ: A nemi identitás fejlődése

MARTON LAJOSNÉ: Az állandó tér észlelése

ENGLÄNDER TIBOR, FARKAS ÉVA: Bizonytalanság és mágikus paraméterek

BUDA BÉLA: A tudattalan szemantikai elmélete

MÉREI FERENC és munkatársai: A pszichodráma játék formalizálása

PLÉH CSABA: Mondatértelmezés kisgyermekkorban

Az első szám 1981 januárjában jelenik meg

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél és a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI, Budapest V., József nádor tér 1. 1900) közvetlenül vagy postai utalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Indexszám: 25.709

CONTENTS

JÓZSEF SZIGETI: The formal process of logical thinking and the material production	819
TAMÁS FÖLDESI: Then and new . . . about the free will after 20 years. II. part	862
MRS. LADÁNYI, ERZSÉBET BOLDOG: About the „aphilosophical character” of the Hungarian culture in the second half of the 19th century	889

WORKSHOP

IVÁN ZOLTÁN DÉNES: The humanization of power	914
TIBOR FRANK: The „theoretical foundations” of revisory politics: the project of <i>Hungarian History</i>	931

DISCUSSION

PÉTER KATONA—JÁNOS SZILÁRD—BEÁTA TEMESVÁRI: The psychiatric disease as a philosophical problem	944
--	-----

CONTRIBUTIONS

LAJOS VERECZKEI: About a one-sided criticism of a one-sided theory	969
--	-----

REVIEW

TIBOR BALOGH: Leontieff: „Activity — consciusness — personality”	977
TAMÁS FÖLDESI: The Rawles-phenomen	980
LÁSZLÓ KÁLMÁN: The Piaget-Chomsky discussion	987

СОДЕРЖАНИЕ

Йожеф Сигети: Формальный процесс мышления и производство	819
Тамаш Фёлдеш: Тогда и сейчас . . . о «свободе воли» после двадцати лет	862
Ладанине Эржебет Болдог: О «афилософности» венгерской культуры во второй половине XIX-го века	889

ОБЗОР

Золтан Иван Денеш: Гуманизация власти	914
Тибор франк: «Теоретический основной вопрос» политики ревизии: план Венгерской Истории на английском языке	931

ДИСКУССИЯ

Петер Катона—Янош Силард—Беата Темешвари: Психиатрическая болезнь как философская проблема	944
Лайош Верецки: Об односторонней критике односторонней теории	969

РЕЦЕНЗИИ

Тибор Балог: Леонтьев	977
Тамаш Фёлдеш: Явление Ровлс	980
Ласло Калман: Дискуссия Пиаже-Цомски	987

Ára: 20 Ft
Előfizetés egy évre: 120 Ft

INDEX : 25 535
ISSN 0025—0090

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbősítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 120 Ft

I szám ára: 20 Ft

Index szám: 25 535

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.